UNIVERSAL
LIBRARY
OU_184500
UNIVERSAL
LIBRARY

कवि-कर्णपूर-गोस्वामिनिर्म्मितः

अलङ्कारकौस्तुभः ।

[illegible]

Library O. U. Commerce.

काव्यतीर्थ-साहित्यशास्त्रि

श्रीशिवप्रसादभट्टाचार्य्येणसंस्कृतः

स्वरचितया टिप्पण्या समुद्भासितश्च ।

The

ALAMKARA-KAUSTUBHA

(A WORK ON SANSKRIT POETICS)

BY

KAVI-KARNAPURA

WITH AN OLD COMMENTARY

EDITED WITH A GLOSS BY

SIVAPRASAD BHATTACHARYYA, M. A.

LECTURER, PRESIDENCY COLLEGE, CALCUTTA.

PART II

(*Kiranas 7—10*)

PUBLISHED BY

THE VARENDRA RESEARCH SOCIETY,

RAJSHAHI, BENGAL.

August, 1934.

[*All rights reserved.*]

Published by G. Bhattacharyya, Hony. Secretary, Varendra Research Society, Rajshahi.

Printed by J. C. Das at the Bharat Mihir Press, 2, Bethune Row, Calcutta.

PREFACE TO PART II.

The second part of the Alamkara Kaustubha which is now offered to the public completes the text with annotations. The editor Professor Shiva Prasad Bhattacharyya has been passing through a strenuous time on account of his severe illness and troubles in the family including the death of two of his sons. The publication of the book has thus been unpardonably delayed but I hope the generous public will, under the circumstances mentioned, excuse us. The introduction and index will be published in a separate part as soon as practicable.

VARENDRA RESEARCH SOCIETY
13th August, 1934.

GIRIJASHANKAR BHATTACHARYYA,
Honorary Secretary.

सप्तमः किरणः ।

अथ 'उपमितिमुखोऽलङ्कृतिगण' इति (१मकारिकायाम्) यदुक्तं तत्र मुखशब्दस्य मुख्यार्थत्वादमुख्यस्य प्राप्तौ प्रथमतोऽमुख्यं शब्दालङ्कारमेवाह—

एकेनार्थेन यत् प्रोक्तमन्येनार्थेन चान्यथा ।
क्रियते श्लेषकाकुभ्यां सा(१)वक्रोक्तिर्भवेद्द्विधा (क) ॥
श्लेषोऽपि च भवेद्द्वेधा सभङ्गाभङ्गभेदतः ॥ १८५ का

श्लेषेण काक्वा वा, श्लेषश्च द्विधाऽभङ्गः सभङ्गश्चेति । अत्राभङ्गश्लेषेण—

'कस्त्वं श्याम !' 'हरि'-'र्बभूव तदिदं वृन्दावनं निर्मृगं'
'हंहो नागरि ! माधवोऽस्मि'-'समये वैशाखमासः कुतः ?'
'मुग्धे ! विद्धि जनार्दनोऽस्मि' 'तदियं योग्या वनेऽवस्थिति'-
'र्बालेऽहं मधुसूदनोऽस्मि' 'विदितं योग्यद्विरेफो (क) भवान्' ॥ १

अथात्रालङ्कारो द्विविधोऽर्थालङ्कारः शब्दालङ्कारश्चेति । तत्र पूर्वोक्त "उपमितिमुखोऽलङ्कृतिगण" इत्युपमितिप्रभृत्यर्थालङ्कारो मुख्यः, वक्रोक्त्यादिशब्दालङ्कारो गौणः । अत आदौ गौणालङ्कारमेवाह—अथेत्यादिना ।

अभिधावृत्त्यैकेनार्थेन यदस्तु प्रोक्तं श्लेषकाकुरूपेण व्यञ्जनावृत्तिभ्यां प्रोक्तेनान्येनार्थेन तद्वस्त्वन्यथा क्रियते तत्र स्थले शब्दनिष्ठो वक्रोक्त्यलङ्कारो ज्ञेयः ।

श्रीराधिका आह—हे श्याम ! त्वं कः ! अभिधावृत्त्या प्रत्युत्तरमाह—हरिरिति । पुनः श्लेषरूपव्यञ्जनावृत्त्या 'हरि'शब्दस्य सिंहपरत्वमभिप्रेत्य श्रीराधा पूर्वार्थमन्यथा करोति—बभूवेति । जनानर्द्दयतीति श्लेषेण जनपीड़कः, अतो वनेऽवस्थितिस्तव योग्यैव । द्विरेफो भ्रमरः, श्लेषेण द्वौ रेफौ यत्रेति व्युत्पत्त्या त्वं बर्बरोऽपि । यो हि गोपालकः स बर्बरो भवतीति प्रसिद्धः ।

(क) अथ तावत् काव्यमार्गेऽलङ्कारतया निरूढानां कियती मर्य्यादेति चिरन्तनानां भामहादीनां मत्यामपि बहुधा विप्रतिपत्तौ ध्वनिकारव्यवस्थापिताध्वनि विहरतां नवीनानां नायं प्रश्नः कामपि सन्देहकूटकोटिमधिरोहति । यत्तु प्राचीनानां मुखपातेण वक्रोक्ति-

सभङ्गो यथा—

‘कान्ते’ ‘कीर्त्तिरकीर्त्तिरेव’ ‘वद मे किञ्चि’-“ज्जडेभ्यः परं”
‘धीरा काऽपि भवत्यहो’ ‘कथमहो बुद्धिर्भवेत् पूर्णिमा ?’
‘का मेधा तव भूयसी’ ‘न मदने, त्वय्येवमाधारणा’-
‘त्सम्मा मा स्पृश’ ‘न स्पृशेय’मिति स श्रीमाञ्जितो राधया (क)॥२

काक्वा यथा—

न वदसि हरिणाऽपि पृच्छ्यमाना न बत विलोकयसे विलोक्यमाना ।
निजमभिमतमीह्यतामिदानीं विधुवदने ! समयः स नो न भावी ॥ ३

अपि तु भाव्येव, यदा भविष्यति तदा वैकल्यञ्च द्रक्ष्याम इति भावः ।

अनुप्रास्यत इत्यर्थेऽनुप्रासो(२)वर्णसाम्यतः ।१८६का

सजातीयं वर्णमनु सजातीयवर्णान्तरं प्रकर्षेणास्यत इति व्युत्पत्तिः ।

हे कान्ते ! इति कृष्णेन सम्बोधिता मानिनी अहन्ते कान्ता न भवामीत्यर्थं व्यञ्जयन्ती काऽन्ते नाम्नि सति तिष्ठतीति प्रश्नस्योत्तरमाह—त्वतस्य जनस्य कीर्त्तिरकीर्त्ती एव तिष्ठतः, नान्यत् किञ्चिदपीत्यर्थः । किञ्चिन्मे वदेत्युक्ता सा त्वया सह सम्बन्ध एव मम नास्ति किं वक्ष्यामीतीममर्थं व्यञ्जयन्ती चिद्वस्तु किमिति प्रश्नस्योत्तरमाह, जडेभ्यः परं जड़भिन्नमित्यर्थः । धीर्बुद्धिः कथं राका पूर्णिमा भवेत्, का मेधा बुद्धिस्तवेत्तरक्ते: कामे कन्दर्पे धा धारणमित्युच्यते चेत् मम कन्दर्पे धारणा नास्ति, किन्तु त्वय्येवेति, प्रश्नस्योत्तरं लब्ध्वा यत्किञ्चित् स्वरसतायां तत्सस्मान्मा स्पृशेति प्रश्ने त्वामहं न स्पृशेयमित्युत्तरं कुर्व्वत्या राधया जित एव ।

इदानीं मानस्य दार्ढ्यरूपं निजमभिमतमीह्यतां क्रियतामित्यर्थः । यस्मिन् समये सङ्केतमुरलीध्वनिर्भविष्यति स समयो नोऽस्माकं न न भावी, अपि तु भविष्यत्येव—तदा स्वयं मानं विहाय आकुला भूत्वा तन्निकटे गमिष्यसीत्यपि तव वैकल्यं द्रक्ष्यामः ।

अनु पश्चात् प्रास्यते प्रकर्षेणास्यते क्षिप्यते इति व्युत्पत्त्या यत्र सजातीयवर्णस्य प्रक्षेपस्तत्रानुप्रासालङ्कारो ज्ञेयः । सकृत्तया सकृत्त्वेन, तथा च यत्र सजातीयवर्णद्वयस्य सकृत् प्रक्षेपस्तत्र च्छेकानुप्रासो ज्ञेयः ।

जीवितकारेणाभाणि—‘तत्त्वं सालङ्कारस्य काव्यते’ति, ‘तेनालङ्कृतस्य काव्यत्वमिति स्थितिः, न पुनः काव्यस्यालङ्कारयोग” इति च तत्रालङ्कारिकचूड़ामणीनां ध्वनिकृतां व्याहृतिः ‘ध्वन्यात्मभूते शृङ्गारे समीक्ष्य विनिवेशितः । रूपकादिरलङ्कारवर्ग एति यथार्थताम् ॥’ इति, तदनुयायिनामालोकग्रन्थकृतां ‘शक्तो हि कविः कदाचिदलङ्कारनिबन्धने तदाक्षिप्ततयैवा-

स च द्वेधा छेकवृत्तिभेदात्—१९७ का

छेकानुप्रासो वृत्त्यनुप्रासश्चेति द्वेधा ।

छेक: सकृत्तया । १९८ का

एकवारानुन्यासेन च्छेक: स्यात् । यथा—

धाम श्याममिदं श्रीदं जगतो विरतोदयम् ।
ध्येयं गेयञ्च सर्वेषां दृशो: प्रेम (ख) यशोमयम् ॥ ४

अत्र मकारादीनां सकृदनुन्यास: ।

माधुर्य्यव्यञ्जकत्वेन स एव ह्युपनागर: ॥ १९९ का

स एव वर्णविन्यास: । यथा—

अनङ्गमङ्गलारम्भे सम्भेद: स्वेदकम्पयो: ।
शङ्के पङ्केरुहदृशो न रस्याऽनन्दमत्तता ॥ ५

एकस्याप्यथवाऽनेकस्याम्रेडिततया यदि ।
न्यास: स्याद्वृत्त्यनुप्रास: (ख)—२०० का

यथा—धाम श्यामलमुद्दाम काममकोटिमनोहरम् ।
ध्येयं गेयं समास्थेयं समानेयञ्च मानसे ॥ ६

यशोमयं यश:स्वरूपम्, आधिक्यविवक्षया धर्मनिर्द्देश:, 'अयं साक्षात् पाण्डित्य'मितिवत् । अत्र"म'कारद्वयस्य "य'कारद्वयस्य च (ख) सकृदेव पाठ: । छेकानुप्रासस्यैव माधुर्य्यव्यञ्जकवर्णघटितत्वेन "उपनागर"—इति संज्ञा (ख) भवति । श्रीकृष्णेन सह स्वयूथेश्वर्या: सम्भोगं गवाक्षद्वारा पश्यन्ती काचित् सख्यन्यां सखीं प्रत्याह । कमलदृशोऽस्या; सम्भोगस्यारम्भ एव स्वेदकम्पयो: सम्भेदरूपो विघ्नो जात: । अतो विघ्नवशादेषरीत्यादिघटित: सम्पूर्णसम्भोगोऽपि न भविष्यति, तत एव याऽनन्दस्य मत्तताऽतिशय: सा रस्या नेत्यहं शङ्के ।

आम्रेडिततया द्विस्त्रिरुक्ततया । पूर्वोदाहरणे 'म'कार'भ'कारयो: सकृन्निवेश:, अत्रोदाहरणे 'म'काराणां 'य'काराणां पुन:पुनरुक्ति: । समास्थेयं सम्यग् विश्वसनीयमित्यर्थ: ।

नपेक्षितरससम्बन्ध: प्रबन्धमारभते, तदुपदेशार्थमिदमुक्तम् । दृश्यन्ते च कवयोऽलङ्कारनिबन्धनैकरसा अनपेक्षितरसा प्रबन्धेषु" इति च साकूतभणिति: पर्य्याप्तमुत्तरवच इति तद्विचारचर्चातो विरम्यते । अत्र ग्रन्थे प्रकाशकृता कृतामलङ्कारोद्देशप्रथामनुसृत्य

अनेकस्य यथा—

विविधवधूवधसाधो! विरम रमानाथ! नाथ्यतां (ख) नाथ!
कैतवविश! समग्रां तव विश्वातं न विश्वासम्॥ ६

एष च द्विविधो भवेत्।

माधुर्य्यौजोऽनुकूलत्वात्—२०१ का

क्रमेणोदाहरणे—

अनङ्गसङ्गरासङ्गे भङ्गिमेव (ख] स जङ्गमः।
सङ्गीतरङ्गी तन्वङ्गीसङ्गी रासङ्गतो हरिः॥ ८
उद्दण्डकामकण्डूलबाहुमण्डलचण्डिमा।
श्रीखण्डपिण्डडिण्डीरपुण्डरीकयशा हरिः॥ ६

तथा—चकारात् पदावयवजोऽपि च। (1)

उद्दाममाधवीदामकण्ठ उत्कण्ठया हरिः।
राधां नातिदुराराधां ससार रससारवित्॥ ६

एवमोजस्यपि 'उद्दोद्भं सर्वमूर्द्धा'मित्यादि (६४ किरणे ६४ श्लोकः)।

काचिन्मानिनी प्रार्थनां कुर्वन्तं श्रीकृष्णमाह—विविधेति। अथानन्तरं न नाथ्यतां याच्ञा क्रियताम्। एष वृत्त्यनुप्रासः।

श्रीखण्डपिण्डश्चन्दनपिण्डः डिण्डीरः फेनः पुण्डरीकः श्वेतकमलम् एषामिव श्वेतं यशोऽस्य। एष लकारघटितानुप्रासः—लकारस्य बाहुल्येन शिथिलबन्धाच्छिथिल उच्यते।

वक्रोक्तेरेव प्रथमं निर्देशः। प्राचा भामहेन निर्दिष्टात् 'रूपकादिरलङ्कारस्तस्यान्यैर्बहुधोदित' इत्यादि कारिकाग्रन्थात् कैश्चिद्रूपकादितश्चालङ्कारधाराऽनुस्रियते। ध्वनिकारकारिकायां तन्मतोपन्यासो वरीवर्त्ति। अपरैरुद्भटादिभिः (सर्वस्वकारोऽपि तन्मतानुयायी) बहुभिरेव पुनरुक्तवदाभासस्य प्रागुल्लेखो व्यधायि। अयश्चापरः पन्थाः;—अलङ्कारशास्त्रविमर्शकानां स एषः वक्रोक्तिपदप्रतिपाद्यवस्तुमहिम्ना विच्छित्तिमावहति वक्रकविथ्यापारे अलङ्कारसामान्यापरपर्य्याये प्राचा सूचितां शक्तिमावहन्नितरां तत्त्वोन्मेष इत्येव मन्यामहे—यमुद्दिश्य, विपश्चिदुक्तौ 'वक्रोक्तिः काव्यजीवितम्' 'भिन्नं द्विधा स्वभावोक्तिर्वक्रोक्तिश्चेति वाङ्मयम्,' यमेवोपसृत्य च पूर्वपश्चिमयो मतयोः सकलप्रमुखमभागमाचार्य्यदण्डिनः 'स्वभावोक्तिश्च जातिश्चेत्याद्या सालङ्कृति'रिति स्वभावोक्तेरलङ्कारकक्षान्तर्भुक्तौ निर्बन्धान्तः सिद्धान्तस्तस्या आदिमतया निवेशश्च। परमर्वाचीनग्रन्थेष्वस्य पदस्य वक्रोक्तिपक्षाश्रत-

---

(1) अयमतिरिक्तः पाठः केवलं मुद्रितपुस्तक एवोपलभ्यते।

कोमलो लाट इष्यते । २०२ का

कोमलवर्णानुप्रासो लाटानुप्रासः । उदाहरणम्—'लीलालसललिताङ्गी'-आदि (६ष्ठकिरणे १म श्लोकः) । एषः कैश्चिच्छिथिल उच्यते (ख) ।

तात्पर्य्यमात्रभेदत्वाल्लाट इत्युच्यतेऽपरैः ॥ २०३ का

शब्दार्थयोरभेदेऽपि तात्पर्य्यमात्रभिन्नत्वे, लाटो विदग्धः (2), तस्य प्रियत्वाल्लाटानुप्रास (ख) इत्यपरैरुच्यते ।

पदस्याप्येषः—२०४ का

एषः लाटानुप्रासः पदस्यापि, 'अपि'शब्दात् पदांशानां पदानामपि—क्रमेणोदाहरणानि—

कृष्णत्वेन सखि ! प्रादुर्भावो मन्ये मनोजनेः ।
मनोजनेः पुनरियद्वैदग्धीवैदुषी (ख) कुतः ॥ १०

रत्नानि रत्नाकर एव सन्ति पुष्पाणि पुष्पाकर एव धत्ते ।
गुणो गुणज्ञे लभते प्रकाशं यशो यशोदासुतसेवयैव ॥ ११

पदानां यथा—

येषां न वृन्दावनचन्द्रलीला हृद्यस्ति तेषामपरैर्गुणैः किम् ।
येषान्तु वृन्दावनचन्द्रलीला हृद्यस्ति तेषामपरैर्गुणैः किम् ॥ १२

एवञ्च वृत्तावन्यत्र वा पुनः ।
वृत्त्यवृत्त्योश्च वा नाम्नः सारूप्ये स्यात्तथापरः । २०५ का

तत्रैव वा समासेऽन्यत्र वाऽसमासे समासासमासयोर्वा नाम्न एव, न तु पदस्य, सारूप्ये सत्यपरो लाटानुप्रासः । (ख)

पदानामनेकेषामपि । वैदुषी पाण्डित्यम् । अनेकपदस्यानुप्रासः, अस्यैव भिन्नार्थत्वे यमको भवतीति ज्ञेयम् ।

नाम्नः प्रातिपदिकस्य समानरूपत्वेन नतु नामविभक्तिघटितपदस्य ।

प्रभृतिलक्ष्येष्विव सुतरामल्पप्रसरायामलङ्कृतौ प्रोक्तः प्रयोगश्च—स च विदग्धमात्रसंवेद्यो श्लेषकाकुमहिते कूटकर्म्मणि प्रवर्त्तते। पदपरिवृत्त्या नास्य गन्धोऽपीति शब्दालङ्कार एवायम् । 'द्विरेफ' इत्यस्य 'बर्बर' इत्यर्थान्तरं टीकाकृता स्वीकृतम्—परं भ्रमरकर्मभिव्यञ्जिना षट्कामुकत्वेन घटितोऽप्ययं स्यात् । 'किञ्चित्' 'घोराकाऽपि' 'कामेघे'त्यादिषु सुस्पष्टोदया कष्टार्थता न दोषायेत्यलम् ।

---

(२) 'लाटोऽविदग्ध' इति (ख) (छ) पुस्तकयोः पाठः ।

उदाहरणम्—

हिमकिरणकिरणमधुरा राका राकाऽमृतांशुमुख ! भवतः ।
विरहे विरहे मूर्च्छा सख्यास्तां केवलं दहति (3) ॥ १३

नैव (4)—सुमहिमहिमकरमधुरा मधुराकाया निशा निशातेयम् ।
तव रुचिर ! चिरविलम्बे प्रदहति तां कृष्ण ! कृष्णवर्त्मेव ॥ १४

इदन्तु यमकान्तर्गतमेव भिन्नभिन्नार्थत्वात् (ख) । तदेवं वर्णितश्छेकवृत्ति-पदावयवैकपदानेकपदनामसारूप्यात् षट्प्रकारोऽनुप्रासः ।

(३) यमकं त्वर्थभिन्नानां पदादीनां समाऽऽकृतिः (5) । २०६का

परस्परमर्थगतभेदवतां पदपदावयवानां समाऽऽकृतिः सारूप्यं यमकम्(ग) ।

राकाऽमृतांशुः पूर्णिमाचन्द्रस्तत्तुल्यमुखेति श्रीकृष्णसम्बोधनं, तव विरहे मूर्च्छारूप-सख्यास्व विरहे राका पूर्णिमा तां दहति । राका कथम्भूता ? हिमकिरणश्चन्द्रस्तस्य किरणेन मधुरा ।

इयं वसन्तकालीनपूर्णिमाया निशा निशाता विरहिन्या दुःखदायकत्वेन तीक्ष्णा कृष्ण-वर्त्मा अग्निरिव तां दहति । निशा कथम्भूता ? सुमहिमचन्द्रेन मधुरा । "हिम" "हिम" "मधुरा" 'मधुरे"त्यादिपदानां भिन्नभिन्नार्थत्वादिदमुदाहरणं यमकान्तर्गतमिति ज्ञेयम्—अतोऽत्र यमकत्वमनुप्रासत्वमुभयमपि वर्त्तते (ख) ।

एवमिति—छेकानुप्रास एकः, वृत्त्यनुप्रासो द्वितीयः, लाटानुप्रासश्चतुर्विधः ,एव क्रमेण षट्प्रकारोऽनुप्रासः ।

(ख) अनुप्रासस्य कृत्रिमतायां स्वभावसिद्धायामपि न तावत् किमपि मानवकृतं कार्यं भूतं भवत् भव्यं वा यन्नास्य साहायकमपेक्षितुमर्हति । (Cf. the aids of Assonance, Alliteration, Oncmatopæia, Rime etc. in all verse) परं मधुररचनायां सुकुमार-मार्गस्य प्रकर्षः सहजसिद्ध एव प्रतिभाति । 'प्रेममयश्रीमय'मित्येकं पदं वा । अत्र 'म'म' 'द द' 'तो' तो' 'यं यं' 'म' 'म' इत्यनुक्रममनुन्यासः । उपनागरेति—उद्भटादयस्त्वेवम् । प्रकाश-कृता रुद्रटादिप्रदर्शितवृत्तिपञ्चकस्य वामनराजशेखरभोजादिकृतग्रन्थेषु प्रदर्शितरीतिभिः सामञ्जस्यसाधनाय 'केषाञ्चिदेता वैदर्भीप्रमुखा रीतयो मता' इत्यभ्यधायि—न स पन्था अत्र सम्यगनुसृतः,-रीतेः पृथक् प्रसङ्गे व्यवस्थापितत्वात् । परं विलासविन्यासक्रमोत्थमत्र चमत्-

---

(3) "—सुख यदि माम् । प्रकटितनिजगुण ! गुणखनिमदहत्तते नमः प्रेम्णे" इत्यार्याया अस्याः पाठान्तरं (ज) पुस्तके ।

(4) 'नैवे'त्यंशः (छ) (क) पुस्तकयोर्नास्ति ।

(5) 'समाहृति'रिति (छ) पुस्तके कारिकायां वृत्त्यंशे च पाठः ।

एतच्च पादजत्वेन नवधा—२०७ का

एतत् यमकम् । **प्रथमस्य तु ।**

द्वितीयेन तृतीयेन चतुर्थेनेति तत्त्रिधा ॥

द्वितीयन्तु तृतीयेन चतुर्थेनेति च द्विधा ।

तृतीयन्तु चतुर्थेनेत्येक एवेति षड् भिदः ॥

प्रथमस्त्रिष्वपीत्यन्य इति सप्तद्वयं पुनः ।

प्रथमस्तु चतुर्थेन द्वितीयस्तत्परेण च ।

प्रथमस्तु द्वितीयेन तृतीयस्तत्परेण च ॥ २०८ का

प्रथमो द्वितीयेन तृतीयेन चतुर्थेनेति त्रयो भेदाः । द्वितीयस्तृतीयेन चतुर्थेनेति चेति द्वौ । तृतीयश्चतुर्थेनेत्येकः । प्रथमस्त्रिष्वपीत्येकः । प्रथमश्चतुर्थेन द्वितीयस्तृतीयेनेत्येकः,प्रथमो द्वितीयेन तृतीयश्चतुर्थेनेत्येकः—एवं नव ।

अर्द्धश्लोकश्लोकयोश्चावृत्त्या द्वेधा भवेदथ ।

तेनैकादश भेदाः स्युः पदभागे च पूर्ववत् ॥

नवधेति भिदा ज्ञेया विंशतिर्यमकोद्भवाः ॥ २०९ का

अर्द्धश्लोकावृत्त्या श्लोकावृत्त्या च पुनरेकादश । पुनः पदस्य भागे च यद्यमकं तत् पूर्ववन्नवधेति विंशतिर्भेदाः ।

पादस्य तु त्रिखण्डत्वे त्रिंशद्भेदाः प्रकीर्त्तिताः ।

चतुःखण्डत्वे च पुनश्चत्वारिंशद्भवेद्भिदा (ग) ॥ २१० का

कारित्वमिति सार्थकमस्य प्रकारस्योपनागरत्वेन कथनम् । वृत्तीति—वृत्तिरावृत्तिरिति यावत् । एवमेव विद्यानाथः 'एकद्वित्रिप्रभृतीनां व्यञ्जनानां यदा भवेत् । पुनरुक्तिरसौ नाम वृत्त्यनुप्रास इष्यते ॥' नार्थेति—न अर्थेति पदभक्तिः, सा च अपुंवाक्ये कियदस्वाभाविकीव प्रतिभाति । 'समस्ते'त्यत्र सङ्केतः पारिभाषिकोऽर्थ इति बहवः । 'भङ्गिमे'त्यत्रेमनिचः साधुत्वं कथञ्चिदुपपाद्यम्, परं केचिदीदृशाः प्रयोगा अर्वाचीनसाहित्य उपलभ्यन्ते । कैश्चिदिति—अल्पप्राणाक्षरं शिथिलमिति काव्यादर्शे गौड़ीरीतिविमुख आचार्य्यदण्डी । परमेष्वपि स्थलेषु नोत्कर्षह्रासः, तत्र निरुक्ताया गौड़ीरीतेरादरदर्शनमिति 'कैश्चि'दित्युल्लेखः । लाटानुप्रास

दिङ्मात्रमुदाह्रियते—

सुरतरुरेष नतानां सुरतरुचिर्गोपतरुणीनाम् ।
त्रिभुवनजनकमनीयो(6)जयतादाभीरराजयुवराजः ॥ १५

सुरसार्थभूषितपदैर्ब्रह्मादिभिरधिकभक्तिसंनम्रैः ।
सुरसार्थभूषितपदैः स्तवैः स्तुतः कोऽपि हरिर्जयति ॥ १६

मन्मथनमदन्तरया कुटिलोऽञ्जनकालकूटाक्तः ।
प्रियसख ! कटाक्षविशिखो मन्मथनमदं स राधया सहजे ॥ १७

जयति व्रजपतितनयो नमदनमत्तुल्यकारुण्यः ।
न मदन ! मत्तुल्यहता काऽपि विना येन मान्तुदसि ॥ १८

राधा सुकुमारतनुर्मदनवधानादुपैष्यति ग्लानिम् ।
बद्धोऽयमञ्जलिस्ते मदन ! वधार्थं न तां वितुदेः ॥ १९

व्रजपतिनन्दन ! नन्दय नन्दय वृषभानुनन्दिनीहृदयम् ।
मदनमदोज्ज्वलमतुलं मदनमदोजःप्रसादमाधुर्यम् ॥ २०

नतानां भक्तानां सुरतरुः कल्पवृक्षः गोपरमणीनां सुरते रुचिर्यतस्तथाभूतः । सुराणां सार्थः सुरसमूहस्तेन भूषितं पदं येषान्तैर्ब्रह्मादिभिः सुरसो योऽर्थस्तेन भूषितानि पदानि येषु तैः स्तवैः स्तुतः श्रीकृष्णो मन्मथेनाभिलाषेण नमन्नम्रमन्तरं यस्यास्तया राधया मन्मथने मदो गर्वो यतस्तद्यथा स्यात्तथा स कटाक्षरूपो बाणः सहजे । नमति नम्रेऽनमत्यनम्रे तुल्यं कारुण्यं यस्य सः, यद्वा नमति नम्रेऽनमत् सुदृढ़ं तुल्यमेकरसं कारुण्यं यस्य सः । हता दुःखिता । 'नन्दय नन्दये'ति वीप्सा । मदनमत्ततयोज्ज्वलं मदेन गर्वेण नमन्ति भावाधिक्याद्गुणान्योजःप्रसादमाधुर्य्याणि यत्र तद्हृदयम् । ओजो बलम् । सदा सहन्तमानं नित्यमित्यर्थः ।

इति—लाटाख्यप्रदेशे (यस्य गुज्राट् इत्याधुनिकी संज्ञा) प्रचलितमनुप्रासक्रमसुपलक्ष्येद्मुक्तम् । स तु कोमलात्मा पदपदांशाद्यवयवभेदेन बहुधा भिन्नश्चेत्याकरे द्रष्टव्यः । तस्य शिथिलेति निरुक्तेन सद्भावभेदकथनं न सर्वजनसम्मतम् । 'वैदर्भी' 'वैदुषी'त्युभयत्रापि भावलक्षणस्य ष्यञः स्त्रियां प्रयोगः यकारस्यानुद्देशश्च सामग्रीचातुरीत्यादिवत्, ष्यञः षित्करणाङ्गीकारे बहुलमिति वामनः । भिन्नभिन्नेति—इयमेव लाटानुप्रासाद्यमकस्य भिदा । वसन्तपूर्णिमाया इत्यादि भिन्न भिन्न एवार्थः । एवमन्यत्रापि । अतो नैव लाटानुप्रासः । प्रकृतोदाहरणे 'मधुरा' इत्यस्य ललितात्मिका 'मधुरकाया' इत्यस्य वसन्तपूर्णिमाया इत्यर्थः । लाटानुप्रासे तात्पर्य्यमात्रभेदः यमकेऽभिधागतार्थभेदोऽपि, एवं टीकाकृदुक्तिः 'अतोऽन्ये'त्यादि न हृद्या, यमकस्यानुप्रासापवादत्वेन विधानसामर्थ्यात् ।

---

(6) 'जयति व्रजराजयुवराज' इति पाठः (ज) पुस्तके ।

काननं जयति यत्र सदा सत् का न नन्दति यदेत्य मुखश्रीः ।
का न नन्दतनयस्य मनोज्ञा काऽननन्धयति वा न हि तस्य (ग) ॥ २१

यथा वा----(ग) नवपयोधरकान्त ! विरम्यतां न वप योधरसं हृदि मान्मथम् ।
नवपयोधरकान्त ! स वै भवान्नवप योऽधरपः प्रतियोषिताम् ॥ २२

काममन्दधाना हृदयेऽनुरागं स्मरालसाङ्गी विदुनोति बाला ।
स्मरालसाङ्गीकुरु तां मुकुन्द ! का मन्दधाना न भवेद् विना त्वाम् ॥ २३

समस्तकल्याणगुणैकवारिधे ! समस्तवास्ते कतमस्त्रिलोक्याम् ।
नमामि, मे माधव ! सम्प्रसीद, न मामिमे द्यन्तु दुरन्ततापाः (8)॥ २४

हे नवपयोधरकान्त ! नवमेघश्याम ! मान्मथं योधरसं हृदि न वप नारोपयेत्यर्थः । नवपयोधरा कान्ता यस्य हे तादृश ! नवा नवीनाः, तासां प ! प्राणशोषण ! पे ओ वै शोषणे, हे मज्जीवनशोषकेत्यर्थः । यस्त्वं मद्विपक्षरमणीनामधरं पिबसीति । कामं यथेष्टमनुरागं दधाना बाला । अतस्तां स्मराङ्गीकुरु च, हे अलस ! त्वां विना का मन्दधाना न भवेत् अपि तु सर्वैव । धानं धारणं, मन्दं धारणं यस्याः दुःस्थितेत्यर्थः । द्यन्तु खण्डयन्तु ।

(ग) तुल्यश्रुतिनिदाना माधुर्य्यस्रुतिरनादिकालतः सर्वत्रैव मानवमनोवृत्तिं ह्लादयन्ती शोभाकारितयाऽलङ्कारमार्गे प्रकृष्टमुपस्थाप्यते--तत्र भाषासु कासुचिद्वैचित्र्योपधायकता-सुखेन तस्या ऐकान्तिकतया स्वरतो वर्णतो वा स्वरवर्णमिलितादक्षरादाऽविर्भावः, कासुचित् पुनरन्यथाऽपि स्वरवर्णसंहतिसादृश्येन तस्याः स्फुरणम् । पूर्वत्र क्रमगणनाऽर्थ-भेदादिचिन्ता च व्यभिचारिणी, इतरत्र क्रमो विभिन्नार्थवत्ता च मुख्यं लिङ्गम् । प्रथम-स्तावदनुप्रासपदवाच्यः, द्वितीयो यमकमित्यन्वर्थमभिधीयते । पूर्वत्र रसपुष्टिरव्याहता भवितुमर्हति, अन्यत्र तु कष्टकल्पनाश्रयतया रसपरिपन्थित्वं बहुश एव जायते, यदाहुः— 'तत्तु नैकान्तमधुर'मिति यमकानुद्देशे आलङ्कारिकचूड़ामणय आचार्य्यदण्डिनः 'सानुप्रासा रसावहे'तीङ्गितेनास्यानुप्रासतो बहुशो लघुत्वं निपुणं प्रतिपिपादयिषवः स्वग्रन्थे—अपरे-ऽप्यर्वाचीनाः स्वां विमतिमुद्घोषयन्तो रसाहितकाव्यतत्त्वाः 'प्रायेण यमके चित्रे रसपुष्टिर्न दृश्यते' इत्यादिमतवादेन । परमासीत् कश्चन कालः यत्रास्य भूयानादरो निपुणकविकर्मतया काव्याङ्गरूपेण स्वीकारश्च कविस‥दायसम्मतो जातः । कालिदासकृते रघुवंशे भारविकाव्ये च काचिदक्लिष्टमेव शोभैनमुपजीव्य वरीवर्त्तीति सहृदयानामुपलब्धिरेव प्रमाणं—भट्टिकाव्ये

---

(8) इत ऊर्द्ध्वं "यथा वा—सदासदानन्दमयं वपुस्ते सदासदासौमिकरं पुरश्च ।
महो महोद्दामरसस्तवायमहो महो भूरि तवैव कृष्ण ! ॥'
इत्यधिकः श्लोकः (ख) पुस्तकस्य तलभागे दर्शितः, मुद्रितपुस्तके चोपलभ्यते । टीका च तत्रत्या प्रक्षिप्तप्रायो-पलभ्यते ।

पादजं नवधा यमकं दर्शितम् (ग)—अथ पादभागजानि दर्श्यन्ते ।

कलहं कलहंसानां कलहं क-ल-हंसकाः ।
अभ्यस्यन्तीव गोपीनां चरणाम्भोजवासिनः ॥ २५

मधुरा मधुराकाया रजनी सा यदाऽजनि ।
मधु-राम-धुरा कासां तदा नासीद्धरेः पुरः ॥ २६

साध्वसाध्वन्यदत्ताङ्घ्रिः गुरूणामपि सन्निधौ ।
कृष्णं वीक्ष्योत्सुका साऽसीत् साध्वसाध्वविचारतः ॥ २७

काञ्चीदाम्नो रवस्तस्या रणतोऽरणतोऽतनोः ।
रण-तोरणतो भूरिश्रियः कृष्णमनोऽहरत् ॥ २८

गोपीनां कलहंसकाः कं सुखं लान्तीति तथाभूता हंसकाः पादकटकाः कलहंसानां कादम्बकानां कलहमभ्यस्यन्तीव ; ते यथा परस्परं कलहायन्ते तथा कलहायन्ते इव । कीदृशम्? कलमव्यक्तमधुरध्वनिं जिह्वीते प्राप्नोतीति तथा, तत् हन्तीति वा तारमित्यर्थः । हरेरग्रे कासां पीयमानैर्मधुभी रामधुरा रमणातिशयो नासीत् । साध्वसाध्वनि साध्वसपथे न कदाऽपि दत्तावङ्घ्री यया सा गुरूणामप्यग्र उत्सुका आसीत् । काञ्चीदाम्नः—कथम्भूतस्य? अरणतो गमनाद्विनो रणतः शब्दायमानस्यातनोः कन्दर्पस्य रणसम्बन्धिनस्तोरणाद्बन्धनमालायाः सकाशादपि भूयसी श्रीर्यस्य तस्य । नपुंसकाद्ध्रस्वो नुमागमश्च ।

माधकाव्ये तदनुसारिणि नातिप्रसिद्धे गड्डलिकाप्रवाहपतिते सर्गबन्धकाव्यकदम्बके, यमकमात्राहृतजीविते कीचकवध-हरिप्रबोध-नलोदयाद्यनेककाव्यविशेषेऽस्य स्फुरणन्तु न तथा सहृदयहृदयहारि । नैतच्चित्रं यदस्य इत ऊर्ध्वमर्वाचीनकविसमयमये नये काव्यान्तर्गड्भूततया तुच्छत्वमयसिद्धान्तः । तथा सति न तावदस्य परमार्थतो माधुर्य्यव्यञ्जकत्वमपाक्रियते—परं न निखिलं माधुर्य्यं शब्दाश्रयमेव प्रशस्यमित्यङ्गीकारः । नाप्यनेन सकलजनसंवेद्यः सदर्थसनाभिः शब्दमाधुर्य्यास्वादो वाऽपलप्यते यमाश्रित्य प्रतीच्यसाहित्यभेदेषु Onomatopeic poetry इति काव्यभेदपरिगणनं यमुपलक्ष्य च तत्रत्यसमालोचकानां सभयः—'Tis not enough no harshness gives offence The sound must seem an echo to the sense'. प्राचीनार्य्यसाहित्ये चास्य वैशिष्ट्यस्य 'स्वचरणविनिविष्टैर्नूपुरैर्नर्त्तकीनां झणिति रणितमासीत्तत्र चित्रं कलञ्चे'त्यादिकोमलबन्धे पद्ये, 'एते ते कुहरेषु गद्गदनदद्गोदावरीवारय' इत्यादिकठोरश्लिष्टायां भवभूतिवर्णनायां, 'चञ्चद्भुजभ्रमितचण्डगदाऽभिघाते'त्यादि वेण्यां साटोपोक्तौ च प्रकाशः । परमेषामनुप्रासतया ग्रहणं सम्प्रदायसम्मतमित्यविरुद्धम्—अनुप्रासभेदाश्च बहवः प्रतियुगं प्रत्यालङ्कारिकवर्य्यं भिन्ना इति

दृशोरगोचरेणैव हरिणा हरिणाक्षि ! ते ।
कपोलभित्तिर्मानेभहरिणा हरिणाकृतिः ॥ २९

अगोचरे सति हरौ दहत्येष मनो मम ।
मदनो मदनोदेनामदनो मदनोजसा ॥ ३०

सदासदासीनिकरैः परिच्छदैः सदा सदानन्दविलासविग्रहः ।
सदाऽस(ग)दाक्षिण्यकृपाऽदिभिर्गुणैः सदासदारो विललास माधवः ॥३

दृशोरगोचरेणैव सता हरिणा श्रीकृष्णेन तव कपोलभित्तिः हरिणाकृतिः पाण्डुच्छविरभूत् । कीदृशेन ? मान एव इभो हस्ती तस्य हरिणा सिंहेन । मदनो मनो दहति । केन ? मदनोदेन मत्तताखण्डनेन । कीदृशः ? मदनोजसा ममावन्ध्येन मदनोऽहर्षणः, मदि हर्षे । (9) परिच्छदैः सह सदा सन्नानन्दमयो विलासो विग्रहश्च यस्य स माधवः । दा दानम्, आसो दीप्तिः, दाक्षिण्यञ्च तदादिभिर्गुणैः सन्नास उपवेशो येषान्ते दारा यस्य सः ।

ज्ञातमेव । श्रुत्यनुप्रासस्य निरूढ़ानुप्रासनिकसवर्णत्वमयव्यञ्जननिष्ठत्वस्वरूपस्य, 'दृशा दग्धं मनसिजं जीवयन्ति दृशैव या' इत्यादिलक्ष्येषु स्फुटस्य, अन्त्ययोज्यावर्त्तितया ख्यातस्यान्त्यानुप्रासस्य 'मूढ़ जहीहि धनागमतृष्णां कुरु तनुबुद्धे मनसि वितृष्णा'मित्यादि-बहुप्रसिद्धलक्ष्येष्वाविर्भवतो यथा नात्र ग्रन्थे गणनं, तथा प्रतिदेशं भिन्नस्य कार्णाटी-कौन्तल्यादिनाम्ना लक्षितस्य कण्ठाभरणकृता कृतोद्देशस्य द्वादशविधस्यापि न सूचनमित्यप्यविरूद्धो मार्गः, यत एषां दिग्दर्शनन्यायेन विन्यास एव साधीयान् । नाट्यशास्त्रकृता पुनर्यमकस्यैकस्य शब्दालङ्कारतया गणनं कृतं, तथाऽलङ्कारिकसम्प्रदायसिद्धस्येव यमकस्य तत्र लक्ष्यलक्षणानि । अनुप्रासस्य तत्र कथं न ग्रहणमिति तु सम्यग्विमर्शनीयम् । 'एतद्दशविधं ज्ञेयं यमकं नाटकाश्रयम्' (१६।६२) इत्यभिधानन्तत्र, परं नाटकाश्रयस्यालङ्कारव्रातस्य गणनायां शब्दालङ्कारकल्पेऽनुप्रासस्यैव ग्रहणपरो निबन्धो वरीयानिव प्रतिभाति । इदानीं परिचितेषु नाटकेष्वनुप्रासस्यैव प्रसारो दृश्यते, यमकन्तु तत्र विरलविरलमेव । रामायणादिप्राचीनतमरचनादिष्वप्येवम् । एवं स्थिते प्राचां यमकपदेनानुप्रासस्यापि ग्रहणं, द्वयोर्मध्ये यमके चात्यादरप्रसङ्गः न सुशकः प्रतिपादयितुमिति वयः । 'नानाकारेण कान्तभ्रूराराधितमनोभुवा । विविक्तेन विलासेन ततक्ष हृदयं नृणा'मित्यादौ स्वरैकव्यञ्जनाऽऽवृत्तावपि केषाञ्चित् यमकत्वकथनमेतत्पक्षेऽनुकूलं यमकतोऽनुप्रासस्योद्भवे विश्वासकारिताबीजमपीति बोध्यम् । अत्र तावत् प्राचा भामहेन कृतो भरतीयनाट्यशास्त्रनिर्दिष्टेऽलङ्कारचतुष्केऽनुप्रासस्य पृथक्तया योगः

(9) "दासदासीनिकरैः सह वर्त्तमान" इत्यधिकोंऽशोऽस्याग्रे (ख) पुस्तक एवोपलभ्यते ।

(११) (१२) (७) (८) (१५) (१४)(१३)
केशि नाकेशि नाथेन कामिना ऽकामि नादरः ।

(९) (२)(६) (५) (३) [४) (१०) (१)
कामिना काऽमि ना वा स्त्रीः केशिना केशिनाशिना ॥३२

(२) (१) (३) (११) (१०) (१३) (१२)
रत्याऽविरत्या विहृता नवीनै-रत्यावि रत्यावि मनोजरागैः ।

(४) (५) (१४) (१५) (१६) (६) (७) (८) (९)
रासे ऽचरा ऽसेचनकै-र्विलासै-रासे च रासे चतुरा मृगाक्षी(ग)॥३३

एवमष्टादश ।

केशिनाशिना श्रीकृष्णेन का स्त्रीर्ना आमि न प्रापि अपि तु सर्वैवेत्यर्थः। "अम गतौ" "अ मा नो ना प्रतिषेधे"। कामिना अभिलाषवता केशिना प्रकृष्टकेशेन को ब्रह्मा तस्येश्वरेण वा. केशि कस्य जलस्येट् ईश्वरो वरुणस्तस्मिन्। तथा नाकेशि इन्द्रे च आदरो न अकामि न चक्र इत्यर्थः। कुतः? नाथेन सर्वेश्वरेण कं सुखम् अमितुं प्राप्तुं शीलं यस्य तेन पूर्णसुखेनेत्यर्थः। मृगाक्षी विलासैः कर्तृभिरासे, अस दीप्तग्राधानयोः, आदधे इत्यर्थः। कीदृशैः? आसेचनकैः "तदासेचनकं तृप्तेर्नास्त्यन्तो यस्य दर्शनात्'। सा कीदृशी? रासेऽचराऽचञ्चला रासे रससमूहे च चतुरा। अविरत्या विरतिरहितया प्रीत्या विशेषेण हृता। तथैव अत्याविरतिप्रकटं यथा स्यात्तथा नवीनैः मनोजरागैः कर्तृभिरत्यावि अतिशयेन ररक्षे।

तस्यादिमतया निवेशश्च दण्डिदर्शितालङ्कारचक्रे स्वभावोक्तेर्योग इव निर्बन्धान्तां कामपि व्यवस्थामुद्भावयतीति तु पक्षान्तरे चिन्तनीयम्। भरतीयेऽस्यालङ्कारस्य काञ्चीयमकादयो दश भेदाः दर्शिताः भामहग्रन्थे पञ्च भेदाश्चक्रवालादयो गृहीताः, भट्टिकाव्ये तथा काव्यादर्शदर्शिते चक्रे च भूयानस्य विस्तरः, वाग्भटाद्यर्वाचीनग्रन्थेषु विस्तृततरा विभागाश्च दर्शिताः। ते सर्वे आकरत एव ग्राह्याः। अत्र कौस्तुभे तु प्रकाशकृता कृतोद्देशानां लक्ष्यलक्षणव्यवस्थाऽनुसृतिः, परं ललितप्रायरचनानिपुणानां तदानीन्तनगौडीयकविचूडामणीनामादर्शनात्र श्लोका नानुपभोग्या इति महत् गौरवं ग्रन्थकृतः। 'अव्यपेतव्यपेतात्मा'-ऽदिसूचितभेदवतोऽस्यात्रापि परामर्शः अव्यवधानेन व्यवधानेन च द्वैविध्येन स्वरव्यञ्जनसंहतेरुच्चारणात्—यथा लक्ष्येषु। एवमपि 'यमकश्लेषचित्रेषु बवयोर्डलयोर्न भिदि'त्यभियुक्तसमयः स्वीकरणीयः। यमकगता दोषाः 'यमकञ्च विधातव्यं न कदाचिदपि त्रिपादि'त्यादयोऽग्रे दर्शयिष्यन्ते। 'समाहृति'रिति पाठे समाहारः संहृतिरित्यर्थः। अर्थगतभेदवतामिति—क्वचिदेकस्यानर्थकत्वं, क्वचिदुभयोरप्यनर्थकत्वं, क्वचिदुभयोरपि सार्थकत्वमिति यथायथं लक्ष्यम्। अत्र बहुवचनमविवक्षितं द्वयोरप्यावृत्तौ यमकाङ्गीकारात्। द्वित्रिचतुःखण्डत्वा-

मनोज-हार-प्रतिमा समाना सरस्वतीते ! मद-सु-स्वरूपे ॥

मनो जहार प्रतिमा समाना सरस्वती ते मदसुस्वरूपे ! ॥ ३४

अर्द्धावृत्तिः।

न वंशी-कर-मासाद्य यमानुजनिभङ्गतः।

कस्या विशदतां याति मनो मानपरिप्लवम् ॥

नवं शीकरमासाद्य यमानुजनिभङ्गतः।

कस्याविशदतां याति मनो मानपरिप्लवम् (ग) ॥ ३५

श्लोकावृत्तिः। अयमेव समुद्गकः। एकविंशतिः।

हे मदसुस्वरूपे ! मत्प्राणतुल्ये ! तव सरस्वती वाणी मम मनो जहार। कीदृशी ? मां प्रति समाना सादरा। पुनः कीदृशी ? मनोजस्य हारस्य प्रतिमा तुल्याहारतुल्या हृदयधारणार्हेत्यर्थः, समानाऽवक्रा। मदस्य मत्ततायाः यत् सु सुष्ठु स्वरूपं तस्मिन् सरस्वति समुद्र इति सङ्गते ! हे मूर्त्तमत्ततासमुद्रप्रविष्ट इत्यर्थः।

अथ सर्वास्त्राणां वैयर्थ्ये यथा ब्रह्मास्त्रप्रयोगः क्रियते तथा मानभङ्गार्थं नानाविधोपायानां वैयर्थ्ये सति श्रीकृष्णेनापि सङ्केतमुरलीवादनं क्रियते, मुरलीनादश्रवणमात्रेण (10) सा विगतमाना प्रसन्ना बभूवेत्याह—नेति। वंश्याः करं कलमासाद्य यमनियमासनाद्यष्टाङ्गयोगस्य प्रथमो यमस्तस्यानु पश्चान्निरतुपत्तिर्यस्य स नियमस्तस्य भङ्गतः, तथा च श्रीकृष्णेन सह मया कदाऽपि सङ्गो न कर्त्तव्य इति यो नियमस्तस्य मुरलीश्रवणेन भङ्गान्मानेन चञ्चलं कस्या मनो विशदतां न याति, अपि तु सर्वासामेव। पुनस्तस्यैव श्लोकस्यार्थान्तरमाह—यमानुजनियंमुना पुण्यनदी तस्य भङ्गतस्तरङ्गाज्जातो यो नवीनः शीकरः जलकणस्तमासाद्य मानेनाभिमानेनार्थाद् गर्वेन दोषेण परिप्लवं कस्य मनः अ न विशदतां याति, अपि तु सर्वेषामेव, यमुनाजलस्पर्शस्य सर्वदोषनाशकत्वप्रसिद्धेरिति भावः।

दिना विभागेन भेदसंख्या प्रकाशकृता सूचिताऽपि न विस्तरतो दर्शिता, सा च मनोरमैः पद्यैरिह निबद्धा। यमकमित्यादृत्तस्यांशस्य पूर्वतः सौसादृश्यादाकारतो संहत्या नियमनादा निरुक्ता संज्ञा, इयमेव शैली प्राचीनानां शास्त्रकृतां यत्ते संज्ञिनां संज्ञानिरुक्त्यर्थं सहकारिगुणान्तराणि प्रकटयन्ति। सा च सुस्पष्टं दर्शिताऽचार्यदण्डिना गुणालङ्कारादिविवेचनप्रस्तावे। यथा वेति—'कानन'मित्यादि श्लोक आदिमकिरणे ईषद्भिन्नतया पठित इत्यतो यथा वेति प्रतीकेन नूतनतरस्यावतारः। पादजमित्यादि—अर्द्धावृत्तिरित्यादि—एषां वक्ष्यमाणानाञ्च भरत-भामह-दण्डि-रुद्रटोद्भटादिकृतग्रन्थेषु लक्ष्यभेदाद्यथायथं मुख-गर्भ-वृत्ति-पुष्प-वृन्त-

---

(10) "श्रीकृष्णेनापि वादितसङ्केतमुरलीश्रवणमात्रेण" इत्यन्यथः पाठो मुद्रितपत्रके।

आद्यन्तमध्यभेदेन क्रमादथ समुच्चयात् ।

अन्तादिभेदेन पुनर्बहुधा यमकक्रिया (ग)॥ २११ का

आदियमकमन्तयमकं मध्ययमकमाद्यन्तमध्ययमकमन्तयमकमिति पञ्च भेदाः । क्रमेणोदाहरणानि—

कलाकलापेन गरीयसा हरिर्नदीनदीप्तिः करुणारसाम्बुधिः ।
सुरासुराणां मुकुटाटवीमणिः सदा सदानन्दचिदात्मको बभौ ॥ २१
दोषेण प्रश्नस्य हि नागरी गरी-यसा(ग) कठोरत्वमुपेत्य भात्यभा ।
विहाय मानं हरिमानयानया धिया हि सर्वं भवतीहितं हितम् ॥ ३७
मदन-सङ्गर-सङ्ग-रसाकुला भव विहारिणि हारिणि ! माधवे ।
कुसुम-राजि-विराजि-विभूषणा मधुप-राग-पराग-पराचिता (ग) ॥ ३८
भाऽसो भासो मरीच्यः समधुर-मधुर प्रेयसी-प्रेय-सीमा-
वृन्दा वृन्दावनश्रीरुपवन-पवन-भ्रान्तिरभ्रान्तिरम्या ।

गरीयसा प्रश्नदोषेण कठोरत्वमुपेत्य काऽपि नागरी न हि भाति । यतोऽभा विगतकान्तिका । धिया तव सर्वं हितमीहितं वाञ्छितं भवति, वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानप्रयोगः ।

हे हारिणि ! मनोहारिणि ! माधवे विहारिणि सति मदनयुद्धस्य सङ्गे यो रसस्तेनाकुला भव । कथम्भूता ? कुसुमश्रेणिभिर्विराजि भूषणं यस्यास्तथाभूता सती । अथ मधुपानां रागो रञ्जनं येभ्यस्तथाभूतैः सुगन्धैः परागैः पराचिता व्याप्ता सती च ।

उद्दीपनविभावानाह—भाऽस इति । भासश्चन्द्रस्य मरीच्यः किरणाः भाऽसः भां शोभामस्यन्तीति भाऽसः शोभानिक्षेपिका इत्यर्थः । वृन्दावनस्य श्रीः शोभा कीदृशी ? समधुरा शृङ्गाररससहिता एवं मधुराश्च या प्रेयस्यस्ताभिः प्रेयं पूरयितुमर्हं सीमा वृन्दं यस्याः सा, तथाच वृन्दावनीयशोभायाः सीमासमूहावधिः प्रेयसीनां साहित्येनैवेति श्लेषम् । उपवनेषु पवनस्य भ्रान्तिर्भ्रमणम् अभ्रान्तिरम्या अभ्रान्तिर्वृन्दावनीयोपवने मम मन्दगमनमेवोचितमिति या सावधानता तया रम्या । आलम्बनविभावमाह—इह समये स

पुच्छ-पङ्क्ति-परिवृत्ति-संदंश-काञ्ची-पदान्ताम्रेडित-श्लोकाभ्यास-समुद्गक-यमकावलि-महायमकादिशेषविधा भवति संज्ञा—इतोऽधिकानि संख्याऽन्तराणि च तेभ्यो भट्टिकाव्यादितश्चैव ग्राह्याणि । बहुधेति—आद्यन्तादिभेदगणना प्राचीनानुसारिणी हिखण्डत्वादिविच्छित्तिविशेषजीवातुरर्वाचीनैरुद्भाविता । वस्तुतस्तत्संख्य एवायं भेदक्रमः । सर्पविंशतिरिति तु वस्तुगत्या गणनायां न किमपि तात्पर्यं 'बहुधा यमकक्रिये'त्येव निष्कर्षः । अयुक्पाद-युक्पाद मिश्र-

नन्दानन्दाग्रकन्दः स्मर-समर-स-म-व्यूह-शालीह हारी
सङ्गी सङ्गीतदेव्या अहरहरहरद्रासराधां स राधाम् (ग) ॥३९

न मानमाधेहि मनस्यदःस्यदः शुभं शुभंयोः स्यति देवि ! तेऽविते (ग) ।
अहो अहोरात्रकृताऽरुषा रुषाऽयशो यशोदाभुवि विद्यतेऽद्य ते ॥ ४०

प्रतिपादसर्वयमकं यथा—

ममत्वयाऽममत्वया न वेहितं नवे ! हितम् ।
स्मराधिके स्म राधिके ! चर स्मराच्च रक्ष माम् ॥ ४१

हरी राधामहरत् । कीदृशः ? नन्दः [ग) नन्दको य आनन्दस्तस्याग्रकन्दः प्रथममूलं स्मरसमरे समः सा शोभा तत्सहितो यो बलविन्यासस्तं हन्तुं शीलं यस्य सः । 'व्यूहस्तु बलविन्यास' इत्यमरः । तथा हारी हारवान् सङ्गीतदेव्याः सङ्गी । राधां कीदृशीम् ? अहरहः प्रतिवासरमेव रासराधां रासस्य राधः संसिद्धिर्यतस्ताम् ।

दूती प्राह—न मानमिति । मनसि मानं नाधेहि । कुतः ? अदःस्यदः अमुष्य मानस्य वेगः हे देवि ! शुभंयोः प्रशंसावत्यास्ते तव शुभं मङ्गलं स्यति नाशयति अहंशुभमोर्युस्, इति युस् । शुभमिति मान्तमव्ययं प्रशंसावचनम् । अहो इत्याश्चर्ये । अहोरात्रकृतमरुर्मनःपीड़ा यतस्तया रुषाऽविते इति सम्बोधनम्, तथा च तादृश्या रुषा त्वमधुनाऽपि ज्वलिता नाभूरित्याश्चर्यं, यशोदाभुवि श्रीकृष्णेऽद्य तेऽयशो दुर्युश एवेदं वर्त्तते । श्रीकृष्णोऽप्याह—मम त्वयेति । हे राधिके त्वया मम न हितं न वा ईहितं वाञ्छितं भवति । कुतः ? अममत्वया मयि ममत्वशून्यया । ननु तर्हि मामुपेक्षस्व तत्राह—हे नवे ! नित्यनूतनत्वात्त्वं मे चेतो लोभयसीति भावः । अथ च चेतः पीड़यसि चेत्राह— स्मरेण स्मरणेनाधिर्मनःपीड़ा कामोद्गमो यतः हे तथाभूते ! यद्वा स्मरेण कन्दर्पेण हेतुनाऽधिर्मनःपीड़ा यतः हे तथाभूते राधिके ! तस्मात् त्वं मां चर प्राप्नुहि माञ्च रक्ष । स्मेति पादपूरणे ।

सर्वयमकादयोऽन्ये च अनामकाः सनामकाः बहवोऽप्नोदाहार्य्याः । 'सदासे'त्यादिष्वप्रयुक्तता सह्या, 'कस्या विग्रहता'मित्यादिष्वपि कृत्रिमो पदभङ्ग इति स एव प्राचीनो दोषः, 'रासेचरे'त्यादिषु, 'ससारसा' इत्यादिषु च पदानां चादीनामनुद्देशः, 'तेऽविते' इत्यादिष्वङ्गान्तरैकपदतेत्यादि दोषप्रसङ्गाः यमकतया कथमपि सोढ़व्याः । 'गरीयसे'त्यत्र पादेन पदच्छेदेऽत्र न किमपि माधुर्य्य'—मात्स्यर्य्यमिव प्रकृत भासते । न तावत् सर्वत्रेयं दोषदृष्टिः, यतो 'मदनसङ्गरसङ्गे'त्यादिषु उपभोग्यैव काऽपि स्वादुता, 'विवतते'त्यादौपद्ये नक्तोदयाहितदाकारपद्येष्विव किमपि वैमुख्यमुक्तमेव, अतो हानोपादानयोर्भेद निदर्शनम् । मदनेति—राधां प्रति

सर्वयमकं यथा—

(५)(८) (४) (१) (२)
ससार सा ससारसाऽस-सार-सास-सार-सा ।
(३) (७) (६)
ससारसाससारसा स सारसास-सार-सा (ग) ॥ ४२

प्रत्यक्षरयमकमपि केचिदिच्छन्ति । तद्यथा—

(४) (५) (६) (८) (९)
वि-वितत-नाना-माऽमा विविधघना ना-ववश्याश्या ।
(१०) (७) (२) (११) (३) (१)
सा साधुधुततरारा मम ववले लेहि-हित-तनु ! नु (ग)॥४३ इत्यादि

एवं सप्तविंशतिर्भेदाः(ग) । द्विखण्डत्रिखण्डादिकस्योक्तोदाहरणेष्वन्तर्भवतीति पृथङ् न दर्शितम् । तथाहि 'अह्नो अहोरात्रक्रताऽरुषारुषा' (४० श्लोके) इत्यादौ द्विखण्डम् । 'मासो माऽसो मरीच्यर' (३९ श्लोके) इत्यादौ द्विखण्डम् । 'विवितते'त्यादौ (४३ श्लोके) चतुःखण्डम् । एवमन्यान्यपूरह्यानि । गद्येषु तु नायं क्रमः । तत्र यथा—'सदा मोदरे दामोदरे गुणसाराधिका सा राधिकाऽनुरज्यति स्मे'ति ।

सा राधा प्रातर्निकुञ्जाच्चलति स्म । कीदृशी ? ससारसा सलीलाकमलाऽमसार-साससारसा आ सम्यक्प्रकारेण असो विक्षेपो यत्र अस् क्षेपणे । तथाभूते सारे गमने यः सासो निद्रा तस्य सारं बलं स्यति खीयप्रतिभया ह्रसयतीति सा । सृ गतौ सोऽन्तकर्म्मणि अन्तकर्मशब्दस्य नाशो ह्रासश्चार्थः । ससारसा—ससारसा ससन्ति स्रुतं गच्छन्तीति ससाः, आ सम्यक् रसन्ति शब्दायन्त इत्यारसाः, अस्यन्ति दीप्यन्त इत्यसाः सारसाश्चक्रवाका यतः यां विलोक्येत्यर्थः सा । सस स्रुतौ, रस शब्दे, अस दीप्तौ । सः श्रीकृष्णः ससारेति पूर्व्वेणान्वयः । कीदृशः ? सारसास-सार-सा सारसानां पक्षिविशेषाणामासस्योपवेशस्य सारः स्थैर्य्यं तत् स्यति (साति) नाशयति स्वीयगमनेन चकितीकृत्येति भावः ।

सा वनस्थली नाववश्याश्या नौ आवयोरवश्यमेवाश्या व्याप्या अशूङ् व्याप्तौ । विशेष-नामाग्रहणं सङ्केतस्थलत्वात् । कीदृशी ? विभिः पक्षिभिर्वितता नाना मा शोभा यस्याः सा । अमाऽपरिमिताऽनुपमा वा । विविधानि घनानि यस्यां सा । साधु यथा स्यात्तथा धुततरोऽतिखण्डित आरो गतिर्यस्या यया वा यां प्राप्यान्यत्र गमनं नैव युज्यत इति भावः ।

विशाखाऽऽहेति कृष्णानन्दिन्यां सङ्गतिसूचना । माऽम इत्यत्र समा पुरा यस्येति प्रेमप्रकर्ष समत्वेनोत्कर्षमहिमवत्यप्यर्थः, नन्दानन्देत्यत्र नन्दस्य व्रजराजस्य नन्दन इति सुगम एवान्योऽर्थः ।

भिन्ना अप्यर्थभेदेन युगपद्भाषणक्षमाः ।
त्यजन्ति भिन्नरूपत्वं शब्दा यत् (४) श्लेष (यच्छ्लेष) एव सः॥
२१२ का

'अर्थभेदेन शब्दभेद' इति न्यायात् काव्ये स्वरस्यानुपयोगेन स्वरगतभेदाभावाच्च, केवलार्थभेदेन भिन्ना अपि शब्दा युगपदेकदा यत् यद्यर्थान्तरभाषणक्षमाः सन्तो भिन्नरूपत्वं त्यजन्ति तदा सः श्लेषः (घ)। अर्थद्वयश्लेषणाच्छ्लेषः।

स प्रकृतिलिङ्गवर्णप्रत्ययभाषाविभक्तिपदवचनैः ।
अष्टविधो, निरपेक्षस्तुल्योभयवाच्य एव नवमः स्यात् ॥२१३ का

निरपेक्षः प्रकरणादिव्यतिरेकेणापि तुल्यवाच्यद्वयः (ङ)। क्रमेणोदाहरणानि—

मनस्तुदन्ती चणदा वतेष्टा विधौ विरुद्धे तमसि प्रवृद्धे ।
तस्मिन् प्रसन्ने हरितः प्रसादं धन्या लभन्ते तमसि प्रनष्टे ॥४४

सा अबले बलवती भवति स्म। मम केलिनी मन्मुखमाधुर्य्यास्वादिनी छिता च तनुर्यस्याः, हे तथाविधे ! नु इति सम्बोधनम्। राधिका दामोदरे रज्यति स्म। कथम्भूता? गुणेषु साराधिका गुणेषु मध्ये ये सारभूता गुणास्तैरधिका। दामोदरे कथम्भूते? सदा मोदं राति ददातीति तस्मिन्।

मनस्तुदन्तीति—विधौ चन्द्रे विरुद्धे सतीष्टाऽपि क्षणदा उत्तप्तवदाहतया यथार्थनाम्नी रात्रिर्मनस्तुदन्ती स्यादिति. तस्मिन् विधौ प्रसन्ने हरितो दिशः ककुभः प्रसादं प्रसन्नतां लभन्त इति। पक्षे, विधौ विधातरि विरुद्धे सति यत्तमसस्तमोगुणस्य वृद्धं तस्मिन् सति इष्टाः पदार्था दुःखच्छेदकाः सन्तो मनस्तुदन्तीति प्रथमार्द्धस्य, हरितः श्रीकृष्णात् जना धन्याः प्रसादं लभन्त इति द्वितीयार्द्धस्यान्वयः।

अत्रापि क्रमस्याचरणाच्च नियमितत्वात् यमकमेव नानुप्रास इति। गद्येष्विति—तथा च रुद्रटकारिका :—'प्रायश्छन्दांसि विषयोऽस्ये'ति। तत्र टीकाकृतां नमिसाधुचरणानां विवृतिः—'प्रायोग्रहणात् गद्यमपि क्वापी'ति चोदाहार्य्या। 'मम केली'त्यत्र सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात् समासः।

(घ) 'त्रिधा तु भिद्यते शब्दो रूपतः स्वरतोऽर्थत' इति शाब्दिकनयेनार्थभेदभिन्नानामेव शब्दानामत्र कारिकया परामर्शः। रूपत आकृतितो न तु प्रकृतितः। वस्तुतस्तेषामाकृतितोऽभिन्नानामपि प्रकृतितो भिन्नत्वं दुरपह्नवमित्याह वृत्तौ, 'अर्थभेदेन शब्दभेद' इति। 'सकृदुच्चरितः शब्दः सकृदर्थं गमयती'त्यभियुक्तक्तिरत्र प्रमा। पाठगद्ये मुनिना

अत्र 'ईक्षणदे'ति दाप् लवने, 'क्षणदे'ति डु दाञ् दाने, इति प्रकृतिभेदः । 'इष्टा' इति पुंलिङ्गम् । 'इष्टे'ति स्त्रीलिङ्गम्—इति लिङ्गभेदः । पुन'रिष्टा' इति बहुवचनं, 'इष्टे'त्येकवचनं, तेन वचनभेदः । "विधा"वितीकारोकार-सारूप्ये वर्णभेदः । "तुदन्ती"ति शतृ-प्रत्ययः, "तुदन्ति' इत्याख्यातप्रत्ययः, तेन प्रत्ययभेदः । 'हरित' इति पञ्चमी, 'हरित' इति जस्, तेन विभक्तिभेदः । अनेनैकेन षड् भेदाः प्रदर्शिताः । पुनरपि भङ्ग्यन्तरेण लिङ्गवचनभेदं दर्शयति—

लीलाऽम्भोरुहगञ्जिनी रतिरणक्रीडाश्रमोद्गारिणी
निद्रोद्भेदविलासिनी स्ववशताऽसङ्कोचसञ्चारिणी ।
अन्योन्यप्रणयप्रकाशनविधावन्योन्यसंह्लादिनी
राधाया नयने हरेरपि तनुः क्षेमं विधत्तां तव (11) ॥ ४५

भाषाश्लेषो यथा—(घ)

उद्दामकामकण्डूलकरमण्डलचण्डिमा ।
कालिन्दीकुञ्जरो धत्ते विहारं वारिमञ्जुलम् ॥ ४६

लीलाऽम्भोरुहेति—राधाया नयने तव क्षेमं विधत्तां कुरुतामिति परस्मैपदस्य द्विवचनं, तथा हरेरपि तनुश्च तव क्षेमं विधत्तामित्यात्मनेपदस्यैकवचनम्, धाञ् धातोरुभयपदित्वात् । नयनयोस्तनोश्च विशेषणान्याह—लीलेत्यादि । स्ववशतेति—नेत्रपक्षे या श्रीकृष्णनिष्ठ-वशीभूतता तस्या असङ्कोचो विस्तारस्तस्य सञ्चारिणी, तनुपक्षे स्वकर्तृका या जगन्निष्ठ-वशीभूतता तस्या इत्यादि ।

भाषाश्लेषः शौरसेन्याः श्लेषः । उद्दामेति—संस्कृतपक्षः सुगमः । प्राकृतपक्षे—हे चण्डि ! हे कोपने ! कालिन्दीकुञ्जरोधसस्ते (घ) जुलं युगलं द्वन्द्वशो विहारं वारिमं वारयिष्ये । कथं वारयिष्यसीत्याह—डूलकरमं प्रस्तुतं कर्म मा डल मा डल प्रस्तुतानु-सारि कर्म कुर्वित्यर्थः । प्रस्तुतकर्म कीदृशम् ? उद्दामकामकम् । 'कालिन्दीकुञ्जरे'ति 'उद्दामकामे'ति पक्षद्वयेऽपि समानार्थत्वात् भाषासमावेशः, अन्यत् सर्वमर्थभेदाद्भाषाश्लेष इति ।

भरतेन 'हास्यशृङ्गारयोः स्वरितोदात्तं वीररौद्राद्भुतेषूदात्तस्वरित'मित्यादिकया दिशा प्रतिपादितस्थितिकोऽपि काव्ये स्वरभेदप्रसङ्गः प्रकृतेऽप्रकृत इत्यलं दुर्विदग्धप्रौढिप्रकटनेन । एवं स्थिते एकमेवाकारमाश्रित्य वर्त्तमानस्य पदघटकावयविनो भिन्नार्थत्वप्रकटने वाच्ये श्लिष्यन्तेऽस्मिन्नभिन्नरूपेण भिन्ना इति कृत्वाऽस्यालङ्कारस्य श्लेषसंज्ञा । अलङ्कृतिरियमार्थ-

---

(11) "विधत्तां भुवः" इति (क) (ख) पुस्तकयोः पाठः ।

पदश्लेषो यथा—

समराला कृपेवेयं राधिके ! सर्वदारुणा ।
मतिश्च तव दृष्टिश्च समे एव बभूवतुः ॥ ४७

कृष्णपक्षे बलवती दोषाकरपराङ्मुखी ।
समे इमे तामसी रात्रिः सात्त्विकी च सतां मतिः ॥ ४८

वाक्यगतत्वेनायं समोभयवाच्यः । शब्दार्थश्लेषयोरयं भेदः—यत्र शब्द-परिवर्त्तनेनापि न श्लेषत्वभङ्गः सोऽर्थश्लेषः, अन्यस्तु सभङ्गाभङ्गत्वाभ्यामेव शब्दश्लेषः । स चोक्तोदाहरणेषु, शब्दपरिवृत्त्यभावात् (ङ) ।

अर्थश्लेषो यथा—

विलोलसंफुल्लकदम्बमालः समुल्लसन्मञ्जुलबर्हिबर्हः ।
अशेषसन्तापहरो जनानां कृष्णश्च मेघश्च सहोज्जिहीते ॥ ४९

अत्र 'कदम्बा'दिशब्दानां परिवृत्त्याऽपि न श्लेषत्वहानिः, इत्यर्थश्लेष एव(ङ) ।

अथ शब्दालङ्कारप्रस्तावे प्रासावसरतया चित्रकाव्यमपि दर्श्यते । तत्र यद्यपि—

मानवतीं श्रीराधां प्रति श्रीकृष्ण आह—समरालेति। साम्ये हेतुमाह—इयं मति-र्दृष्टिश्च सर्वदारुणा सर्वस्मिन् काले दारुणा सर्वदाऽरुणा च समराला दृष्टिपक्षे सम्यक् कुटिलेत्यर्थः, यदुक्तम् मेदिनीकारेण 'अरालः कुटिले सर्जरसे सामनि दन्तिनी'ति । मति-पक्षे समरो युद्धं तत् आलातीति। कृष्णपक्ष इति—कृष्णपक्षे शुक्लातिरिक्तपक्षे भवत्-पक्षे च। दोषाकरश्चन्द्रो दोषोत्पत्तिस्थानञ्च। विलोलेति—माला स्रक् समूहश्च।

भारतीयसाहित्ये स्वतःस्फूर्त्तैव स्वाभाविकीति सर्वत्रैवास्या अकुण्ठप्रसरः—परं गद्यकाव्ये-ष्वस्या भूयानुत्कर्षो लक्ष्यते। अत्रापि 'सर्वमत्यन्तगर्हित'मिति नीत्याऽतिविदग्धीतो निक-र्षोऽपि प्रासङ्गिकः प्रवृत्तः। पद्येऽप्यस्या विच्छित्तिं स्थूलदृशा प्रेक्ष्यैवं प्राचां निबन्धप्रकटनं 'श्लेषः पुष्णाति सर्वासु प्रायो वक्रोक्तिषु श्रिय'मिति । भाषाश्लेषस्यापरैरुक्ताद्भाषासमाख्याद-लङ्कारात् स्वतन्त्रविषयता, पूर्वत्र भाषाभेदादर्थभेदोऽप्यानुषङ्गिकः, उत्तरत्र न तथेत्याभाणात् । रुद्रटादिभिस्तूभयोर्भेदेऽङ्गीकृतेऽपि संज्ञाभेदकल्पः प्राचीनमतनियन्त्रितत्वात् कथमपि परिहृतः। काव्यप्रकाशोक्तदिशा नात्र तस्य तथा व्यतिरिक्तस्य लेशतः सूचनमपि। भाषाश्लेषे क्वचित् भाषासमेऽपि कष्टकल्पनाश्रयः दुष्करः परिहर्त्तुं य'थोद्दामे'त्यादौ लक्ष्ये ।

(ङ) 'सभङ्गः शब्दश्लेषः अभङ्ग एवार्थश्लेष' इति प्रायोवादमपाकर्त्तुमुद्भटादिकृता सर्वस्वकृता कृताश्रयामाश्रयाश्रयिभावरूपां शब्दार्थोभयालङ्कारनिर्देशव्यवस्थां दूषयितुमेय-मवतारणिका । मम्मटादिभिर्विध्वस्तां समुद्रबन्धाद्यार्वाचीननिबन्धकृद्भिरुज्जीवयितुमिष्टाऽपि

नटानाञ्च कवीनाञ्च मार्गः कर्कश एव यः ।
रसाभिव्यक्तये नासौ शक्तिमानैर स केवलम् ॥ (छ)

चित्रं नीरसमेवाहुर्भगवद्विषयं यदि ।
तदा किञ्चिच्च रसवद्यथेच्छोः पर्वचर्वणम् (च) ॥ २१४ का—

अत्र किञ्चित् प्रदर्श्यते । प्रथमं प्रतिलोमानुलोमपादो यथा—

(७) (१) (२)
राधा साररसाधारा मारमाऽर-रमारमा ।
(३) (४) (६) (८) (५)
काशोदाररदाऽशोका सा ललास सलालसा ॥ ५०

प्रतिलोमानुलोमश्लोको यथा—

(२) (३) (४) (१) (६) (७)(८) (५)
काऽधिदा सस्वभा राधे ! मानो माऽस्तु रमाधवे ।
(१०) (१२) (११ (६) (१७)(१३)(१४) (१५) (१६)
वेधमारस्तु मा नो माऽधेराभा स्वसदाऽधिका ॥ ५१

अथ चित्रकाव्यटीका—सा राधा ललास । कीदृशी ? साररसमाधारयतीति सा । मारेण कामेन मां शोभामाराति गृह्णातीति सा च, रमेव रमते इति रमारमा च सा । काशेन दीप्त्या उदारा रदा यस्याः सा । अशोका शोकरहिता । सलालसा स्पृहावती । काऽधिदेति—हे राधे ! का नारी आधिदा मनःपीड़ादायिनी सती सस्वभा स्वभया स्वकान्त्या सह वर्त्तमाना भवति, अपि तु न काऽपीत्यर्थः । अतो रमाधवे श्रीकृष्णे मानो माऽस्तु, माने सति तस्याधिस्तवापि ग्लानिरिति भावः । नोऽस्माकं वेधमारो विधाननाशः क्रियानाशस्तु माऽस्तु—विध् विधाने घञ् । तथाऽधेराभा मनःपीड़ाया आभा स्वसदा स्वमता-ऽधिका माऽस्तु, सदॢ गतौ ।

न चास्या वैरस्यं स्वतमारचेन । समोभयवाच्यत्वेनास्याभिधामूलध्वनितो भेद इति प्रागेव सूचितं ध्वनिकिरणविवरणे । श्लेषस्य वे शब्दपरिवृत्तिसहत्वासहत्वयोर्वासिच्यद्वित्तिप्रावे उभयालङ्कारकल्पना न स स्दायसम्मतेत्यलं पल्लवितेन । भावान्तरेष्वेवंविधसभङ्गश्लेषप्रपञ्चः सुदूरपराहृत इत्यस्मार्थ्यभारतीयसाहित्ये वैशिष्ट्यजीवातुः । 'विलोके'ति श्लोकोऽयं किञ्चित् भिन्नत्वेनान्यत्रोदाहृतः । अत्रार्थश्लेषविवेचनं न क्रमप्राप्तमिति दिक् ।

(च) नटानाञ्चेति—संग्रहश्लोक इव भासमानेऽत्राप्रकृतस्य वाक्कास्फोटहुयातर्ज्जन-गर्ज्जनादिमयस्य नटनाटितकस्य सोऽनुप्रासाक्षेपः समुपभोग्यः शास्त्रविरुद्ध । प्रकृते रसोच्छेदकता प्राचीनैरपि स्वीकृता । दिग्दर्शनन्यायेन रसविवरणकृतां कोलाटभङ्गानां

प्रतिलोमानुलोमौ श्लोकौ यथा—

(१) (६) (५) (४)
मानसाररसाधारा साऽयन्ती वनमालिना ।
(८) (२) (७) (३)
संललास महामोदा साऽऽमाद-नि-साध्वसा ॥
(२) (३) (१) (७) (६)(५) (४)
साध्वसानि दमाश्वासा दा मोहामसलालसम् ।
(१४)(८) (१३)(१०)(११)(१२) (९)
नालि ! मानवतीयं सा राधा सार-रसा-नमा ॥ ५३

महामानवती राधा सम्प्रति किं करोतीति पृच्छन्तीं सखीं प्रति सखी प्राह—मानसाररसाधारा मानस्य सारं रसं न धारयतीति तथा, यतो वनमालिना सहायन्ती गच्छन्ती (च) सती आशु शीघ्रं संललास, इण् गतौ धातुः। कीदृशी ? महामोदेनासौ दौर्घिर्यस्याः सा। आमादनिसाध्वसा आ सम्यक् मादेन सौरभमत्ततया निसाध्वसा निर्भया निशब्दोऽयं निषेधार्थो "यथा दीपो निवातस्थ" इतिवत्। अहं साधु यथास्यात्तथा असानि वर्त्ते। यतो दमाश्वासा दमेनैवाश्वासोऽभूदित्यर्थः। ननु मा त्वया वादीः तादृशमानस्य शीघ्रमेवोपशमं न सम्भावयामीति वदन्तीं प्रत्याह—असलालसं यथास्यात्तथा ऊहां वितर्कं मा दाः, किन्तु सलालसं यथास्यात्तथा वितर्कं खण्डयेत्यर्थः। निश्चयं प्रदर्शयत्याह—नालीति। हे आलि ! सेयं राधा मानवती न किन्तु साररसेन शृङ्गाररसेन आनमतीति सा।

यच्च प्रकाशटीकाकृता सोमेश्वरेणोद्धृतमपोह्यते—'यमकानुलोमतदितरचक्रादिभिदा हि । अभिधानमात्रमेतत् गड्डलिकाऽदिप्रवाहो वे'ति । 'क्रीडागोष्ठीविनोदेषु तज्ज्ञैराकीर्णमन्त्रणे । परव्यामोहने चैव सोपयोगाः प्रहेलिका' इत्युपलक्षणमुखेन च तत्त्वोद्घाटनम् । शक्तिशब्दा इति—सा च शक्तिर्गोष्ठीगरिष्ठानां कुतुकिनां नृपश्रेष्ठानां स्वान्यनुवृत्तिकृतविशेषेण सप्रकाशेति भट्टबाणादिग्रन्थेषूल्लेखतः प्रतीयते, खड्ग-चक्र-बाणादिराजसभासिद्धपदार्थानुकृतिमिषाच्चावसीयते । 'अनेकधावृत्तवर्णविन्यासैः शिल्पकल्पना । तत्तत्प्रसिद्धवस्तूनां बन्ध इत्यभिधीयते' इत्यग्निपुराणे (३४२ तमाध्याये) अत्र कारुशिल्पकल्पं पुरस्कारसूचनम् । 'भगवत्-विषय'मिति ज्ञात्वा यदेषामत्र सार्थकत्वसमर्थनं तत् भक्तवैष्णवकविसहृदयसार्थश्लोभि एव । गर्भाच्चरादीनि तत्कालोपयोगीनि चित्राणि । आकार-गति-स्वर-व्यञ्जन-स्थान-च्युतक-गुप्त-प्रहेलिकाऽदिभेदैरत्र भूयान्विस्तर आकरतो ज्ञेयः । अत्रैषामादितश्चतुर्णां प्रचुरतो लक्ष्यलक्षणानि । पद्मादिबन्धानां मुद्रितग्रन्थेषु बहुशः प्रदर्शितत्वाद्विरलप्रायाणि च्छत्र-खड्ग-शलाका-गदा-प्रबन्धमयान्यत्र परिशिष्टे दर्श्यन्ते । एषां शब्दालङ्काराणां सर्वदेव बहुभि-

महासर्वतोभद्रं यथा—(च)

(७) (६) (५) (१) (२) (१२)
साधाराऽश्रीः श्रीराधा सा धामाकामा मा-कामाऽधात्।
(३) (४) (१०) (८) (११) (६)
राकाधीमा माऽधीकारा श्रीमा मानेनेमामाश्रीः (च) ॥ ५४

सर्वतोभद्रं यथा—

(३) (५) (६) (७)
धाराऽसाररसा राधा रासलास्यस्य लासरा।
(४) (१) (२)
सालाकाररकालासा रस्यरस्यस्य! रस्यर! ॥ ५५ (12)

साधारेति—सा श्रीराधा साधाराश्रीः साधं सिद्धिमियर्त्ति प्राप्नोति साधारा आ सम्यक् श्रीः शोभा यस्यास्तथाभूता भवतीत्यन्वयः। कीदृशी? धामाकामा धाम्नि निकुञ्जगृहे कं श्रीकृष्णं कामयत इति सा। 'शीलिकामिभिक्ष्याचरिभ्यो णः' (पा ३।२।१ वार्त्तिके) इति ण प्रत्ययः। ननु किं स्वीयकामस्यार्थं कामयत इति तत्राह—माकामा। मेति निषेधे, न विद्यते कामः स्वसुखतात्पर्य्यं यस्याः सा, कृष्णसुखार्थमेव तं कामयत इत्यतः प्रेमवतीति भावः। राकाधीमा राकायां पौर्णमास्यां धियो बुद्धेर्मा शोभा यस्या सा रासविलाससिद्ध्यर्थमिति भावः (12a)। माधीकारा मा आधिर्मनःपीड़ा यस्याः इं कन्दर्पं कं सुखञ्च आ सम्यक् रातीति, सा च सा च सा, अतएव तस्याः सर्वतः श्रैष्ठ्यात् श्रीमा सम्पत्तिरूपा लक्ष्मीः मानेन आदरेण आश्रीः आश्रयमाणा इमां राधामधात् स्वसर्वसम्पत्तिसमर्पणेन पालयामास। धाराऽसाररसेति—धाराणामासारः सम्पात इव रसो यस्यां सा

राहततया प्रतियुगं नवाः संस्थाः क्वचित् क्वचिल्लालित्यादिभिर्गुणैरुल्लिखितप्रायतया सत्काव्यरूपेणादरश्च विदग्धगोष्ठ्यामित्यपरोक्षमेव प्राचीनसेविनाम्। आधुनिकप्रायाणां

(12a) '—मिति शेषः' इति स्यात्। परं टीकाग्रन्थः सर्वत्रोपरिदर्शित एव।

(12) इतःपरं 'यथा वा, नालीकाननकाऽली नालीव साररसावली। कासा रसासारसाऽकाननरसा मम साऽर न।' इत्यधिकः पाठः (क) (ज) पुस्तकयोरुपलभ्यते। टीकाऽपि तत्राधोदर्शिता लभ्या—"वसन्ते रासोत्सवे प्रवृत्तस्य श्रीकृष्णस्य तत्र श्रीराधिकामपश्यतः स्वयमुक्तिरियम्। सा मत्प्राणाधिकत्वेन प्रसिद्धा न आर नागतवती। किम्भूता सा? अकाननरसा मद्विच्छेदजन्येनाकेन दुःखेन, "अकं पापदुःखयो"-रिति मेदिनीस्मरणात्, य आनो जीवनं स एव रसो विषं यस्याः सा, "रसो गन्धरसे जले। शृङ्गारादौ विषे वीर्य्ये" इत्यादि मेदिनी। अतएव रसासारसा रसस्य शृङ्गारसुखस्यासारो वृष्टिस्तां स्यति खण्डयतीति क्विप्। स्वरूपतस्तु सा किम्भूता? कासा इति—कासो दीप्तिरस्यास्तीति दीप्तिमतीत्यर्थः। पुनः कीदृशी? नालीनेत्यादि

छत्रबन्धो यथा—(च)

(६) (५) (२) (३)
तनुतां तनुतां राधाकृष्णयोश्चरितश्रुतिः ।
(४) (१) (८)(७)(९) (१०)
हृत्तापानां सुधासिन्धुधारा तां नु ततां नुत ॥ ५६

खड्गबन्धो यथा—

राधामाधवयोः केलिः श्रुतिहृत्सुखदायिका ।
काममातनोतु वः क्षेमं प्रेमानन्दौघनिर्भरा ॥ ५७
रासारम्भे नृत्यगीतवादित्रादिमनोहरा ।
राभसस्यसारा सौभाग्याधरीकृतपरा परा (च) ॥ ५८

राधा "धारासम्पात आसार" इत्यमरः, धनुर्ज्याकरिहंहितादिवदयं धाराऽसारशब्दो ज्ञेयः। रासलास्यस्य रासाख्यनृत्यस्य लासरा लासं कान्तिं राति ददातीति, तया विना तव रासविलासो न सिध्यतीति भावः। पुनः कीदृशी ? साराकाररकालाधा साराकारं राति ददातीति साराकाररो यः कालो यौवनसमयः तत्रासः सम्यक् दीप्तिर्यस्याः। हे रस्यरस्यस्य ! रसेभ्यो हिताः रस्याः रसिनो रमणपराश्च ये युवतिजनास्ते रस्यो गम्यः, हे तथाभूत ! हे रस्यर ! रस्यान् रमणीयान् विलासादीन् राति तेभ्यो ददातीति हे तथाभूत श्रीकृष्ण !

तनुतामिति—चरितश्रुति चरितश्रवणं हृत्तापानां तनुतां कृशतां तनुतां विस्तारयतु। कीदृशी ? सुधासिन्धुधारा। नु भोः, तां ततां विस्तृतां नुत स्तुत, दृढा हर्षेण द्विरुक्तिः।

रासारम्भ इत्यस्य पूर्वेणान्वयः। रासस्य नृत्यविशेषस्यारम्भे नृत्यं हस्तपादादिचालनविशेषः, गीतं षड्जादिमिलनं, वादित्रादि वीणाऽऽदि, तैर्मनोहरा राभसस्य कौतुकस्य सारः स्थिरांशो यस्यां सा। सौभाग्येनाधरीकृता अधःकृताः परे ब्रह्मानन्दादयोऽपरे (13) सार्वभौमसुखादयो यया सा इति, केल्याः सकाशान्न केऽपीति भावः।

गौ ीयविदुषासुत्तम्भितसंस्थानमुद्राणामालङ्कारिकधुरीणाणां प्रेमचन्द्रतर्कवागीशपादानां 'छतवले कमवले जड़ताऽकुले व्रजति मारशले (Marshall) च मधुव्रते। विधिवशादधुना मधुनाऽहतो रसमयः समयः समुपायया'वित्यादि संगृहीतॄणामामोदसुत्तेजयति। 'अयन्ती'-त्यादि—जीवातुस्तु, अय गताविति धातोरनुदात्तेत्वलक्षणमात्मनेपदमनित्यमिति। 'उदयति

—न लीनोऽलिर्यस्यां तादृशी, साररसावली उत्तममधुपङ्क्तिरिव भ्रमरादुष्टा प्रचुरमधुधारेव परमानन्ददेत्यर्थः। पुनः कीदृशी ? नालीकं पद्ममिवाननं यस्याः सा, बहुव्रीहौ कः।" तृतीयचतुर्थचरणसम्बन्धो बन्धस्तु न सरसः, अतो हेय एवायम्।

(13)—'दयः परे' इति क्वचित् पाठः।

मुरजबन्धो यथा—

'सासारे'त्यादि (४२ श्लोकः) । एष एव गोमूत्रिकाबन्धः, एष एव बन्धकवाटः, एष एव शृङ्खलाबन्धः, एष एव द्व्यक्षरः । खड्गबन्धो यथा—

(३) (५) (६) (७)(४)
धेयमाधुर्य्यमर्य्यादा राधा माधवमार सा ।
(१) (२)
सारमाऽवधमाधारा धेयमाधुर्य्यसौभगा ॥ ५९

पताकाबन्धो यथा—

(१) (५) (४)(८) (६)
रास-तंसरसारम्भे राधा साऽर रमाधवम् ।
(१) (७) (३)
बन्धमाररसाधाराभेऽरं सारसतंसरा ॥ ६०

एष गदाबन्धश्च । गर्भाक्षरो यथा—

कामत्रपाऽलीलास्य राधिका ।
साऽध्वनि भाति नास्य राजते (छ) ॥ ६१

धेया धार्य्या माधुर्य्यमर्य्यादा यस्याः सा राधा माधवमार जगाम । कादृशी ? सारमावधमाधारा सारं श्रेष्ठमप्राकृतं यत् माऽवं मां शोभामवति रक्षति मावं कैशोरं तद्रूपं मां शोभां धारयतीति, सा च सा च सा । धेयं परिपाल्यं माधुर्य्यं सौभाग्यञ्च यस्याः सा । अत्र धारणे पोषणे च धाञ् कृत्यप्रत्ययान्तः । रासरूपो यस्तंसरसः तस्मिन् अलङ्कारे श्रेष्ठरस इत्यर्थः । तस्यारम्भे राधा माधवं श्रीकृष्णमार, तेन सङ्गता बभूवेत्यर्थः, ऋ गतौ । बन्धमाररसाधाराभे बन्धस्य संसारस्य मारो नाशो यस्मात् । रसस्याधार आभाऽपि यस्य—स च स च तस्मिन् । अरं शीघ्रम् आर इत्यनेन सम्बन्धः । सारसतंसं लीलाकमलश्रेष्ठं रातीति सा ।

कामत्रपेति--कामेन हेतुना या त्रपाऽली लज्जाश्रेणी तस्या लास्यं नृत्यं प्रागल्भ्यमिति यावत् तं राधयति साधयतीति सा । अतएवास्य श्रीकृष्णस्य भाति सुखरूपेऽध्वनि श्रीकृष्णप्रापके सुखप्रदेऽभिसारमार्गे न राजते लोकलज्जाभयादेवेति भावः । तेन परम-कष्टप्रदे गुल्मलताकण्टकाकुल एवाध्वनि कृष्णमभिसरतीति ।

वितताेर्द्धरश्मिरज्जावि'ति माघप्रयोगः 'उदयति स्म तदद्भुतमालिभि'रित्यादि श्रीहर्षप्रयोगश्चैतत्पक्षेऽनुकूलः । अत्र टीकाकृतो व्याख्यानं हेयं, तथात्वे गन्प्रश्लेषो भावी, न चासौ स्वरसः । 'साधाराश्री'रित्यादौ विद्युन्मालाच्छन्दः ।

पद्मबन्धो यथा—

राधिका रुचिराकारा राकारासस्थलीसरा ।

रासलीलापरा सारारासारा गीः पिकाधिरा (छ) ॥ ६२

चक्रबन्धो यथा—

(१७) (१) (७) (१३) (२२) (१६) (१०) (४)

[यस्य] श्री तु लनां न [क-श्चन] ग मी भक्तीव-ता पा दनो

(१८) (२) (८) (१९) (१४) (११) (५)

[ध्वस्ता-] ना क्य बल- [च्छ-विः] स न हि मां त्वं मुञ्च मो द ष्टम !

(२०) (३) (९) (१५) (२१) (१२) (६)

[सन्ना-] थ ! व्र जकेलि- श्र-व्दनमनः [श्रद्धा-] न दी की तुकी (छ)

(२३)

कीलप्राय इड्डाध्वनीह सतते नो [मत्सम:] पातकी ॥ ६३

अत्र— श्रीनाथपादकौतुक्यव्रतामोदी कविः श्रमी (छ) ।

यस्य ध्वस्ताऽच्छविः सन्नाऽश्रद्धा कश्चन मत्समः(13) ॥ ६४

गर्भाक्षर इति—एतान्येवाक्षराणि क्रमनैरपेक्ष्येण गर्भे निधाय कविना नानाच्छन्दोभिः श्लोकाः क्रियन्तामित्येतदप्येकं चित्रम् (च)। राधिकेति—राकायां रासस्थलीं सरतीति सा । साररासारा सारं साररसम् आ सम्यक् रासस्व इयर्त्तीति सा । गीःपिकाधिरा गीर्भिः पिकानामप्याधिं रातीति सा । यस्येति—यस्य श्रीयुक्तां तुलनां कश्चन कश्चिदपि न गमी न गमिष्यति । यस्त्वं ध्वस्तानाक्यबलच्छविः ध्वस्तमनाक्यानामसुराणां बलं छविश्च येन स त्वं मां न मुञ्च । हे मोदष्टम ! भक्तजनानन्दने समर्थ ! हे सन्नाथ ! इड्डाध्वनि भक्तिमार्गे सततेऽविरते मत्समः कीलतुल्यः कोऽपि पातकी नास्ति । कीदृशः ? व्रजस्य केलेः कथाश्रवणेनैव या मनसि श्रद्धानदी तस्यां कौतुकी स्नातुं कौतुकवान्. तत्राप्यत्मा-योग्योऽपीति भावः ।

श्रीनाथस्य पादे पदसेवायां कौतुक्यं कुतुकिनो भावस्तत्रैव व्रते आमोदी कविः पण्डितः श्रमी श्रान्तः । यस्याच्छविर्म्लानता ध्वस्ता अश्रद्धा च सन्ना विशीर्णा तत्समः कोऽपि न भवेत् । पक्षे कविः स्वदैन्यं स्वयमेव वर्णयति स्म—श्रीनाथस्य श्रीगुरोः पादयोः कौतुक्यं पादावस्यैव संश्रयामीति यत् कौतुक्यं तस्मात् एव व्रत आमोदी, न तु पादयोः कदाचित् कामपि सेवामकरोदिति भावः । कविः श्रीमहाप्रभुदत्तशक्तिकः श्रमी विरक्तो गुरुसख्या-

(छ) बन्धश्लोकेषु नामाङ्कता हि प्रायशः प्राचीनश्लोककृतां शैली । एषु क्वचित् कवेर्गुरु-स्मरणं गुरुनामाङ्कता च वरीवर्त्ति । तत्र विस्तरः कण्ठाभरणादितो ग्राह्यः । नीरसा-

(13) अत्र "न तत्सम" इति पाठः (ख) (ग) (छ) पुस्तकेषु, स च टीकाकृता गृहीतः ।

शार्ङ्गबन्धो यथा—श्रीकृष्णगाथा नामेयं कर्मणा च कदाचन ।
नासाद्यते पावनिका विना तस्य दयां हरेः ॥ ६५
कथमस्य कृपासिन्धोर्जनेषु च मिथोरतिः ।
जन्यते बहुजन्मान्ते सुकृतैः कारणायितैः ॥ ६६
चरणासवलाभेन दारुणाकरुणात्मनाम् ।
मोहं छित्वा किल प्रैति तममुं सततं स्मर ॥ ६७
तस्य रूपं चेतसि च मन्त्रवत् सततं लिख ।
तेन साधुतया कृष्णे भविष्यति समागमः ॥ ६८
एषु— श्रीनाथपादपाथोज—(14) रसलालसचेतसा ।
कृतेयं ततमोदा च सुजने कविता तथा ॥ ६९ इति श्लोकान्तरम् ।

यथा वा—श्रीशप्रीतिः स्वनामाकृतिकथनविनाभावपक्षे न, विद्या-
ऽमोदश्रद्धाकलापादपि सुखदमिथोभावसाम्राजतश्च (15) (क) ।
रम्या रम्यस्थलस्थप्रसरमदकलामोदलक्ष्मीसमेत-
प्रेमासन्नप्रगीतप्रणयिनि रुरुचे तात तन्नाविसाभा ॥ ७०

सेवायामप्यनासक्त इति भावः । अतएव यस्य स्वविभक्तसंसदि ध्वस्ता, श्रद्धा च सन्ना, तत्समो महाप्रभुभक्तमण्डले कोऽपि नास्ति, स एवैकोऽस्ति इति भावः । चरणेति—दारुणः कठोरोऽपि ।

श्रीशप्रीतिः श्रीकृष्णविषया प्रीतिः स्वं स्वीयं यन्नामाकृत्योर्नामरूपयोः कथनं कीर्त्तनं तद्विनाभावपक्षे न भवति, किन्तु तदविनाभावपक्ष एव भवतीत्यर्थः । विद्याया आमोदः सौरभं, जगद्व्यापि यश इत्यर्थः । श्रद्धायाः कलापः समूहश्च तयोर्द्वन्द्वैक्यं, तस्मादपि न भवति, तथा सुखदो यो मिथोभावः परस्परप्रीतिस्तस्यापि साम्राजतः साम्राज्यात् "हायनान्त-युवादिभ्यश्चेत्यहण्। कीदृशी ? रम्या, रमा शोभा तस्यां साधुः, रम्यस्थलं श्रीवृन्दावनं तत्रस्था

नामपि चित्रकाव्यानां देवद्विजगुरुनृपप्रशस्तिपरत्वे उपादेयत्वमुपयोगश्चालङ्कारिकैः सुबहुभिः स्वीक्रियते। उपरिप्रदर्शितात् चक्रबन्धादिभेदानामसमञ्जसक्रमेण न्यस्तैरक्षरसन्निवेशैस्तत्तत्स्थलेषु श्लोकान्तरघटनप्रणाली मूले परिशिष्टे च संख्याऽङ्क-चित्राद्यवान्तरसाधनैः स्फुटीकर्त्तुं चेष्टिता । एवमप्युत्तरत्रदर्शिते वैयाकरणप्रसिद्धलक्षणीयेन सिंहावलोकनन्यायेन

---

(14) 'पदपाथोज' इति पाठः (क) (ख) (ज) पुस्तकेषु ।

(15) 'साम्राज्यतश्चे'ति पाठः (ग) पुस्तके । स चाधःप्रदर्शितात् श्लोकान्तरेणासाम्यादवर्ज्यः ।

अत्र च— श्रीनाथपदपाथोजरसलालसचेतसा ।
भाविता ततमोदस्थरसा सुकविना कृतिः(छ) ॥ ७१

एकाक्षरपादो (छ) यथा—

शंशीः शशी शशाशाशां पापोऽप-पाप-पः पपिः ।
लोलो (छ) ललाल ली-ला-लीं ययाऽयं योऽयया ययौ ॥ ७२

एकाक्षरो यथा—

न नाना नानिनोऽनेना नानाऽनेनाननं नु नुः ।
नूनं नोनान्नूननूनानन नुन्नुन्ननून्निनोः ॥ ७३

ये प्रसरा जङ्गमाः पशुपक्षिमृगादयस्तेषां मदो भावोन्मादः, कला वैदग्धी, मोदो हर्षो, लक्ष्मीः शोभा, तत्समेतो यः प्रेमा तमासन्नोऽनुगतो यः प्रगीतः प्रतिष्ठितः प्रणयिजनस्तत्र रुचे रोचते स्म । तातेति वात्सल्येन सम्बोधनम् । हे मत्प्रियशिष्य ! तद्वा तस्य प्रणयिजनस्य भा शोभा बिसाभा मृणालसदृशी अतिनिर्मलेत्यर्थः ।

श्रीनाथेति—सुकविना कृतिः काव्यं भाविता आविर्भाविता । कीदृशी ? ततमोदस्थो विस्तृतानन्दस्थो रसो यस्यां सा । एष शाङ्गबन्धस्यैव प्रपञ्चः । काचित् कृष्णमभिसरन्ती अकस्माच्चन्द्रमुदितं वीक्ष्याभिसर्त्तमक्षमाऽनुतपति—शंशीरिति । शशी चन्द्र आशां पूर्वां, दिशं शशाश प्राप, शश् प्लुतगतौ, पश्चिमस्यां दिश्यस्तीभूय पुनः प्लुतेनैव पूर्वां दिशं जगामेत्यर्थः । कीदृशः ? शंशीः शं कल्याणं, तत्र शेते, न तु मत्कल्याणे जागर्त्तीति भावः शीङ् स्वप्ने क्विबन्तः । यद्वा मत्कल्याणस्य शीर्हिंसा यतः, शॄ हिंसायां सम्पदादित्वात् क्विप्, शमिति मान्तमव्ययम् । दुःखेन शशिनमाक्षिपति—पाप इति । अप पाप-पः अपगतपापानस्मद्विधयुवतिजनान् पायति, (16) पै ओ वै शोषणे। पुनः कीदृशः ? आशामस्मन्मनोरथं पिबतीति सः, न लोकेत्यादिना षष्ठीनिषेधः । अतएव लोलो युवतिसतृष्णः कृष्णो लीमाश्लेषं लाति ददातीति याऽली सखी तां ललाल कामितवान् । 'लोलश्चलसतृष्णयोः', लीङ् श्लेषणे, लल ईप्सायाम् । यया लीलालया सह अयं शुभावहं विधिं सम्प्रयोगं ययौ प्राप । कीदृश्या ? अयया न विद्यते या यानं यस्यास्तया सम्प्रयोगे स्थिरयेत्यर्थः, वाम्यमकुर्वत्येवेति भावः । यद्वा, न यातीति अया तया ।

नेत्यादि—ना पुरुषः परमेश्वरो नाना न भवति, किन्त्वेक एवेत्यर्थः । कीदृशः ? अनिनः न विद्यते इनः प्रभुर्यस्मात्, स एक एव प्रभुरित्यर्थः । 'इनः सूर्य्यः प्रभौ राज्ञी'त्यमरः ।

षट्टिते श्लोकान्तरगर्भे बन्धे । तत्षटकश्लोकेष्वेषु श्रीकृष्णभक्तिः, तदुङ्कूतेषु च गुरोः स्तुतिरिति विचित्रा भणितिपरिपाटी । श्रीमद्भागवतपुराणोपरि निबन्धकर्ता ग्रन्थकृतः स्वग्रामे

---

(16) 'पाययती'ति (ग) (ङ) (छ) पुस्तकीयसङ्गतः पाठः । 'पापयतीति' (ख) पुस्तकीऽनवधानकृतः पाठश्च ।

सिंहावलोकश्लोकान्तरगर्भो यथा(छ)—

(२) (१)
तेजः किञ्चन [तत्पदस्य] सततं [नव्याम्बुदाभं भज]
(४) (३)
स्निग्धं लोचन-[लोभदस्व-] तुरता-[लीलाविलासावलि] ।
(६) (५)
अन्तश्चिन्तय-[तां रसस्य] सरणिं [श्रीराधिकाप्रौढ़िम-]
(८) (७)
प्रेमार्द्रं रुचि-[रच्छवि स्म]-रवतीं [क्रीड़ां दधद्धामसु] ॥ ७४

अत्र—नव्याम्बुदाभं भज तत्पदस्य लीलाविलासावलि लोभदस्व ।
श्रीराधिकाप्रौढ़िमतां रसस्य क्रीड़ां दधद्धाम सुरच्छवि स्म (छ) ॥ ७५

इति श्लोकान्तरगर्भः ।

(६) पुनरुक्तवदाभासः पुनरुक्तवदेव सः ॥ २१५ का—

तव तनुशरीरसदृशीं काञ्चन कनकस्य वीक्ष्य नेत्रे ।
राधे ! सुमुखि ! न भवत्या मुखवदनङ्कोऽपि शुभ्रांशुः ॥ ७६

अनेनाः, न विद्यते एनः पापं यस्य, "अयमात्माऽपहतपाप्मे'तिवत् । यद्वा विषमजगत्सृष्ट्यावप्यनेना निरपराधः । एकस्यैव तस्य नानाविधजगत्कारणमाह—अनेन परमेश्वरेणैव नाना नानाविधमायिकं जगद्भवतीति भावः । नु भो नुर्जीवस्याजड़स्यापि अननं जीवनमनेन परमात्मनैव भवति, किं पुनर्मायिकस्य नानाविधजगत इति भावः । नूनमिति वितर्के । ऊनान् न्यूनान् नून् पुरुषान् अनूनान् अन्यूनांश्च पुरुषाननु लक्ष्यीकृत्य न नुन्नुन्नवति, नु स्तुतौ क्विपि नुत्, नुतं स्तुतं नुदति दूरीकरोतीति तथाभूतो न भवति, अनुत्कृष्टमुत्कृष्टं वा पुरुषं कश्चित् ईश्वरत्वेन स्तौतु, तत्राप्यसहिष्णुता नास्यमात्सर्यादिति भावः । प्रत्युत ननु निश्चितमुन्निनीः ऊर्द्ध्वं स्वर्गं महर्लोकादिकञ्च नितरां नयतीति, स्वनिकृष्टोत्कृष्टदेवतोपासकानामपि स एव स्वर्गादिकं फलं प्रापयति, तस्यैव सर्वफलदातृत्वादिति भावः । तेजः कथम्भूतम् ? अन्तश्चिन्तयतां जनानां रसस्य सरणिं वर्त्म । 'सरणि'मित्यस्य तेजोविशेषणत्वेऽप्यजहल्लिङ्गत्वान्न क्लीवत्वम् । धामसु कुञ्जमन्दिरेषु स्मरवतीं क्रीड़ां दधत् परिपुष्णत् । सुराणां सूर्य्यादीनामपि रुचिस्तेजो यस्मात्; 'न तद्भासयते सूर्य्य' इत्यादि, "न तत्र सूर्य्यो न च चन्द्रतारकाः" "तमेव भान्तमनु भाति सर्व"मित्यादिश्रुतेः, "यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामक"-मिति स्मृतेश्च । यमकचित्रकाव्यव्याख्या समाप्ता ।

कुमारहट्टान्तः काञ्चनपल्ल्यभिधे श्रीकृष्णरायाख्यदेवायतनप्रतिष्ठातॄणां परमभागवतानां द्विजवराणां श्रीनाथचरणानां सादरस्मरणं श्रीकृष्णचैतन्यगणोद्देशदीपिकायामानन्दवृन्दा-

अयं शब्दार्थनिष्ठोऽपि (ज) । यथा—

घनजलदरुचिर ! सुन्दरधाम ! महःसञ्चयौघलिप्ताशः ।
विधुरमृतकरकलानिधिरेष नभःपुष्कराकाशः ॥ ७७

अत्र शब्दवदर्थोऽपि पुनरुक्तवदाभासते, न तस्य पौनरुक्त्यम् । नभाः श्रावणस्तत्सम्बन्धि पुष्करं व्योम तद्वदा सम्यक् काशः प्रकाशो यस्य स तथेति । कृष्ण-पक्षेऽनेनैव श्यामत्वोपलब्धेः,पुन'र्घनजलदे'त्यादिना पुनरुक्तवच्छ्यामत्वमर्थः प्रतिभासते, न तु पुनरुक्तम् । वस्तुतस्तु 'नभःपुष्कराकाशे'त्यस्य साध्यस्य

श्रीकृष्ण आह तवेति—अत्र 'तनु''शरीर'योरेकपर्य्यायत्वेन एवं 'काञ्चन''कनक'योरेकपर्य्याय-त्वेन च पुनरुक्तत्वम् । भवत्या मुखवदनङ्को निष्कलङ्कोऽपि शुभ्रांशुश्चन्द्रो न भवतीत्यर्थः । अत्रापि 'मुख''वदन'योः समानपर्य्यायत्वेन पुनरुक्तत्वं ज्ञेयम् । घनेति—हे निविड़जलद इव रुचिर श्रीकृष्ण ! पुनश्च हे सुन्दरदेह ! एष त्वं विधुः सर्वेषां संसारदुःख विधुनोति हरतीति तथाविधः सन् भासि । त्वं कथम्भूतः ? महःसञ्चयस्य कान्तिसमूहस्यौघेन वेगेन लिप्ताऽऽशा दिक् येन सः । पुनः कथम्भूतः ? अमृतकृत्तश्चासौ कलानिधिश्चेति । तथा कला वैदग्धी तस्या निधिरिव । नभःपुष्करस्य श्रावणमाससम्बन्धाकाशस्येव आ सम्यक् काशः श्यामदीप्तिर्यस्य सः । अत्र 'घन''जलद'शब्दयोस्तथा 'रुचिर''सुन्दर'यो' 'धाम'महसोः' 'सञ्चयौघ'योरेकपर्य्यायत्वेन पुनरुक्तवदाभासत्वं ज्ञेयम् । एवमुत्तरार्द्धेऽपि । चन्द्रपक्षे, हे निविड़मेघेन सुन्दर ! किञ्चिद्दूरवर्त्तिमेघेन चन्द्रस्य शोभाऽतिशयो भवतीति सर्वैरेव दृश्यते इति ज्ञेयम् । अमृतकिरणश्चासौ कलानिधिश्चेति, कला षोड़शो भागस्तस्या निधिः ।

वनाख्यचम्पूग्रन्थे च कविकर्णपूरेण विहितम्—यथा 'गुरु' नः श्रीनाथाभिधमवनिदेवान्वय-विधुं नुमो भूषारत्नं भुव इव विभोरस्य दयितम्' इति, 'कुमारहट्टे यत्कीर्त्तिः कृष्णदेवो विराजते,' इति च । यथा तत्र तथाऽत्रापि अङ्गायुतो वैष्णवजनोचितो विनयमहिमा मनागुपभोग्यः । चित्रकाव्यत्वादेषु 'व्रजकेलिशब्दनमनः' "ध्वस्ताऽङ्कविः" 'ततमोदा च सुजने' 'रम्या रम्यस्थल....' 'सुरच्छवि स,' इत्यादौ क्लिष्टताऽर्थापरिपोष-नेयत्व-निरर्थकत्वादीनां दोषाणां समाधानं नासुकरम् । लोल इति—'विशेषणमात्रप्रयोगो विशेष्यप्रतिपत्तौ'विति विशेष्यार्थबोधः । श्रीकृष्णस्य स्वयं मन्मथमन्मथत्वेऽपि लोलता भक्ताकर्षणाणेनेति सर्वमवदातम् । साम्राजतश्च—अस्य युवादिगणपाठसिद्धत्वं न पाणिनीयानुशासनसंवादि । एतदधिका- लङ्कारिकसम्मतक्रियाकारकशुमस्थानचित्रादीनां भेदा आकरतो ज्ञेयाः ।

(ज) पुनरुक्तवदाभासस्य केवलशब्दनिष्ठत्वं शब्दार्थोभयनिष्ठत्वञ्चोभयमेव प्रकाश-कृदादिसम्मतरीत्या । आद्ये कल्पेऽस्यैवास्यावतारः सम्यङ्, द्वितीयेऽपि तथैव, अतोऽत्रानुकूलता

'घनजलदे'त्यादि हेतुभूतम् । एवं चन्द्रपक्षेऽपि, तेनोक्तरूपशब्दपरिवृत्तावपि 'विधु'रिति नानाऽर्थस्य शब्दस्य स्थितौ तथाविधार्थालङ्कारस्य प्राधान्यम् (ज) ।

॥* इत्यलङ्कारकौस्तुभे शब्दालङ्कारनिर्णयो नाम सप्तमः किरणः ॥ *

नभस्याकाशे पुष्करं श्वेतकमलमिव क्वा सम्यक् काशो दीप्तिर्यस्य । सरोवरे यथा श्वेतकमलं शोभते तथैव नभोरूपसरोवरे चन्द्रोऽपीति ॥ *

भेदसरणिरेकधा न्यायानुसारिणी, तथा च शब्दालङ्कारतोऽर्थालङ्कारोत्तरणकल्पे पुनरयमेव साधीयान् सेतुविन्यासः । आश्रयाश्रयिन्यायमनुरुन्धाना रुय्यकादयस्त्विममर्थालङ्कारत्वेन स्मरन्ति । परिवृत्तिसहत्वासहत्वयुक्तिमुपयुञ्जाना अपि दर्पणकृदाद्याः केचिदस्योभयस्वरूपस्य शब्दप्राधान्यमित्तिमुररीकृत्य तन्निबन्धेष्वादावेवास्यालङ्कारस्य विमर्शनेन सर्वस्वकृतां क्रमभक्तिमुपजीवन्ति । अर्थालङ्कारप्राधान्यमिति—नानार्थशब्दोस्थितत्वेनास्यार्थालङ्कार-प्राधान्यपरिकल्पना प्राचीनमतवादं प्रति अङ्काबुङ्कितः प्रसूतेत्यापाततः प्रतिभाति । इति—*

अष्टमः किरणः ।

अथार्थालङ्कारा उच्यन्ते—

यथाकथञ्चित् साधर्म्यमुपमा (१) (क)—२१६ का

उपमानोपमेययोर्यथाकथञ्चिद्येन केनापि समानेन धर्मेण सम्बन्ध उपमा । स च अंशेन, (क) न तु सर्वैरंशैः—सर्वांशत्वेनाभेदादुपमानोपमेयभाव एव न भवतीति ।

—सा भवेद्द्विधा ।

पूर्णा लुप्तेति—२१७ का

सा उपमा । **—पूर्णा तु धर्मेनैव-यथाऽऽदिभिः ॥**

उपमानोपमेयाभ्याम्—२१८ का

यथाकथञ्चिदिति सूत्रस्यार्थमाह—उपमानोपमेययोरित्यादिना। उपमानोपमेययोः साट्टश्यसम्बन्ध उपमाऽलङ्कारः। साट्टश्यसम्बन्धमेवाह—यथा कथञ्चिदिति। एक-द्व्यादि-धर्मेण, न तु सर्वेण धर्मेणेत्यर्थः। येन केनापी'ति साधारणेन धर्मेणेत्यर्थः। 'समानेने'ति उपमानोपमेयवृत्तिनेत्यर्थः। 'धर्मेणे'ति 'धान्येन धनवान्' इतिवदभेदे तृतीया। तथाचोपमानोपमेयवृत्त्येक-द्व्यादिसाधारणधर्माभिन्नः सम्बन्धः साट्टश्यसम्बन्धः। नतु सर्वैरंशैरिति—नतूपमानवृत्तियावन्तो धर्मास्तैरित्यर्थः। अभेदादिति—स्वनिष्ठयावद्धर्मेण स्वसाट्टश्यं स्वमेव, अतोऽभेदेन उपमानोपमेयभाव एव न सम्भवतीत्यर्थः।

(क) यथाकथञ्चिदिति—दण्डिकृतोपमालक्षणच्छायेवातिव्याप्तिमतीव प्रतीयमानेयं लक्षण-घटना वृत्तिग्रन्थाद्व्याक्तादिर्तिरिक्तैव प्रतिपाद्यते। नात्र तत्र यद्वीतायाः प्रतीयमानसाट्टश्याया उपमाया अन्तर्भावो कथञ्चिदिभाव्यः। स चांशेनेति—'भूयोऽवयवसामान्ययोगो जात्य-न्तरस्य यदि'ति केश्चिच्चिन्तितस्य साट्टश्यलक्षणस्यानुबन्धः स्फुट एव। एतदभिप्रेत्यैव प्रकाश-सर्वस्व-कौस्तुभ-कुवादीनां लक्षणेषु साम्य-सामान्य-साट्टश्यादिपदन्यगणावेन साधर्म्यपदस्य निवेशः। सूक्ष्मेक्षिकया मतद्वयसमाधानमित्य' केश्चिच्चेष्टितम्-यथा, 'यत्र किञ्चित् सामान्यं कश्चिच्च विशेषः स विषयः सट्टशतायाः' इत्युक्ते सर्वस्वग्रन्थोक्तौ। उपमाया विच्छित्तिमात्रा-ऽतिरेकोऽनेकालङ्कारजीवातुभूतत्वस्थानादिकालतः कलितमित्यस्यानन्यसाधारणतैवात्राग्रिम-निर्देशबीजम्। अत्र साधारणधर्मस्यासाधारणस्यापि सामान्यं क्वचिदेकरूप्येण शब्दैक्य-मयत्वेन वा,क्वचिद्वा तस्य पृथक्तया निर्देशो वस्तुप्रतिवस्तुभावेन,यथा लक्ष्यं यान्त्या सुहुर्वलित-कन्धरमाननन्तदाट्टत्तट्टन्तशतपत्रनिभं वहन्त्या' इत्यादि मालतीमाधवपद्ये, 'पाण्ड्योऽयमंसा-

धर्मः सामान्यधर्मं आह्लादकत्वादिः। इव-यथा-वाऽदय औपम्यवाचकाः। उपमानं चन्द्रादि। उपमेयं मुखादि। एतैर्युक्ता पूर्णेत्यर्थः।

—इयमेवेव-वाऽदिभिः।

युक्ता श्रौती— २१९ का

इयमेव पूर्णा इव-यथा-वाऽदिभिर्युक्ता चेद्भवति तदा श्रौती। 'तत्र तस्येवे'त्यनेन (पा ५।१।११६) विहितो वतिश्च श्रौत्यामेव।

समाद्यैस्तु सा स्यादार्थी च—२२० का—

सा पूर्णा समाद्यैर्युक्ता यदि भवति तदाऽर्थी। समादयस्तु सम-समान-सदृश-सदृक्ष-सदृक्-तुल्य-सम्मित-निभ-चोर-बन्धु—प्रभृतयः (क)। 'तस्य तुल्यं क्रिया चेदित्य'नेन (पा ५।१।११५) विहितेन वतिना चार्थी। तत्र तेन तुल्यमिति तच्छब्द उपमानपरः। तुल्यशब्द उपमेयपरः। तस्य तुल्यमित्यत्र विपर्य्ययः। उभयं तुल्यमित्युभयनिष्ठः।

—तद्धिते।

वाक्ये समासे चेत्येते षोढा—२२१ का

एते श्रौत्यार्थी च। तद्धितादित्रिके षड्विधा भवति। तद्धितन्तु वत्यादि—तद्यथा वति-कल्प-देश्य-देशीय-बहुच्-प्रभृतयः। वाक्यं प्रसिद्धं, समासश्च। तद्धितगा श्रौती, वाक्यगा श्रौती, समासगा श्रौती, तद्धितगा आर्थी, वाक्यगा आर्थी, समासगा आर्थी, इति पूर्णा षड्वेव।

—लुप्ता तु लोपतः।

धर्मवाद्युपमानानामेकद्वित्रिक्रमेण हि॥ २२२ का

धर्मादीनामेकस्य द्वयोस्त्रयाणां वा लोपतो लुप्ता भवतीत्यर्थः।

पूर्णा त्विति—यत्र वाक्ये एते सर्वे शब्दा वर्त्तन्ते, तत्र पूर्णोपमाऽलङ्कारो ज्ञेय इति समुदायार्थः। विपर्य्यय इति—तस्योपमेयस्य तुल्यमुपमानमित्यर्थः। उभयं तुल्यमित्यत्र

पितलम्बहार' इत्यादि रघुपद्ये च। परं न स भेदः साधर्म्यप्रतिघातकः। एतमेवाभिप्रायं केचिदाचार्य्यदण्डिप्रभृतयो 'उद्भूत'मिति पदेनैव गतार्थं मन्यन्ते। परमाचार्य्यपादैर्वाक्यार्थोत्थं तत्र तत्र सादृश्ये भिन्नवाक्यघटनेऽप्युपमास्थितिः स्वीकृता, न तत्रवीनालङ्कारिकचक्रसम्मत-

धर्मलोपे क्रमेणैषा पूर्णावत् षड्विधोदिता ।
किन्तु तद्धितगा श्रौती लुप्तायां नेति पञ्चधा ॥२२३ का—

एषा लुप्ता तद्धितगाऽऽदिभेदेन पूर्णावत् षड्विधा भवितुमुचिता । श्रौती लुप्ता त्रिविधा, आर्थी लुप्ता त्रिविधेति । किन्तु धर्मलोपतद्धितगा श्रौती लुप्ता न भवतीति पञ्चैव—वाक्यगा श्रौती लुप्ता, समासगा श्रौती लुप्ता, तद्धितगा आर्थी लुप्ता, वाक्यगा आर्थी लुप्ता, समासगा आर्थी लुप्तेति ।

क्यचि कर्माधारकृते कर्त्तृकर्मकृते णमि ।
क्यङि चेति पुनः पञ्चेवादिलोपे यथाक्रमम् ॥ २२४ का—

कर्मकृते क्यचि, आधारकृते क्यचि, कर्त्तृकृते णमि णमुलि, कर्मकृते वा णमुलि, क्यङि चेति सा लुप्ता पुनः पञ्चेति दश ।

उपमानानुपादाने द्वैधं वाक्यसमासयोः ॥ २२५ का

तत्र लुप्तायामुपमानानुपादाने सति वाक्यसमासयोर्निमित्तयोर्द्वैधं भवति ।

इवादेरनुपादाने द्वैधं स्यात् क्विप्समासयोः ॥ २२६ का

पुनस्तस्या इवादिलोपे क्विपि समासे च द्वैधम् ।

धर्मोपमानयोर्लोपे द्वैधं वाक्यसमासयोः ॥ २२७ का

पुनस्तस्या द्वैधमित्यर्थः ।

धर्मेववादिलोपे तु द्वैधं स्यात् क्विप्समासयोः ॥ २२८ का

पुनर्द्वैधमित्यर्थः ।

उपमानोपमेयोभयनिष्ठधर्मः प्रतीयते । किन्त्विति—यत्र तस्योपमेयस्य तुल्यमित्यर्थे 'वति'प्रत्ययस्तत्रैव श्रौती लुप्ता । अत्र यदि धर्मलोपस्तदा वाक्यार्थ एव न भवति, तद्यथा वक्ष्यमाणोदाहरणे 'त्वदाननस्ये'त्यादौ माधुर्य्यादिधर्मलोपे वाक्यार्थसङ्गतिर्न स्यात्, तस्मात्तद्धितगा श्रौती लुप्ता नास्तीत्यसौ द्विधैव श्रौती लुप्ता ।

मिति विशेषः । उपमाद्योतकानामिव वदादीनां सुष्ठु संग्रहः काव्यादर्शोक्तो ग्रहणीयः । अस्य भेदपरिगणने प्राचीनैर्भामहदण्ड्यादिभिः, नातिप्राचीनैरुद्भट-रुद्रटादिभिरर्वाचीनैर्भोज-मम्मट-विश्वनाथादिभिश्च यथारुचि भिन्न एव मार्गोऽवलम्बि । तत्र नवीनमतपक्षपातिना

उपमेयस्य लोपे तु स्यादेका प्रत्यये क्वचि ॥ २२९ का

पुनरेका ।

धर्मोपमेयलोपेऽन्या विलोपे तु समासगा ।

एवं दशैकादश च लुप्ता स्यादेकविंशतिः ॥

पूर्णा षड़ेव तेन स्युरुपमाः सप्तविंशतिः ॥ २३० का—

तत्र पूर्णाऽदिक्रमेणोदाहरणानि । तद्धितगा श्रौती पूर्णा यथा—

तदाननस्य माधुर्यं लोचनानन्दि चन्द्रवत् ।
अक्ष्णोश्च तव लालित्यं राधे ! नीलसरोजवत् ॥ १ ।

अत्र 'तत्र तस्येवेत्य'नेन वतिः श्रौत्यर्थप्रतिपादकः ।

वाक्यगा श्रौती पूर्णा यथा—

श्यामे वक्षसि कृष्णस्य गौरी राजति राधिका ।
कनकस्य यथा रेखा विमले निकषोपले ॥ २ ।

अत्र श्यामगौरत्वं धर्मः, यथाशब्दः उपमावाची, उपमानं कनकरेखाऽदि, उपमेयं राधाऽदि । अत्र व्यङ्ग्यमपि धर्मान्तरमुपमागतम् (क), तद्यथा कनकरेखानिकषोपलयोर्निष्यन्दत्वेन राधाकृष्णयोरानन्दनिष्यन्दत्वम् ।

समासगा श्रौती पूर्णा यथा—

राधाकृष्णौ मम नवतड़िद्दाममेघाविवाक्ष्णोः
स्यातान्तापप्रशमनकृतौ पीतनीलप्रकाशौ ।
यावन्योन्यावयवरुचिभिः काञ्चनैरिन्द्रनीलै-
राक्लृप्तेन प्रकटमहसा निष्कराजेन तुल्यौ ३ ।

'कनकरेखादी'त्यादिपदेन निकषोपलश्च । "राधे"त्यादिपदेन कृष्णवक्षश्च । राधाकृष्णौ परस्पराङ्गरुचिभिः स्वर्णैरिन्द्रनीलमणिभिश्चाक्लृप्तेन निष्कराजेन पदकश्रेष्ठेन तुल्यौ ।

कौस्तुभकृता दर्पणानुमोदिताः सप्तविंशतिरेव भेदाः सन्निबद्धाः, मम्मटोक्तास्तु पञ्चविंशतिः । एतच्च भेदपरिकल्पनासूक्ष्मत्वकृतमन्तरायं हास्यकरमिव च केचिदाधुनिका मन्यन्ते—तत्तु सामान्यतो रिक्तं वच इति ध्वनिकिरणव्याख्याने अस्माभिरुपपादितम्, परं भेदसङ्ख्यालघुत्वमपि न सुगमो भेदमार्गो युक्तिसूक्तिप्रतिष्ठः, यथाऽधोदर्शितेऽनवीनस्य कस्यचिदुपमाभेदप्रपञ्चे—'समानमधिकं हीनं विपरीतैकदेशिकम् । यादृच्छिकमभूतञ्च सप्तौपम्यार्थसंग्रहः ॥'

अत्र पूर्वार्द्धे 'इवेन नित्यसमासो विभक्त्यलोपः, पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वञ्चे'ति इवेन समासः। आर्थी तद्धितगा पूर्णा यथा—

कोमलं ते वपुस्तन्वि ! राधे ! भाति शिरीषवत् ।
परुषं वर्त्तते कस्मान्मनो दम्भोलिवत्तव ॥ ४ ।

अत्र 'तेन तुल्यं क्रिया चेदि'त्यनेन वतिः ; तेन तुल्यार्थत्वादार्थी। वाक्यगाऽर्थी पूर्णा यथा, "राधाकृष्णौ ममे"त्यादेरुत्तरार्द्धे (३य श्लोके) 'यावन्योन्यावयवरुचिभिः (1) काञ्चनेनीलरत्नैराकृतेन प्रकटमहसा निष्कराजेन तुल्यौ ।' समासगाऽर्थी पूर्णा यथा—

मृदुलमपि शिरीषतुल्यमङ्गं कमलसमं विकसन्मुखन्तवेदम् ।
रमयति च वचः सुधासमानं कथमशनिप्रतिमं मनो दुनोति ॥ ५

इति पूर्णायाः षड् भेदाः । अथ धर्म्मलोपे वाक्यगा श्रौती लुप्ता यथा—

राधे ! सुन्दरताऽङ्गेषु वाग्भङ्गी वदने तव ।
मनसि प्रेमवैदग्धी सत्यं वच्मि सुधा यथा ॥ ६

समासगा श्रौती लुप्ता यथा—

भ्रुवौ तव धनुर्लते इव, तदग्रतो लोचने
लसन्मदिरदम्पती इव, पुरस्तयोर्नासिका ।
स्मरेषुधिरिव स्फुरत्पुरटनिर्मिताऽधोमुखी,
तदीयशिखरे न्यधात् भमिव कः कृती मौक्तिकम् ॥ ७

हे राधे ! तवाङ्गमिदं सुखञ्च सुधासमानं वचश्च मां रसयति सुखयतीत्यर्थः। सुधा यथा—सुधेव स्वादी, अत्र स्वादुत्वबोधकपदाभावादेव धर्मलोपो ज्ञेयः, तथापि धर्मवाचकपदाध्याहारादेव शाब्दबोधो ज्ञेयः। एवमुपमानादिलोपेऽपि बोध्यम् ।

भ्रुवाविति—धनुर्लते इव वक्रे, मदिरदम्पती खञ्जनस्त्रीपुरुषाविव चञ्चले। कन्दर्पस्य स्वर्णनिर्मिताऽधोमुखी इषुधिस्तूणा इव नासिका मनोहरा। तस्या नासिकाया अग्रभागे

इति ; अतोऽरोचकेऽपि रुचिर्वैयाकरणालङ्कारिकपदार्थसङ्करसन्धे भेदबन्धे मतिदार्थ्यमित्यलं पल्लवितेन। व्यङ्ग्यमपीत्यादि—नानालङ्कारस्य व्यङ्ग्यमुखेन संस्थितिरिति, स चालङ्कार्य्य एवेत्याधुनिकानां वाचोयुक्तिर्युक्तिसङ्गता, परं व्यङ्ग्यमुखेनागतयैव दिशा तात्पर्य्यालोचनायां शोभा-

---

(1) "काञ्चनैरिन्द्ररत्नै"रिति (ख) पुस्तके पाठः। 'नीलरत्नै'रित्युत्तरत्र मूले पाठः।

तद्धितगाऽर्थी लुप्ता यथा—

शिरीषकल्पान्यङ्गानि राधे ! सृष्ट्वा विधिस्तव ।
दम्भोलिदेश्यं धीराच्चि ! चेतो निर्ममीत किम् ॥ ८

वाक्यगाऽर्थी लुप्ता यथा—

तवास्यं समम्ब्जेन मधुना सदृशं स्मितम् ।
राधिके सुधया तुल्या वाचि शब्दार्थमाधुरी ॥ ९

समासगाऽर्थी लुप्ता यथा—

कनकशम्भुसमौ बत ते कुचौ मम करावपि नीरजसन्निभौ ।
त्वमपि चन्द्रकशेखरसेविनी यदुचितं तदिहादिश राधिके ! ॥ १०

अथेवादिलोपे कर्मक्यचि यथा—

वाणीयति कटाक्षं ते कार्मुकीयति यो भ्रुवम् ।
वृथा कामः पुष्पवाणकार्मुको भुवि विश्रुतः ॥ ११

आधारक्यचि यथा—

वनीयति गृहे राधा गृहीयति वनान्तरे ।
यावदालोकितः कोऽपि त्वया नवघनद्युतिः ॥ १२

क्यङि यथा—

हरीयते सा स च राधिकायते निरन्तरं भावनयोभयोरुभौ ।
विपर्य्ययेणापि विपर्य्ययोत्थितां वियोगबाधां सदृशीमुपेयतुः (क) ॥ १३

कर्मणमुलि यथा—राधे ! सुधाधामदर्शं पश्यन्मुखमिदं तव ।
कर्तृणमुलि यथा—कृष्णश्चकोरसञ्चारं सञ्चरत्येष लालसः ॥ १४ एवं दश ।

भमिव नष्टमिव । उभयो राधाकृष्णयोर्मध्ये सा राधा श्रीकृष्णस्य भावनया हरीयते अहमेव हरिरित्यात्मानं हरिमिवाचरति,तथा श्रीकृष्णोऽप्यहमेव राधिकेत्यात्मानं राधिकामिवाचरति। विपर्य्ययेण राधायाः श्रीकृष्णरूपत्वस्य श्रीकृष्णस्य राधिकारूपत्वस्य च विपर्य्ययेण। विपर्य्ययोत्थितामिति—श्रीराधिकायाः स्वस्याः श्रीकृष्णत्वभावनया श्रीकृष्णविरहपीड़ाऽद्य-भावेऽपि श्रीकृष्णस्य यथा राधिकाविरहपीड़ा जायते तत्सदृशी राधिकाविरहपीड़ा राधिकाया भवतु, एवं श्रीकृष्णस्य स्वस्य राधिकात्वभावनया राधिकाविरहपीड़ाऽद्य-

---

तारतम्यास्वादः कुतरामेव सहृदयावर्जकः । हरीयते इति,—"मधुरिपुरहमिति भावनशीले"-ति जयदेवपद्यमुदाहार्य्यम् । कनक सभौ मत्यौति—एवंविधाश्चौपम्यप्रयोगा असमाख्या-

उपमानानुपादाने द्विधा यथा—

त्वदाननस्य सदृशं किमपीह न दृश्यते । इति वाक्यगा ।

नहि त्वत्सदृशी क्वापि राधे ! काऽपि विलोक्यते ॥ १५ इति समासगा ।

इवाद्यनुपादाने द्वैधं यथा—

अशनयति कुसुममशनिः कुसुमति हालाहलत्यमृतम् ।
हालाहलमप्यमृतति समयेऽस्या दुःखसुखदत्वे ॥ १६ इयं क्विप्गा
नवधाराधरश्याममभिराममिदं महः ।
आनयन्नयनानन्दं कस्य नो हरते मनः ॥ १७ इयं समासगा ।

धर्मोपमानयोर्लोपे द्वैधं यथा—

तम्मसि किं ति पिअन्तो कट्ठरसं मुरलिवाअणे कण्ह ।
जस्स समो णत्थि रसो सो इह णअरे घरे घरे होइ ॥ (क) १८

इयं वाक्यगा । इहैव "जच्छरिसो णत्थि रसो"इति पाठे समासगा । धर्मेवादिलोपे द्वैधं यथा "अशनयति कुसुम"मित्यादौ (१६ श्लोके) 'हन्त कदाचिदपि तासा' मिति चतुर्थचरणे यदि स्यात्तदेवादिलोपे धर्मलोपे च क्विप्गा ।

राधे ! शारदपीयूषमयूखमुखि ! मौनताम् ।
मुञ्च, पीयूषवचनैः सिञ्च मे कर्णयोर्युगम् ॥ १९

भावेऽपि श्रीराधिकाया यथा श्रीकृष्णविरहपीड़ा जायते तत्सदृशी श्रीकृष्णविरहपीड़ा श्रीकृष्णस्य भवत्वेवेत्यर्थः ।

अस्या राधिकायाः समये श्रीकृष्णविच्छेदसमये दुःखमयवस्तुनः सुखदत्वे सति कुसुममशनिरिव भवति पुष्पस्योद्दीपनत्वेन वज्रतुल्यतापवत्त्वात् । तथाऽशनिः कुसुममिव भवति, वज्रस्य सद्यःप्राणहारकत्वेन विरहज्वालानिवर्त्तकत्वात् । अमृतस्य मरणनिवर्त्तकत्वेनामृतमपि हालाहलतुल्यं भवति—तथा हालाहलस्य सद्यःप्राणहारकत्वेन हालाहलमप्यमृततुल्यं भवति--जीवनापेक्षया मरणं तस्याः सुखदं भवतीति श्रेयम् ॥ ताम्यसि किमिति पिबन् काष्ठरसं मुरलीवादने कृष्ण !। यस्य समो नास्ति रसः स इह नगरे गृहे गृहे

लङ्कारान्तरलक्ष्यानीति केचित्—'सर्वथैवोपमानिषेधेऽसमाख्योऽलङ्कारः' इति तेषां लक्षणम् । परन्तु तस्य भिन्नतया स्वीकारेयुक्तिर्विमृश्यत्वेव रसगङ्गाधरप्रभृतिनिबन्धेषु । रसनोपमायाः पृथक्त्वेन स्वीकारकल्पो न सर्ववादिसम्मतः तथा च प्रकाशकारकृता हेतुसम्पत्तिः—'एवंविधवैचित्र्यसहस्रसम्भवात्, उक्तभेदानतिक्रमाच्चे'ति । अनन्वयोपमा—दण्डिमतसंज्ञा

बद्धो राधिकयाऽपाङ्गलतया कृष्णकुञ्जरः।
तत्केलिसाधनीभूतो न गन्तुं क्वचिदर्हति ॥ २०

अत्र धर्मवादिलोपे समासगा।

उपमेयलोपे क्वचि त्वेका, यथा—

कोमलाऽसि प्रकृत्यैव शिरीषादपि राधिके !।
अहो मानस्य माहात्म्यं येन त्वमशनीयसि ॥ २१

अत्र "आत्मानमशनीयसी"ति वक्तव्ये आत्मशब्दस्योपमेयस्य लोपः।

धर्मोपमेयलोपे यथा—

जयति मनोभवसिद्धिः काऽपि शरच्चन्द्रमःसमं दधती। (2)

इत्यत्र उपमेयलोपो धर्मलोपश्च, "शरच्चन्द्रललितास्ये"ति यतो न कृतम्।

त्रिलोपे समासगा। पूर्वस्योत्तरार्द्धम्—

चकितमृगशावनयना नयनानन्दं चकारोच्चैः ॥ २२ ॥

अत्र मृगशावस्य नयने इवायते नयने यस्या इति समासे उपमानं, तद्द्योतकमिवादि च, तद्धर्मश्च, त्रयाणां लुप्तता—इत्येकविंशतिः। पूर्णाभिः सह सप्तविंशतिः।

एकत्वमुपमेयानामुपमानामनेकता।
धर्मैकरूप्यवैरूप्ये द्वेधा मालोपमा भवेत् ॥२३१ का—

भवति॥ अत्र 'यस्य सम' इत्युपमानलोपो धर्मलोपश्च। मनोभवस्य कन्दर्पस्य सिद्धिरूपा काऽपि व्रजसुन्दरी जयति। 'शरच्चन्द्रमसं दधती'त्यत्र सुखपदस्य लालित्यरूपधर्मबोधकपदस्य च लोपो ज्ञेयः। 'शरच्चन्द्रललितास्ये'त्युक्ते उभयोरेव विद्यमानत्वान्न धर्मोपमेययोर्लोपः।

यत्रोपमेयानामेकत्वमुपमानानामनेकत्वं तत्र मालोपमा भवेत्। सा द्विविधा, यत्रोपमेयोपमानयोरेक एव धर्मस्तत्रैका, यत्रोपमेयस्यैको धर्म उपमानानामनेको धर्मस्तत्रान्या।

अनन्वय इति भामहादीनां प्राचां नवीनानाञ्च बहूनामादृता संज्ञा, उभयत्रैव सार्थकसंज्ञानिर्देशः। आचार्य्यदण्डिमते इयमप्युपमाप्रपञ्च एव, यदाहुस्त एव—'अनन्वयससन्देहावुप-

---

(2) एवं (ग) पुस्तके। 'चन्द्रमसं दधती'ति (ख) (क) पुस्तकयोष्टीकाकृता च धृतः पाठः। स च आर्य्यानियमभङ्गात् "छन्दोभङ्गं त्यजेद्गिर"मित्यनुशासनबलाद्धेयः। उपरिगृहीते पाठे उपमेयलोपस्याभावबलं, 'सम'पदेन विशेषणीभूतेन विशेष्यलोपमिदंस्याचेपः सम्भवत्येव। वस्तुतस्तु न कोऽपि पाठोऽत्र सुष्ठु।

उपमाप्रपञ्चोऽयम् (क)। उदाहरणम्—

मूलस्थितेनेव महोरगेण लता दवेनेव कुरङ्गबाला।

हिमागमेनेव सरोजिनी सा भवद्वियोगेन दुनोति राधा ।२३

अत्र धर्मैकरूप्यम्।

त्रैलोक्यसम्पदिव निर्भरगर्वहेतुर्माध्वीकपीतिरिव विह्वलताविधात्री।

प्रस्वापनास्त्रफलिकेव मनोभवस्य त्वं ज्ञानविप्लवकरी मम भासि राधे ! ॥ २४

अत्र वैरूप्यं नानाविधत्वात्।

उपमेयस्योपमात्वमुत्तरोत्तरतो यदि।

अभिन्नभिन्नहेतुत्वे द्विधा सा रसनोपमा (३)(क)॥२३२का—

यथा—आकृतिरिव ते प्रकृतिः प्रकृतिरिव व्यवहृतिः सुमुखि !।

व्यवहृतिरिव सत्कीर्त्ती रम्या रमणीसभासु सखि ! राधे ! ॥ २५

अभिन्नधर्मा।

वपुरिव मधुरं रूपं रूपमिवानन्ददायि गुणवृन्दम्।

गुणवृन्दमिव विशुद्धं यशः कृशाङ्गीसभासु तव राधे ! ॥ २६ भिन्नधर्मा।

एकस्यैवोपमानोपमेयत्वेऽनन्वयोपमा (४)।

एकवाक्ये (क)— २३३ का—

उपमानान्तरासम्बन्धोऽनन्वयः। यथा—

आलोकि सा बालकुरङ्गनेत्रा राधेव राधा भुवनेऽद्वितीया।

अद्यापि मे सन्ति मनोनिखातास्ते तत्कटाक्षा इव तत्कटाक्षाः ॥ २७

विपर्य्यास उपमेयोपमा (५) द्वयोः ॥ २३४ का

द्वयोरुपमानोपमेययोर्विपर्य्यासे उपमेयोपमा। यथा—

त्रैलोक्यसम्पद्यथा निर्भराहङ्कारहेतुः, एवं माध्वीकस्य पीतिः पानं यथा विह्वलताकर्त्री, तथा कन्दर्पस्य जृम्भणास्त्रस्य फलिका यथा विह्वलताकर्त्री, तथा त्वमपि मम ज्ञानस्य पूर्वापरानुसन्धानस्य विप्लवकरी नाशकरी।

उपमेयस्योपमानत्वमुत्तरत्र यदि भवति तदा रसनोपमाऽलङ्कारो ज्ञेयः। सा द्विविधा—उपमानोपमेययोरभिन्न एको धर्मश्चेदुपमाऽलङ्कारस्य हेतुस्तदैका, एवमुपमेयोपमानां भिन्ना

मास्त्वेव दर्शिता'विति। एषां सर्वेषां प्रतिवस्तूपमायाश्चोपमाप्रपञ्चत्वेनाभिधानं वक्रोक्तिजीवितादौ दण्डिमतस्यानुवादत्वेन,परं भामहादीनां मतेनोपमानान्तरसम्बन्धाभावादुपमातो

तनुरिव शोभा शोभेव तनुर्गरिमेव मधुरिमा तस्याः ।
अथ मधुरिमेव गरिमा राधायाः किमपरं ब्रूमः ॥ २८

यथा वा—हरिरिव राधा राधेव हरिर्गरिमेव मधुरिमा च तयोः ।
अथ मधुरिमेव गरिमा महिमेव कृपा कृपेव महिमा च ॥ २९

इयमेवान्योन्योपमा ।

उपमानस्य निन्दायामयोग्यत्वे निषेधतः ।
प्रशंसा योपमेयस्य सोपमेयोपमाऽपरा (क)॥ २३५ का—

यत्रेति शेषः । यथा—

कल्पद्रुमे स्थावरता दृढत्वं चिन्तामणौ कामगवीषु गोत्वम् ।
स्वभक्तसङ्कल्पविधेर्विधाने हे नाथ ! कृष्ण ! त्वमिव त्वमेव ॥ ३०

अत्रोपमानस्य निन्दा ।

इन्दीवरं वा दलिताञ्जनं वा नवाम्बुदो वा मघवन्मणिर्वा ।
कृष्णस्य धाम्नः सदृशं न किञ्चित्तदीयधामेव तदीयधाम ॥ ३१

अत्रायोग्यत्वे निषेधः ।

एवमन्येऽपि बहवः सन्ति, ग्रन्थगौरवभयान्नोदाह्रियन्ते ।

असम्भाव्यं समुद्भाव्योपमानेऽसम्भवोपमा (६) (क) ॥२३६ का—

या क्रियत इति शेषः । यथा—

पूर्णः सदैवास्तु सुधामयूखः कलङ्कहीनश्च सदैव भूयात् ।
नायं चकोरैरपि पीयताञ्च राधे ! त्वदास्येन तुलां बिभर्तु ॥ ३२

नानाधर्मास्वेकैतवस्तदाऽन्या। उपमानस्य निन्दायां सत्यां यत्रोपमेयस्य प्रशंसा, एवमुपमानस्यायोग्यत्वे सति तस्य निषेधादुपमेयस्य प्रशंसा साऽपरा उपमेयोपमा। असम्भाव्यमिति—उपमानेऽसम्भाव्यं यद्वस्तु, सम्भावना नास्ति तस्य सम्भावनां कृत्वा योपमा क्रियते साऽसम्भवोपमा।

भिन्नैवेयम्, अतः किल नामकरणेन व्यामोहनवारणायोपमेत्यन्तिमपदं परित्यक्तमितीव प्रतिभाति। उपमेयोपमाऽपरेति—नास्या आपाततः प्राचां ग्रन्थेषु ग्रहणम्, उभयथैवात्रोपमानस्याक्षेपः अन्यैरङ्गीकृतात् प्रतीपालङ्कारात् अदस्याणुरेव भेदस्पर्शः। ग्रन्थकृतामुदाहरणात इयमनन्वयसंसृष्टैव सातिशयचमत्कृतिमतीति प्रतिभाति। असम्भवोपमा—'उभौ यदि व्योम्नि पृथक्प्रवाहा' वित्यादिष्विवास्या वैचित्र्यावहत्वे भिन्नालङ्कारत्वमिति केचित्—उत्प्रेक्षाया अवतारणे सुष्ठु, सेतुरनेनालङ्कारबन्धेन कौस्तुभकृता विहित इति च मन्तव्यम्।

सम्भावनोपमानेनोपमेयोत्कर्षहेतुका ।

उत्प्रेक्षा (७) नूनमित्यादिशब्दद्योत्या—(ख)॥२३७ का—

उत्प्रेक्षानामाऽलङ्कारः । सम्भावना हेत्वन्तरोपन्यासेन वितर्कनम् । नूनं-मन्ये-शङ्के-इव-ध्रुवं-नु-किम्-किमुतेत्यादयो नूनमादयः । यथा

नष्टो नष्टः प्रतिकुहु मुहुः पूर्णतामेति चन्द्रो
राकां राकां प्रति नतु भवेदन्यरूपः कदाऽपि ।
नान्यो हेतुस्तदिह ललिते ! वीक्ष्य वीक्ष्य त्वदास्यं
नूनं धाता तमतिचतुरो निर्मिमीतेऽनुमासम् ॥ ३३

यथा वा 'उत्कीर्णैरिवे'त्यादि (द्वितीय किरणे १म श्लोकः) । यथा वा—

तृष्णाऽनुबन्धविकसद्वदनोदराणां चन्द्रः करेण कृपयेव कुमुद्वतीनाम् ।
निर्वाप्य गाढ़विरहानलमुज्ज्वलन्तमङ्गारपुञ्जमिव कर्षति भृङ्गसङ्घम् (ख) ॥ ३४

यथा वा—श्रीवत्सस्य च कौस्तुभस्य च रमादेव्याश्च गर्वाकरो
राधापादसरोजयावकरसो वक्षःस्थलस्थो हरेः ।

प्रतिकुहु सर्वस्याममावस्यायां चन्द्रो नष्टोऽवश्यं नश्यत्येव । एवं सर्वस्यामेव पूर्णिमायां चन्द्रः पूर्णतां प्राप्नोति । कदाऽपि कस्यामप्यमावस्यायां पूर्णिमायां वा चन्द्रोऽन्यरूपो न भवति । अत्र सर्वस्याममावस्यायां नाशे सर्वस्यामेव पूर्णिमायां पूर्णतायाञ्च पुराणादौ योऽन्यो हेतुः श्रूयते स न, किन्तु मयेदं सम्भाव्यते, हे ललिते ! त्वन्मुखं वीक्ष्य वीक्ष्य विधाताऽनुमासं मासि मासि तं चन्द्रं निर्मिमीते । अयम्भावः—सर्वजगन्निर्माणं कृत्वा ललितामुखं दृष्ट्वैतत्सदृशे किञ्चिद्वस्तुनिर्माणे विधातुरिच्छा यदाऽजनि तदा प्रतिपद्दिन-मारभ्य पूर्णिमायां सम्पूर्णचन्द्रं निर्माय ललितामुखसादृश्यमदृष्ट्वा दुःखेन पुनः प्रतिपद्दिन-मारभ्य किञ्चित् किञ्चिद्विखण्ड्यामावस्यायां पूर्वनिर्मितं पूर्णचन्द्रं दूरीकृत्य पुनश्चन्द्रान्तर-निर्माणे प्रवृत्तश्चतुरो विधाताऽद्यापि मासि मास्येवमेवं करोति, नतु निवृत्तो भवति ।

(ख) सादृश्यमूलानामलङ्काराणां विवेचनप्रसङ्गे उत्प्रेक्षाया अत्रावतारणं ग्रन्थकृतां मम्मटाद्याचार्यमतं प्रति श्रद्धाबुद्धिं सूचयति । अर्वाचीनाः प्रायेण निर्विशेषमुत्प्रेक्षायां न्यग्भावितसादृश्यसूचनस्याध्यवसायविशेषस्य कल्पनसम्भावनमेव लिङ्गं मन्यन्ते; परं प्राचीनाचार्या भामहादयः नवीनाश्च केचनाद्यं कल्पमेवोपजीवन्ति—तदनुसारिणो बहव-श्चन्द्रालोककृदाद्याश्चक्रवर्त्तिप्रभृतयः कुवलयानन्दकृतोऽर्वाचीनाश्च । एषां मते उपमानस्या-लौकिकसिद्धत्वमेवोपमात उत्प्रेक्षायाः कक्ष्यान्तरत्वघटकं, न तदतिरिक्तः कश्चन विलक्षणो

बालार्कद्युतिमण्डलीव तिमिरैश्छन्देन बन्दीकृता
कालिन्द्याः पयसीव पीवविकचं रक्तोत्पलं पातु वः ॥ ३५
अत्र 'इव' उत्प्रेक्षायाम्—इत्यादौ सर्वत्र सम्भावनमेव ।

—स संशयः ।

भेदानुक्तौ तदुक्तौ तु सन्देहः (८) (ग)—२३८ का

सन्देहालङ्कारः । क्रमेणोदाहरणे—

राधे ! मुखं तव विधुर्नु सरोरुहं नु नेत्रे च खञ्जनयुगं नु चकोरकौ नु ।
मूर्त्तिश्च काञ्चनलतेव नु चन्द्रिका नु धाता नु पञ्चविशिखो नु रसो नु वाऽव्ययः॥
(ग) ॥ ३६

मेघः किमेष, स कथं धरणौ, किमस्मिं-
श्चन्द्रोऽय,मस्य विगतः क्व नु वा कलङ्कः ।
माला किमत्र तडितः, स्थिरता क्व तस्याः,
कृष्णः किमेष सुमुखः सखि ! पीतवासाः ॥ ३७

मुद्रितकलिकानां चन्द्रदर्शनेन मुद्रात्याग एव जृम्भाऽऽरम्भस्तेन प्रकाशितवदनोदराणां कुमुद्वतीनां गाढविरहानलरूपमुज्ज्वलन्तमङ्गारसमूहं चन्द्रः कृपयेव स्वकिरणरूपकरेण निर्वाप्य पश्चात् कुमुद्वतीगर्भस्थितं ज्वालारहितमत एव श्यामवर्णमङ्गारपुञ्जमिव भृङ्गसमूहं कर्षतीत्युत्प्रेक्षा । अत्र कुमुद्वतीभ्रमरयोर्व्यवहारो यथा—रात्रौ विकशितानां कुमुद्वतीनां मध्ये मकरन्दपानार्थं ये भ्रमराः प्रविष्टा आसन् प्रातःकाले सूर्यदर्शनान्मुद्रितानां मध्ये त एव बद्धा बभूवुः, पुनः सन्ध्याकाले चन्द्रदर्शनाद्विकशितानां तासां मध्ये ये भ्रमरा निर्जग्मुः, त एवाङ्गारपुञ्जत्वेनोत्प्रेक्षिता इति भावः ।

श्रीकृष्णवक्षःस्थलस्थः श्रीराधापादसरोजयावकरसो युष्मान् पातु । कथम्भूतः ? श्रीवत्स-कौस्तुभलक्ष्मीरेखाणान्तिरस्कारं करोति, यावकशोभाया अग्रे कौस्तुभादयस्तिरस्कृता भवन्तीत्यर्थः । तत्रोत्प्रेक्षामाह—वक्षसः श्यामतारूपान्धकारैर्बन्दीकृता प्रातःकालीन-सूर्यद्युतिमण्डलीव । ननु सूर्योदयनाश्योऽन्धकारः कथं सूर्यमण्डलीं बन्दीकरोति, तत्राह—छन्देनेति । श्रीकृष्णवक्षःस्थलरूपमहदाश्रयरूपचातुर्येणेत्यर्थः । उत्प्रेक्षान्तर-माह—कालिन्दीपयसि पुष्टं विकसितं रक्तोत्पलमिव ।

सर्म्मः । द्वितीयकल्पस्यैव साधकाः प्राचो दण्ड्याचार्य्याः 'न वै तिङन्तलनोपमानमस्ती'ति भाष्यानुशासनं प्रमाणयन्तोऽत्रोपमाभ्रान्तिपदं न्यग्भावितवाहत्यसिद्धं सिद्धान्तयन्ति—उपमानस्यालोकसिद्धत्वेऽपि तैरुत्प्रेक्षितोपायभूतोपमाऽऽदिभेदानामुपमाऽन्तर्वैर्त्तित्वमुररी-

नात्र 'स कथं धरणा'विति सन्देहोच्छेदः, अपि तु तत्परिपोष एव । एतेन निश्चयान्तोऽयं न भवति । 'कृष्णः किमेष' इति 'किं' शब्दो निश्चयं बाधते । केचिन्निश्चयान्तमपि सन्देहं मन्यन्ते (ग) । स यथा—

मेघो नायं, व्रजपतिसुतो, नापि सौदामिनीयं,
पीतं वासः, सुरधनुरिदं, नैष वर्हावतंसः ।
बालार्कीयं न खलु विततिः, पश्य मुक्तावलीयं,
विस्रब्धा त्वं विहर, शरदि प्रावृषः कोऽवकाशः ? ॥ ३८

—रूपकन्तु (६) तत् ।

यत्तादात्म्यं द्वयोः—२३९ का

द्वयोरुपमानोपमेययोः । अतिशयाभेदादपह्नुतभेदत्वं तादात्म्यम् (घ) ।

—तच्च द्विधेवेति विदुर्बुधाः ।

समस्तवस्तुविषयमेकदेशविवर्त्ति च ॥ २४० का—

स इति—उपमेय उपमानस्य भेदानुक्तौ यः संशयः सः सन्देहनामाऽलङ्कारः, किं वोपमेय उपमानस्य भेदस्योक्तौ यः संशयः स सन्देहनामाऽलङ्कारः । 'नु'र्विकल्पे । अत्र संशये उपमेये मुखे चन्द्रस्य भेदोक्तिर्नास्ति । एषः श्यामसुन्दरः पदार्थः किं मेघः ? इति सन्देहोऽत्र वर्त्तत एव । अत्रोपमेये उपमानस्य मेघस्य भेदोक्तिर्वर्त्तते । मुखं वीक्ष्याह— अयं निष्कलङ्को दृश्यते, स तु सकलङ्कः, अतः प्रसिद्धचन्द्रो न भवति । तथाप्ययं क इति सन्देहो यथास्थित एव । पीताम्बरमालक्ष्याह—मालेति । अत्रापि निश्चयो नास्ति, तस्मान्नायं निश्चयान्तसन्देहः । कस्यचिन्मते निश्चयान्तसन्देहोऽप्यलङ्कारविशेषः तन्मत अन्यत्रोदाहरणमाह—मेघ इति । वक्षःस्थले दृश्यमानेयं विततिः श्वेतवस्तुनो विस्तारो न बालार्को न वकपङ्क्तिसमूहः । अयं श्रीकृष्ण एवेति विश्वस्ता सती त्वमनेन सह विहर ।

द्वयोरुपमानोपमेययोर्यत्तादात्म्यं तद्रूपकम् । तथा च चन्द्रवन्मुखमित्यत्र उपमानोपमेययोर्भेदवोधक'वति'प्रत्ययोऽस्ति, अतो न रूपकम्—किन्तु यत्र 'मुखं चन्द्र'मिति

ख्यातम् । अयमापातत एषां निष्कर्षो यत्तिङन्तसमभिव्याहृतेवादिशब्दघटितत्वेऽप्युत्प्रेक्षाया एवावकाश इति । अर्वाचीना सर्वेश्वरादाद्या एतद्विशेषेणदलस्यान्यथोपयोगमाचक्षाणा उत्प्रेक्षाया विशालत्वमङ्गीकुर्वन्तः प्रतिभोत्थापितामध्यवसायलक्षणां बुद्धिमेवास्याः साहश्यमूलालङ्कारात् भेदलक्षणे वीजत्वेन निर्दिशन्ति । विस्तरस्तत्र चित्रमीमांसायां चित्रमीमांसाखण्डने च द्रष्टव्यः । परमेतन्नापलाप्यं यत् प्रकाशकृदादिभिर्गन्यन्तरभिरस्यालङ्कार-

आरोप्यमाणस्यारोपविषयो यत्र शब्दगौ ।

तदादिः— २४१ का—

आदिः समस्तवस्तुविषयम् ।

आरोप्यमाणः शाब्द आर्थश्च तत्परम् ।

एकदेशविवर्त्ति— २४२ का—

शाब्दः शब्दोपात्तः, आर्थोऽर्थगम्यश्च । कश्चिच्छाब्दः कश्चिदर्थमर्यादया अवसेय इत्येकदेशविवर्त्तित्वम् । क्रमेणोदाहरणे—

उदञ्चद्वक्षोजस्तबकनमिता बाहुविटप-
द्वयीदोले रम्या स्मितकुसुमसौरभ्यसुभगा ।
इयं सन्ध्यारागच्छविलमृदुपाण्यङ्गुलिदला
नवीना ते राधे ! विलसति तनूरत्नलतिका ॥ ३९

चन्द्रमुखयोरभेदप्रतीतिस्तत्रैव रूपकमित्यर्थः । यत्रारोपविषयस्योपमेयस्य तथाऽऽरोप्यमाणस्योपमानस्य च द्वयोरेव बोधकशब्दौ वर्त्तेते तत्र समस्तवस्तुविषयं रूपकं, यत्र तु आरोपविषयस्योपमेयस्य बोधकशब्दो वर्त्तते किन्त्वारोप्यमाणोपमानबोधकशब्दः काव्ये नास्ति, अपि तु अर्थमर्य्यादया स शब्दोऽनुमेय एव, यस्मिन्नेव पद्ये कुत्रचित्तया उपमानबोधकशब्दोऽप्यस्ति, तदेकदेशविवर्त्ति रूपकं ज्ञेयम् । एवं क्रमेण भेदद्वयं भवतीत्यर्थः ।

इयन्तनूरूपा रत्नलतिका विलसति । कथम्भूता ? स्तनरूपस्तबकेन नमिता—लतापि स्वाभाविकलज्जया किञ्चिन्नम्रा भवति । पुनश्च बाहू एव शाखाद्वयी तस्या दोलनविषये रम्या, लताऽपि शाखायाः किञ्चिच्चलने रमणीया भवति । हस्तयोः किञ्चिच्चलने माधुर्य्यस्योत्कर्षो भवति । पुनः सन्ध्याकालीनरक्तच्छविं कान्तिं गच्छन्ति ये मृदुपाण्यङ्गुलयस्त एव पल्लवा यत्र ।

भेदस्य विशेषविमर्शने विभागनिर्देशे चावश्या स्फुटीकृता । जृम्भानुबन्धेत्यादि—अत्र चन्द्रांशुविकसितां कुमुदवनीं श्रीकृष्णो वर्णयतीति प्रकरणनिर्देशः साहित्यकौमुद्याम् । अत्रान्तिमे पादे भामहादिदृष्टैवोत्प्रेक्षा ।

(ग) ससन्देहाख्योऽयमलङ्कार उत सन्देहाख्य इति सन्देहः केषाञ्चिदर्वाचीनटीकाकृद्भिरुत्थाप्यते । भामहादयस्तु प्राचीना एनं ससन्देहमेवाहुः, उभयथाऽपि निरुक्तार्थस्य सत्त्वादयं निरर्थकप्रायो विचारष्टीकाकृत्कृतिसुलभव्यामोहनमात्रमिति दिक् । सादृश्यवाचका इवादय एवमुत्प्रेक्षावाचका 'मन्ये' 'शङ्के' प्रभृतय इव सन्देहवाचकाः किं नुप्रभृतयः केचनैव प्रयुज्यन्ते । रणो नु वाद्यः—अद्य सद्य इति टीकाकृत्कृतान्वयस्तु न चमत्कारकारी,

अत्र समस्तवस्तुविषयम्, आरोप्यमाणारोपविषययोः शब्दोपात्तत्वात्।

प्रसूनैर्नानाभैः स्मितमलिनिमारण्यपिशुनै-
र्लसन्नानाभावा मधुपगणझङ्कारकलहा।
श्रिया सार्द्धं स्पर्द्धां बत विदधती गोकुलपते-
रुरस्या रत्नानामुपरि वनमाला विजयते (घ) ॥ ४०

अत्र वनमालाया नायिकात्वेनारोपः, श्रियः प्रतिनायिकात्वेन—स चार्थ एव, प्रसूनानां स्मिताद्यारोपस्तु शाब्दः, इत्येकदेशविवर्त्ति।

आरोपविषयाभावेऽप्यारोप्यं यदि तत् परम्। २४३ का—

परमन्यप्रकारमित्यर्थः। यथा—

मधुरिमरसवापीमत्तहंसीप्रजल्पः प्रणयकुसुमवाटीभृङ्गसङ्गीतघोषः।
सुरतसमरभेरीभाङ्कृतिः पूतनारेर्जयति हृदयदंशी कोऽपि वंशीनिनादः(घ) ॥४

अत्र 'मधुरिमरसवाप्या'दीनामारोप्याणामारोपविषयो नास्तीति।

उक्तं प्रसक्ति—२४४ का—

प्रसक्ति प्रकृष्टसङ्गवत् सजातीयबहुलमित्यर्थः। त्रिविधभेदमेव यदुक्तम्।

नानाभैः श्वेतश्यामरक्तनानावर्णैः प्रसूनैर्लसन्नानाभावा श्रीकृष्णस्य उरस्या उरसि भवा वनमाला रत्नानामाभरणाद्यानां वस्तूनामुपरि विजयते। प्रसूनैः कीदृशैः? स्मितेति—अत्र 'स्मिते'त्यनेन प्रसादः, 'मलिनिमे'ति वाम्यं, 'आरण्ये'त्यनुरागः, एतेषां रूपकैरित्यर्थः। अत्र श्वेतपुष्पे स्मितस्यारोपः, श्यामपुष्पे वामत्वारोपः, रक्तपुष्पे अनुरागित्वारोपो बोध्यः। वनमालाया नायिकात्वारोपः रेखारूपाया लक्ष्म्याः प्रतिनायिकात्वारोपश्चार्थ एव, न तु शाब्दः, तयोर्बोधकशब्दाभावात्, पुष्पेषु स्मितस्यारोपस्तु शाब्द एव, स्मितादिबोधकशब्दानां विद्यमानत्वात्। अतोऽत्र शाब्द आर्थश्चोभयमपि वर्त्तत इत्येकदेशविवर्त्ति। यत्र केवलं शाब्द एव तत्र समस्तवस्तुविषयं रूपकमिति भेदो ज्ञेयः। आरोपविषयस्योपमेयस्याभावेऽपि यद्यारोप्यमुपमानं वर्त्तते तदा तद्रूपकमन्यप्रकारम्। मधुरिमेति—माधुर्य्यरसस्य वापीस्वरूपे श्रीकृष्णे या मत्तहंसी तस्याः प्रजल्पस्वरूपो वंशीनिनादो जयति, अत्रोपमेयस्य कृष्णस्य बोधकपदाभावादन्यप्रकाररूपकम्।

परम् 'आद्यो' रस इत्यन्वय एव वरम्। तथाचात्रार्थे प्रमाणं 'शृङ्गारैकरसः स्वयं नु मदन' इति विक्रमोवर्शीयपद्यस्य प्रकाशोदाहरणं यदुपजीव्य रचितं स्यात् पद्यमदः। निश्चयान्तमपीति—निश्चयान्तस्य सन्देहस्य प्रकाशकृतां स्वीकृतत्वं स्मरणीयम्। अभियुक्तश्रेष्ठा उद्भटभट्टाः प्रकाशग्रन्थोपजीव्यभूता न निश्चयान्तं सन्देहं स्वीकुर्वन्ति, निश्चयस्य वाच्यत्वे न तादृश-

—निःसङ्गमेकमेव विवक्षितम् ॥ २४५ का—

एकमेव प्रधानत्वेन विवक्षितं तथाविधसजातीयशून्यं निःसङ्गम् ।

यथा— न पश्यति न भाषते न च शृणोति न स्पन्दते
निमीलति विघूर्णते पतति मूर्च्छतीयं यतः ।
तदेतदनुमीयते किमपि बाधते राधिकां
मुकुन्दविरहव्यथाविषविसर्पविस्फूर्जितम् ॥ ४२

मालारूपकमन्यत्तु ज्ञेयं मालोपमानवत् (घ)॥ २४६ का—

यथा— श्रवसोः कुवलयमक्ष्णोरञ्जनमुरसो महेन्द्रमणिदाम ।
वृन्दावनरमणीनां मण्डनमखिलं हरिर्जयति (घ) ॥ ४३

यथा वा— शौटीर्यं स्मरभूपतेर्मधुमदो लावण्यलक्ष्म्याः, स्मयः
सौभाग्यस्य, विलासभूर्मधुरिमोल्लासस्य, हासः श्रियः ।
अद्वैतं गुणसम्पदामुपनिषत् केलीविलासावलेः
सेयं लोचनचन्द्रिकाचयचमत्कारश्चकोरेक्षणा ॥ ४४

श्लिष्टस्य वाचकस्यानुरोधाद्दारोप एव यः ।
सोऽन्यस्यारोपहेतुश्चेत् परम्परितनामकम् (घ) ॥२४७का—

निःसङ्गमिति—यत्र एकमेव रूपकं प्रधानत्वेन विवक्षितं पूर्ववत् सजातीयरूपकान्तरं नास्ति तत्र निःसङ्गमेव (3) तद्रूपकं ज्ञेयम् । न पश्यतीति—अत्र केवलं व्यथाया विषविसर्पत्वारोपः, नतु सजातीयरूपकान्तरमस्तीति । सेयं चकोरेक्षणा राधिका मम लोचनयोश्चन्द्रिकाचयजन्यो यश्चमत्कारस्तत्तुल्यचमत्काररूपा । अत्र 'चमत्कारविशिष्टे'-त्यनुक्त्वा 'चमत्कार' इति धर्मनिर्देश आधिक्यविवक्षया, यथा 'देवदत्तः पण्डित' इत्यनुक्त्वा 'साक्षात् पाण्डित्य'मेवेत्युक्तिः पाण्डित्यातिशयं बोधयति । तथा कन्दर्पभूपतेः शौटीर्यं पराक्रमस्तद्रूपा । अत्रापि पराक्रमातिशयविवक्षया धर्मनिर्देशः । एवमुत्तरत्रापि ज्ञेयम् ।

चमत्कारित्वं, न वा सादृश्यजीवातुभूतं सन्देहघटनं वरीवर्त्तीति कृत्वा निश्चयाख्यालङ्कारभेदस्य चमत्कारसारत्वं न सर्वेषामेकमत्यम् । अत्र विश्वनाथादिमतं विवेचनीयम् ।

(घ) तादात्म्यमिति—केचित्तत्राभेदरूपकं ताद्रूप्यरूपकमिति द्विविधां संज्ञामस्यो-

---

(3) एवं (ग) (छ) पुस्तकयोः । (ख) (ङ) पुस्तकयोस्तु 'तत्र द्वितीयरूपकान्तराभावेन निःसङ्ग'मित्यादि पाठो दृश्यते ।

अन्यस्याश्लिष्टस्यारोपे यदि हेतुः स्यात्तदा रूपकं परम्परिताख्यम् । यथा—
पद्मानन्नोत्सुकतया भ्रमरः, कलाभिः सर्वाभिरन्विततया त्वमखण्ड इन्दुः ।
त्वन्मानसे कनकपङ्कजिनीतयाऽसौ सा राधिका सुरमणीनिकराधिकैव ॥ ४५

अत्र पद्मं पद्मा च, कलाश्चतुःषष्टिः, कला चन्द्रस्य षोड़शो भागश्च, मानसं चित्तं मानससरश्च, सा राधिका साराधिका साराधिका च, इत्येषां श्लिष्टानां वाचकानामनुरोधात् 'भ्रमरा'दिशब्दानामारोपः ।

भेदे सत्यपि तत् — २४८ का

तत् परम्परितम् । यथा—रत्नस्तम्भौ व्रजमृगदृशां चित्तदोलोत्सवस्य
श्रीराधाया रतिजयकलातोरणोत्तानदण्डौ ।
दैत्येन्द्राणां परिभवमहायज्ञनीलेन्द्रयूपौ
शुण्डे कामप्रमदकरिणः कृष्णबाहू स्मरामः (च) ॥ ४६

अत्र चित्तदोलनादेर्भिन्नशब्दवाच्यस्योत्सवाद्यारोपेण बाह्वो रत्नस्तम्भत्वाद्यारोपः सिद्ध एव । आद्ययोर्मिश्रत्वं, उत्तरयोः शुद्धत्वम् ।

'पद्मानने'ति श्लिष्टपदम्—पद्माऽऽननमेव पद्मानन तन्नोत्सुकतया हे कृष्ण ! त्वं भ्रमरः । अत्र पद्मा चन्द्रावल्याः सखी, तस्या आनने कमलाननारोपः, तेनारोपश्लिष्टस्य भ्रमरस्य कृष्ण आरोपः, अतोऽत्र परम्परितरूपकम् । तथा कलाभिरेव कलाभिः ; अत्र चतुःषष्टिकलायां चन्द्रस्य षोड़शभागरूपकलाऽऽरोपः, तेनारोपेण श्लिष्टस्य चन्द्रस्य कृष्ण आरोपः । एवं त्वन्मानसमेव मानसं सरस्तत्र स्वर्णकमलिनीत्वेनासौ सा प्रसिद्धा राधिका स्वर्गाङ्गनानिकरेभ्योऽधिकैव । अत्र मानसे चित्ते मानससरोवरारोपः, तेनारोपेण श्लिष्टायाः स्वर्णकमलिन्या राधिकाऽऽरोपः ।

भेदेऽश्लिष्टे सत्यपि तत् परम्परितरूपकं भवति । बाहू कथम्भूतौ ? चित्तदोलनमेवोत्सवस्तस्य रत्नस्तम्भौ श्रीराधाया रतेर्या जयकला उत्कर्षवैदग्धी सैव तोरणं बन्धनमाला तस्य बन्धनार्थमुत्तानदण्डौ । भिन्नशब्दस्याश्लिष्टपदस्य वाच्यस्य चित्तदोलनादेराद्ययो रत्नस्तम्भदण्डयोर्मिश्रत्वं मालारूपकेण सह मिलनं ज्ञेयं, धर्मैकरूप्यात् । तद्यथा चित्तस्य दोलनेन य उत्सवस्तस्य रत्नस्तम्भौ, रतेर्या जयकला उत्कर्षवैदग्धी तत्र तोरणमिति

इति श्रुतमिति, परं न तत् प्रामाणिकसम्मतं 'मुखमपरचन्द्र' इत्यादावपि तथाकथिततादृश्यरूपकेऽभेदरूपकस्यैव सम्भवात् । उपमावन्मनोहारित्वमादधदप्येषः न तथा विपुललक्ष्य इति सुविदितमेव, तथाऽपि प्राचां वाल्मीकिव्यासाश्वघोषभासकालिदासादीनां प्रबन्धेष्वस्योत्कर्षो न हीयते । यथा 'प्रज्ञाऽम्बुवेगां स्थिरशीलवप्रां समाधिशीतां व्रतचक्रवाकाम् । अस्योत्तमां धर्मनदीं प्रवृत्तां तृष्णाऽर्दितः पास्यति जीवलोकः ॥' इत्यादि बुद्धचरितपद्ये ।

रसनारूपकमन्ये पठन्ति (घ) । यथा—

कुसुमस्मितैर्लतानां स्मितकुसुमैर्गोपरमणीनाम् ।
किसलयकरैरमूषां स करकिसलैश्च पिप्रिये तासाम् ॥४७

स कृष्णः, अमूषां लतानाम्, तासां गोपरमणीनाम् ।

—या तु प्रकृतस्यान्यथाकृतिः ।
साऽपह्नुतिः (१०) (ङ)—२४९ का—

अपह्नुतिनामाऽलङ्कारः । अन्यथाकृतिः प्रकृतं निषिध्यान्यस्य स्थापनम् ।यथा—

ताम्राधरौष्ठदलमुन्नतचारुनासमत्यायतेक्षणमिदं तव नास्यमास्यम् ।
बन्धूकयुग्मतिलपुष्पसरोजयुग्मैः(ङ)संपूजितः स्वयमसौ विधिनेव चन्द्रः ॥४८

यथा वा— इदन्ते लावण्यव्रततिफलयुग्मं, न तु कुचौ,
मते रज्जून्माथो नभसि, तव राधे ! न वलयः ।

व्याख्याने मालारूपकम् । (4) हे राधे ! तव मध्यदेशरूपनभसि वलयस्त्रिवल्यो न भवन्ति, किन्तु मतेः श्रीकृष्णबुद्धेर्बन्धनार्थं रज्जुरूप उन्माथो कूटयन्त्रं भवति । तथेयं तनुरुहावलिका रोमावली न भवति, किन्तु नाभिरूपह्रदे मग्नः कन्दर्परूप-सर्पस्तस्य फणास्थनीलमणेः सकाशात् समुद्गच्छन्ती कान्तिर्भवति ।

भरतनिर्दिष्टालङ्कारचतुष्कोऽस्य गणनं परिदृश्यते । उपमारूपकयोरेकतरादपरस्य विवर्त्तक्रम-निर्द्धारणे तयोः सङ्करघटने च प्राचीनकवीनां रचनैव प्रमाणम् । दिग्दर्शनं यथा सौन्दरनन्दे —'सूत्रेण बद्धो हि यथा विहङ्गो व्यावर्त्तते दूरगतेऽपि भूयः । अज्ञानसूत्रेण तथाऽवबद्धो गतोऽपि दूरं पुनरेति लोकः ॥' वनमाला विजयते—अत्र न कथं समासोक्तिरित्यर्वाक् वृत्तिग्रन्थे (श्लो:५२ विवेचयिष्यते । रूपकेऽर्थबोधप्रसङ्गे न तावत् स्वत एवाभिधागम्यस्यार्थस्य तिरस्करणं, यथा 'पिबन्मधु यथाकाम'मित्यादि दण्ड्याचार्य्योदाहृते समासोक्तिलक्ष्यभूते, परमभिधा-गम्यस्य लाक्षणिकस्य चार्थस्याभेदमयी स्थितिरित्यप्यूह्यम् । मधुरिमेति—आनन्द-वृन्दावनीयमेतत्पद्यं वैष्णवकाव्येषु सततमुद्ध्रियते । श्रवसोरिति—पञ्चहायनः (मतान्तरे सप्तहायनो वा) कविकर्णपूरो भगवतः श्रीकृष्णचैतन्यचन्द्रादुद्दीपितकवित्वकान्तिरिममेव श्लोकं प्रथमं ग्रथितवानिति प्रसिद्धिः—'आर्य्याशतका'ख्यस्य ग्रन्थस्य कर्णपूरकृतस्यायमेव मुख-बन्धः । अत्र श्लोके परिणामाख्यालङ्कारभेदस्य रूपकादुद्भावितस्य स्थितिरप्यवसेया, कुवलया-दीनां मण्डनरूपप्रकृतार्थे उपयोगदर्शनात् । पुष्पे—अयं लिङ्गविपर्य्यय उपमायामिवात्रापि न दोषाय । अन्ये पठन्तीति—स च पाठो नासङ्गत इति स्वरसः ।

---

(4) 'तथेयं'त्यादि'मालारूपक'मित्यन्तोऽंशः (ख) (ङ) पुस्तकयोर्नास्ति ।

इयं नाभीमज्जत्स्मरफणिफणानीलमणितः
समुद्यान्ती कान्ति,स्तव तनुरुहाणां न लतिका ॥ ४९

यथा वा— क्षीराब्धेः कति वीचयः, कति लसद्रक्तोत्पलानां दल-
द्रोणीसञ्चयहृष्टयः (ङ) कति मधून्मत्तालिविच्छोलयः ।
हेलोदञ्चदवाञ्चतोर्नयनयोः कृष्णस्य लीलेक्षण-
व्यापारे कति नोन्मिषन्ति विविधज्योतिर्विलासच्छलात् ॥ ५०

—अनेकार्थप्रतिपादकता यदि ।

एकार्थस्य तु शब्दस्य तदा श्लेषः(११) स कथ्यते(च) ॥२५०का—

यथा— उदयति यस्मिन्नुदयति तिरोभवत्यपि तिरोभवति ।
जगदेव तत्र तमसां नाशिनि कैः कृष्ण ! तन्यतां कोपः ॥ ५१

हेलयोदञ्चत्तिरश्चीनयोः श्रीकृष्णनयनयोर्लीलेक्षणव्यापारे सति विविधानां श्रीकृष्ण-नेत्रस्यश्वेतरक्तश्यामज्योतिषां विलासच्छलात् क्षीरसमुद्रस्य कति तरङ्गा नोन्मिषन्ति, अपि तु उन्मिषन्त्येव (5) । तथाच श्रीकृष्णस्य तिरश्चीनावलोकनसमये नेत्रस्यमिदं श्वेतरूपं न भवति, किन्तु क्षीरसमुद्रस्य तरङ्गा एव दृश्यमाना भवन्तीत्यपह्नुतिरेव । एवमुत्तरत्रापि ज्ञेयम् । नेत्रस्यमिदं रक्तं रूपं न भवति किन्तु प्रफुल्लरक्तोत्पलानां दलान्येव द्रोणी-समूहास्तेषां दृष्टयः कति नोन्मिषन्ति । वसन्तसमये उन्मत्तभ्रमरश्रेणयः ।

(ङ) अपह्नुतिरिति—'उपमेयं मृषा कृत्वा सत्यत्वेनोपमानकम् । स्थाप्यते चेत्तदा ज्ञेयाऽपह्नुति'रिति काव्यदर्पणे लक्षणमप्येतदभिप्रायम् । आचार्य्यदण्डिमतमुपपादयन्तः केऽपि यत्किञ्चिदपह्नुत्यान्यस्य कस्यचित् प्रदर्शनमपह्नुतिरिति लक्षणं वर्णयन्ति । दण्डि-लक्ष्यं 'न पञ्चेषुः स्मरस्तस्य सहस्रं पत्रिणा'मित्यप्येतत्विनिगमकम् । एवमुद्योतकृतो नागो-जीभट्टाः । अत्र सादृश्यमूलता ('किञ्चिदन्तर्गतोपमे'ति भामहलक्षणे) भूतार्थापह्नवश्चेतर-व्यावर्त्तकत्वे बीजं, नापलापमात्रमाचार्य्यदण्डिप्रभृतिनिर्दिष्टमिति विमर्शकाणां सरणिः । एव-मेतेन न सर्वथा निर्विवादं वामनमतम् 'अपह्नुतौ वाक्यार्थयोरार्थिकं तादृप्यं, रूपके तु पदार्थयोः शाब्दं तादृप्यमिति भेद' इति । सर्वस्वकृद्दर्शितमस्य भेदत्रयं भ्रान्तिहेतुकैतव-पूर्वमपह्नुतिसंज्ञाकल्पनं मालाऽपह्नुतेश्च लक्षणप्रदर्शनमन्यत्रेत्यास्तां विस्तरः । बन्धूक-द्युतीति—अत्र युग्मपदस्य पुनः प्रयोगो न सुष्ठु, परं नानार्थपौनरुक्त्यन्तान्त्रधरौष्ठदितयेनैकत्र आयतेक्षणयुगलेनापरत्र यथाक्रमं साम्यादिति;बोध्यम् । 'द्रोणीति'—स्त्रीत्वमनियतलिङ्गशब्द-विषयकम् ।

(5) एवं सर्वत्रैव पुस्तकेषु, परन्तु 'अपि तु सहव उन्मिषन्त्येवे'त्यनेन भाव्यम् ।

इत्यर्थस्यैव श्लेषो,न शब्दस्य, परिवृत्तिसहत्वात् । अत्र वाक्यमेकार्थमेव(च), तच्च सूर्य्यप्रतिपादकं, तत्रापि श्रीकृष्णं प्रति काऽप्यभिमानवती विचारेणाभिमानखण्डनपूर्वकं वदति—यस्योदये सर्वोदयः, यस्य तिरोभावे सर्वतिरोभावः, तत्र त्वयि को नाम कोप इत्यर्थान्तरम् ।

यथा वा—'विलोलसंफुल्लकदम्बमाल' इत्यादि (७म किरणे ४९ श्लोकः) ।

श्लिष्टैर्विशेषणैरेव विशेष्यस्यान्यथास्थितिः ।

समासोक्तिः (१२) (छ)— २५१ का—

विशेष्यस्य केवलस्य श्लिष्टैर्विशेषणैरन्यथास्थितिरन्यथाभासनं समासोक्तिनामाऽलङ्कारः ।

यथा— त्वदङ्गसङ्गेन विनैव राधे ! क्षणे क्षणे ग्लायति नन्दसूनुः ।
सदैव वक्षःस्थलकेलियोग्या न रोचतेऽस्मै वनमालिकाऽपि ॥ ५२

उदयतीति—अत्र 'उदयतिरोधाना'दिपदानां परिवृत्तिसहत्वान्न शब्दश्लेषः, अपि तु अर्थश्लेष एव । एवमत्रोदयाद्यनेकपदघटितमेकं वाक्यं सूर्य्यरूपैकार्थप्रतिपादकं, तत्राप्येतद्वाक्यश्लेषेण कृष्णरूपार्थान्तरमपि बुध्यते । विशेष्यस्य केवलाश्लिष्टस्य ।

(छ) भामहप्रभृत्युक्तः श्लेषालङ्कारो दण्ड्युक्तोऽभिन्नपदश्लेषश्च बहुत्र तावन्नव्योद्दिष्टतदाख्यार्थालङ्कार एवेति विमर्शने प्रतिभाति। परं भामहोद्भटादिकृतमस्य साम्यमूलोद्घाटनम् 'उपमानेन यत्तत्व'मित्यादि तल्लक्षणस्थं सहोक्तिहेतूपमाजनितं भेदत्रयं चिरन्तनानाञ्च श्लेषोपमाघटकसम्बन्धविचारोत्थापकताऽनुक्ताऽप्यत्रावसीयते। दण्डिकृतपरिगणनतोऽस्य साम्यगर्भतायास्तिरस्कारपुरस्कृत उल्लेखः। अयमपि कालक्रमेणालङ्कारान्तरकल्पको जातः, सनियमस्यास्यैवाधुनिकैः परिसंख्यारूपेण गणितत्वात् । एतस्य शब्दार्थोभयात्मकतया भेदस्वीकारः कुन्तकाद्यनुसृतोऽपि नातिरुचिर इति शब्दालङ्कारानुशीलन एव सूचितमस्माभिः। यथा वेति—अत्र सहोक्तिमूलता लक्ष्या। 'छायावन्तो गतव्याला' इत्यादाविव विशेष्यस्यापि साम्यं द्वयोश्च वाच्यत्वमिति व्यावर्त्तकत्वे बीजम्, अलङ्कारान्तरविविक्तो नास्य विषयोऽस्तीति, सर्वालङ्कारापवादोऽयमिति, अभिन्नपदत्व एवार्थश्लेष इति च प्रायोवादाः। श्लेषः—ईदृशस्यास्यार्थालङ्कारत्वे बीजं प्रागेव दर्शितम्। अत्रानेकार्थवाचकतेति शब्दशक्त्युद्भवध्वनिभेदाद् भेद इति ध्वनिकिरण उट्टङ्कितम्। वाक्यमेकार्थमेवेति—वाक्यं वैयाकरणादिनिरुक्तम्, वाक्यसमन्वितेः प्रयोजकं पदमत्र वाक्यमुच्यते। अत्र यद्यप्यभिधाया अनियन्त्रणात् द्वावपि कृष्णसूर्यौ वाच्यौ, तथापि प्रकरणान्नियमेनैकोऽप्योर्थो बोद्धुं शक्यः। यद्वा एकार्थता उभयोः सामान्यरूप्यैकस्यार्थस्य घटकता। स कृष्णपक्षे सूर्य्यपक्षे च सविशेष इत्यस्तु, परं सामान्यत ऐक्यमिति केचित्। कष्टकल्पनेत्याद्यः पक्ष एव वरम्।

अत्र वनमालिकायाः प्रतिनायिकात्वं केवलेन 'वनमाला'शब्देन नायाति, अपि तु 'सदैव वक्षःस्थलकेली'त्यादिना विशेषणेनैव । समासः सङ्क्षेपस्तेनोक्तिः ।

—असम्बन्धरूपं यत्तूपमाकृति ।
निदर्शनैषा दृष्टान्तप्राया (१३) (ज)—२५२ का

निदर्शननामाऽलङ्कारः । यथा—

क्व नाम कृष्णस्य कृपाकटाक्षः क्व तावदस्मिन् बत नोऽभिलाषः ।
रत्नाकरस्योदरवर्त्ति रत्नं वयं करेणैव जिहीर्षवः स्मः ॥ ५३

यथा वा—आक्रम्यतां तक्षकमौलिरत्नमुल्लास्यतां हैमगिरिः करेण ।
आच्छिद्यतां केशरिकेशराली न स्पृश्यतां केशव ! मत्सखीयम् ॥५४

मालारूपाऽप्येषा ।

यदुपमाकृत्यसम्बन्धरूपा एषा निदर्शना किन्तु दृष्टान्तप्राया च । हैमगिरिः सुमेरुः करेणोल्लास्यतां ध्रियताम् । असाध्ये तक्षकफणास्थरत्नाकर्षणे साहसं क्रियताम् । ततोऽप्यत्यसाध्ये मत्सखीस्पर्शने कदाऽपि मा साहसं कुर्विति भावः । एषा मालारूपा निदर्शना ।

(छ) समासोक्तिरिति—अन्वर्थताऽस्य प्राचीनैरुपलक्षिता, सा चात्रैव कुत्रापि साक्षान्नवीनैरप्युद्दिश्यते । प्रकृतार्थस्य यदत्राप्रकृतार्थबोधनं तद्विशेषणबलादेव भवतीत्यस्य ध्वनेरलङ्कारान्तराच्च भूयान् भेदः । 'कार्य्य-लिङ्ग-विशेषणै'रिति 'व्यवहारसमारोप' इति च विश्वनाथलक्षणे लक्ष्यस्यालङ्कारस्य स्फुटीकरणार्थं, तत एव विस्तारो ग्राह्यः । केवलश्लेषेति—विशेष्यपदे न श्लेष इति यावत् । 'अत्रोपमेयस्यानुक्तौ समानगुणन्यासा समासोक्तिः, सङ्क्षेपवचनात् समासोक्ति'रित्याख्येति वामनः । 'पिबन्मधु यथाकामं', 'स्कन्धवानृजुरव्याल' इत्यादि च तल्लक्ष्येष्वस्या साम्यमूलता लक्षणीया । एवं प्राचीनाचार्य्याः । न स साधीयान् कल्पः, प्राचीनाप्रस्तुतार्थकथनं प्रस्तुतस्य प्रतीतोक्तात् समानविशेषणत्वलिङ्गात्, प्रस्तुतेऽप्रस्तुतस्य वस्तुनो व्यवहारसमारोप एवास्यालङ्कारस्य विषय इति नवीनानां नवं दर्शनम् । श्लिष्टविशेषणेति—अपरे तु श्लिष्टविशेषणोत्थापिता, साधारणविशेषणोत्थापिता चेति द्विधेति मन्यन्ते । सर्वस्वकृदुद्भावितानामस्य भेदानामस्य ध्वनितातिरिक्तायाश्च विषयस्य दर्पणरसगङ्गाधरादिषु विचारो जिज्ञासुभिरवश्यमवलोकनीयः । यद्यपि भरतनिर्दिष्टेऽलङ्कारचतुष्के नास्योल्लेखो दृश्यते, तथापि चिरन्तनानां चिन्तातन्तुं श्रित एष इति नातिशयवादः । एवमप्याहुः प्रतीच्याः—

—यत्र क्रियैव हि ।

वक्ति स्वरूपं हेतुञ्च साऽन्या—(ज) २५३ का

यत्रैकैव क्रिया स्वरूपं हेतुञ्च वक्ति साऽन्या निदर्शना ।

यथा—अभिवन्द्यवन्दनविपर्य्ययः सदा विदधाति नूनमियतीं हि यातनाम् ।

अधिकण्ठसीम परिधाय राधिका रमणीमणिर्न हि मणीकृता यतः ॥५५

अत्र 'यातनां विदधाती'ति क्रियां स्वरूपं रमणीमणेर्मणीकरणविपर्य्यय-रूपं हेतुञ्च वक्ति ।

—अप्रासङ्गिकस्य वाक् ।

प्रासङ्गिककथायां स्यादप्रस्तुतप्रशंसनम् (१४)॥(झ)२५४ का—

अप्रासङ्गिकस्याप्राकरणिकस्यार्थस्य वाक् कथनं यत् प्रासङ्गिककथायां तदप्रस्तुतप्रशंसा स्यात् ।

कदाचित् श्रीकृष्णो राधां सङ्केतकुञ्जस्थां विधाय तस्याः प्रतिपक्षरमणीचन्द्रावलीकृत-प्रतिबन्धकवशात्तन्निकटे गन्तुं न शशाक, तदा श्रीराधिका मानिनी बभूव, तस्या मान-भङ्गार्थं कृतेऽपि नानायत्ने यदा मानशान्तिर्न बभूव (7) तदा श्रीकृष्णः खिन्नः सन् साद्याथ ललितासकाशं जगाम, तं प्रति ललिताऽऽह—अभिवन्द्येति—"वदि अभिवादनस्तुत्योः" स्तुत्यर्हयोः वन्दनविपर्य्ययोऽनादरादिर्हि निश्चितमियतीं यातनां विदधाति यतस्तया गतरात्रावधिकण्ठसीम कण्ठसीमायां परिधाय राधिकारूपरमणीमणिर्न हि कौस्तुभमणी-कृता । अत्र यातनाविधानरूपक्रिया स्वहेतुं बोधयति, तथाच यातनाविधानरूपकार्य्य-लिङ्गेन रमणीमणेर्मणीकरणं भावरूपं कारणमनुमीयत इत्यर्थः ।

Personification is as old as language. Man never knows fully how anthromorphic he is. परमस्य मर्य्यादालङ्घनमेव दोषाय । प्राचीनगणनायामप्रस्तुत-प्रशंसातः समासोक्तेर्भेदः सूक्ष्मः, अतो नेदं विस्मयकरं यत् कैश्चित् कुन्तकादिभिरप्रस्तुत-प्रशंसामुररीकुर्वद्भिरन्यथा चास्याः शोभाशून्यत्वं सिद्धान्तितम् ।

(ज) दृष्टान्तप्रायेति—निदर्शनं निश्चित्य दृष्टान्तकरणम् । अत्र वस्तुनोर्वाक्यार्थयोः पदार्थयोर्वा सम्बन्धः स्वतो दुरुपपादः, परमेतत्सम्बन्धकरणद्वारा सादृश्याक्षेपेणौपम्यकरणं सादृश्यपरिकल्पनं बिम्बानुबिम्बत्वबोधो वा । दृष्टान्तालङ्कारादस्य भेदो दर्पणादौ स्फुटीकृतः । अत्र द्वितीयसम्बन्धो भवन्नपि सादृश्यमुखेनैव स्थितिमानित्यस्य सादृश्यमूलता ज्ञेया । अन्येति । अत्रापरैर्लक्षितस्यसम्भवतो वस्तुसम्बन्धस्याभावः—परमत्र भेदप्रकटनं भिन्नार्थमिवेति प्रतिभाति ।

कार्य्यकारणसामान्यविशेषेषु तदन्यगीः ।
प्रस्तुतेषु च तुल्ये च तुल्यगीः पञ्चधैव तत् ॥ २५५ का—

तदप्रस्तुतप्रशंसनं प्रस्तुतेषु कार्य्यादिषु तदन्यगीः कारणादिनिरुक्तिः, चकारादन्येषामप्रस्तुतप्रसङ्गतुल्ये प्रस्तुते तुल्यस्याप्रस्तुतस्य गीश्चेति पञ्चधा । कार्य्ये कारणकथनं, कारणे कार्य्यकथनं, सामान्ये विशेषकथनं, विशेषे सामान्यकथनं, तुल्ये तुल्यस्याप्रस्तुतस्य कथनमित्यर्थः । क्रमेणोदाहरणानि—

गेहेन किं तेन सदासितेन (5a) दिनैर्वृथा तैः किमु यापितैर्वा ।
' न यत्र मे चन्द्रकशेखरस्य यागोदयः सिध्यति साधु साध्वः ॥ ५६

अत्र गृहान्निर्गम्य कश्चिद्वनाय गच्छामीति कार्य्ये प्रश्ने प्रस्तुतेऽप्रस्तुतस्य तत्कारणस्य प्रशंसा ।

'कुतः समागच्छसि राधिके ! त्वं' ? यत्र स्थिता तस्य मुखं निरीक्षे ।
'क्व यासि मुग्धाक्षि ! समं सखीभि'र्न कस्य पुष्पावचयो ह्यभीष्टः ? ॥

अत्र 'कुत आगच्छसि' 'क्व यासी'ति प्रश्ने प्रस्तुतेऽप्रस्तुतस्य तस्य तत्कारणस्य तन्मुखावलोकनस्य पुष्पावचयस्य च प्रशंसा । यत्र तन्मुखावलोकनं भवति तत्रैव यामः, पुष्पावचयस्तु व्याज इति ध्वनिः (भ) ।

अस्ताचलं चुम्बति भानुबिम्बे गृहे गृहे गोकुलसुन्दरीणाम् ।
दिव्यानुलेपाभरणाम्बराणि क्षणाक्ष्रियन्ते परितः सखीभिः ॥ ५८

अत्र तदागमने प्रस्तुते कारणे कार्य्यमुक्तम् ।

सदासितेन बन्धनाधिकरणेन तेन गेहेन किम् ? षिङ् बन्धने अधिकरणे क्तः । यत्र गृहे दिवसे वा मम चन्द्रकशेखरस्य महादेवस्य पक्षे श्रीकृष्णस्य यागोदयः पूजोदयः पक्षे कन्दर्पयागोदयो न साधु सिध्यति । अत्रेति—कश्चित् प्रश्ने । हे सखि ! वनाय गच्छामीति प्रस्तुतस्य कार्य्यस्य प्रश्नेऽप्रस्तुतस्य तस्मिन् वनगमने कारणस्य गृहे कन्दर्पयागाभावस्य सिद्धेः प्रशंसा कथनमित्यर्थः । अस्ताचलमिति—अप्रस्तुतस्य वस्त्राभरणाद्याहरणरूपकार्य्यस्य प्रशंसा तया दूत्या कृता—तथाच सन्ध्याकाले वस्त्राभरणादिभिर्विभूषिताः सर्वाः श्रीकृष्णं मिलिष्यन्तीति भावः। साधूनां शरीरेषु वपुःस्वभावेन कामादिदोषा

(भ) वाक् कथनमिति—एतदेव प्राचीनैर्लक्षितालक्षणात् भेदस्फुटीकरणम् ! एवमपि

(5a) 'सुधासितेने'ति (ग) पुस्तके पाठः ।

अन्तर्लताग्टहमनल्पतमं तमिस्रमालिङ्ग्य सा तव तनुभ्रमतो वसन्ती ।
दैवोदितेन्दुकिरणैर्विरतेऽथ तस्मिन्मा गाः प्रिय ! त्वमिति सीदति कृष्ण !राधा ॥

अत्र तदाकारेऽपि साऽनुरज्यतीति सामान्ये विशेषकथनम् ।

अनुरागिवधूमनोज्वरक्षतये त्वं ननु कृष्ण ! भेषजम् ।
स कृती स सुहृत् स वत्सलः सुहृदाधिप्रतिकारको हि यः ॥ ६०

अत्र त्वां नीत्वा यदि तस्या विरहज्वरं नाहं शमये तदा सोऽपि न भविष्यति । अहञ्च न कृतिनी, न सुहृत्, न वत्सला । तस्या मनोज्वर-शमनं विना तद्रूपेण भेषजेन न सम्पत्स्यते । तस्मात्त्वं शीघ्रमेव गन्तुमर्हसीति विशेषे प्रस्तुते सामान्यकथनम् ।

तुल्ये प्रस्तुते तुल्यस्याप्रस्तुतस्याभिधानेऽस्य त्रयः प्रकाराः श्लेष-समासोक्ति-सादृश्य-रूपाः । क्रमेणोदाहरणानि—

न दोषदर्शी भवितैव विद्वान्वपुःस्वभावेन सतां वपुःषु ।
युज्येत फेनादिभिरम्बुदोषैरघौघविध्वंस्यपि गाङ्गमम्बु । ६१ एष श्लेषरूपः ।

[6 यथा—लोलोऽपि पानविवशोऽपि तमःस्वरूपोऽप्याचिप्यतां सुमुखि ! न भ्रमरः कदाऽपि ।
जात्यैव खेलनपरो व्रततीर्भवम् यः सारग्रही भवति तासु महागुणज्ञः ॥ ६२
अत्र कृष्णस्य मानिन्याश्च तुल्ययोर्भ्रमरमालत्योरभिधाने श्लेषरूपः ।]

हंहो प्रेम तवायशो विरचितं सद्योऽविनिर्गच्छता
येनानेन हतेन जीवितमिदं तद्येन सन्धार्य्यते ।

दृश्यमाना अपि पण्डितस्तु तत्तद्दोषदर्शी न भविता (7) । गङ्गाजले जलस्वभावेन फेनादिदोषा दृश्यमाना अपि तज्जलं ब्रह्मद्रवरूपमघसमूहविध्वंस्यपि । अत्र 'दोषदर्शि'शब्दो नानार्थ-वाचकत्वाच्छ्लिष्टः । अत्र प्रस्तुते साधुशरीरे दोषदर्शनाभावेऽप्रस्तुतस्य गङ्गाजलस्य पापसमूहनाशकत्वस्य कथनम् ।

माथुरविरहेण व्याकुला श्रीराधा स्वप्रेमाणं सम्बोध्याह—हंहो खेदे हे प्रेम ! सद्यः श्रीकृष्ण विच्छेदक्षणेऽविनिर्गच्छता येन जीवितेन तवायशो विरचितं तज्जीवितं येनावधिवासरेण धार्य्यते तस्यैव सुमहान् दोषः—यतः शरीरान्तरे तस्य कृष्णस्य प्राप्ताववधा-

---

प्रकाशकृतां 'तदन्यस्यवचः' पदेन, यदाहुः सङ्केतकृतः 'अत्र वर्णना न स्तुति'रिति । 'अप्रस्तुतस्य प्रस्तुतपरा प्रशंसावच,इत्यभिधानम्' । अलङ्कारान्तरेष्विवात्रापि श्लेषस्यावकत्वावहः

---

(7) वाक्ययुगलं शिथिलसम्बन्धदोषदुष्टम्—एवं सर्वेष्वेव पुस्तकेषु ।

तथैवावधिवासरस्य सुमहान् दोषः शरीरान्तरे
तत्प्राप्तौ समयोऽधिकः किमवधावित्थं न येनोह्यते ॥ ६३
अत्र समासोक्तिरूपः ।

[यथा (८)—

किं चातकीरपि रसस्पृहयैकतानाः वर्षन्तमम्बुदमपि स्ववशे नयन्तौ ।
बाल्ये ! विधाय दृगगोचरमीतमासां कृष्णेन राजसि रजोभिरनेन कामम् ॥ ६४

अत्र राधासक्तानां गोपसुभ्रुवां कृष्णेन सम्भुक्तायाश्च सुख्यातमायाः प्रस्तावे चातकीनां नायिकात्वं, वात्यायाश्च प्रतिनायिकात्वं विशेषणमाहात्म्यादेवागम्यते । इति समासोक्तिरूपः ।]

चन्द्रादिनानाविधरम्यवस्तुनः सौन्दर्य्यमादाय मुखादि निर्ममे ।
यस्याः स्मरेण, स्वयमेव तामसौ छिनत्ति तैरद्य हरे ! त्वया विना ॥ ६५
अत्र सादृश्यरूपः ।

[यथा वा—(९)

किं केतकीं पुनरपि श्रयतां विदग्धभृङ्गी यथाश्वभिपतन्नभिनम्र एव ।
विद्धः सकण्टकभरैरदतामयैव सङ्गं यदेष नलिनीषु ययौ विहर्तुम् ॥ ६६

अत्र कलहान्तरितायाः कृष्णस्य च प्रस्तावे केतकीभृङ्गयोरभिधाने सादृश्यरूपः ।]

प्रतीयमानस्यारोपानारोपाभ्यां पुनर्द्विधा । २६६ का—

पुनरिदमप्रस्तुतप्रशंसनं द्विधा प्रतीयमानस्यार्थस्यारोपानारोपाभ्याम् ।

यथा—का त्वं ? "पृच्छसि दुःखिनीं किमिति मां" कस्मादयं ते शुभे !
निर्वेदो ? 'ननु मुक्तिरस्मि' तदहो सर्वोत्तमा त्वं "न हि ।
दूरस्थामपि सादरोऽनुभजते भक्तिं मुकुन्दप्रियो
नोपेत्यर्थनकारिणीमपि दृशः कोणेन मां वीक्षते" ॥ ६७

[यथा वा (१०)—

त्वं कोऽस्यूषरदेशमेव सुधियो ! जानीत, किं मां भवा-
न्निर्वेदं तनुते, प्रगुध्वमभितो राजन्ति ता भूमयः ।

ववधिवासरे किमधिकः समयो भावीति तेनावधिवासरेण न ऊह्यते न वितर्क्यते—तथा च देहानां सद्यः सुत्यजत्वाद्देहान्तरस्यापि शीघ्रभावित्वाच्छरीरान्तरे तत्र स्वल्पः समयो विचारलब्ध इति भावः । अत्रेति—श्रीकृष्णविच्छेदसमये प्राणगमनप्रतिबन्धकरूपविशेषणेन विशेष्यस्यावधिवासरस्य वैरत्वारोप इति समासोक्तिरूप इत्यर्थः ।

कश्चिद्देवो मुक्तिं पृच्छति त्वं केत्यादि । यथाक्रमं प्रश्नोत्तराणि । मुक्तेः सकाशाद्भक्तिः सुरसेति प्रतीयमानस्यारोपः प्राधान्येन कथनम् । उपेत्य निकटे गत्वा ।

—परं नात्र सर्वत्र स्वोपगर्भत्वमनुमापकं लिङ्गम् । 'व्याज' इत्यतोऽप्रस्तुतात् प्रस्तुतश्चेत् गम्यत' इति दर्पणकृतां लक्षणाच्च नेदमूहनीयं यत् प्रतीयमानरूपेणैवास्याविर्भावः—वाच्यरूपेणाप्यस्य

या अम्भोधरवृष्यमाणपयसा शश्वैव पूर्णा किम-
प्युक्तं सद्भिरिह प्ररोहति कदाऽप्येकं न बीजं यतः ॥ ६८

भक्तोर्योर्द्वयोरन्योन्यकथनम्—अत्राचेतनस्योषरदेशस्य प्रस्तुते निर्विषहरिभक्तपुरुषनाऽरोपेनैव प्रति वचनोपपत्तिः ।]

बहिश्चेदस्यान्तर्भवति यदि चान्तर्बहिरहो
जनः स्वस्मिन् देहे भवति घृणया थूत्कृतिपरः ।
अभद्रं भद्रं वा विरचितिविशेषोपधि नहि
स्वतो, भद्रं किञ्चिद्भवति भगवद्भागवशतः (६९) ॥

अत्र प्रतीयमानार्थस्यानारोपः, वाच्यस्यैव प्राधान्यात् ।

निगीर्णस्योपमानेनोपमेयस्य निरूपणम् ।
यत् स्यादतिशयोक्तिः (१५) सा (ञ)—२५७ का

तथा— क्षितौ शोणेऽम्भोजे तदुपरि नवौ हेमकदली-
तरू नीचीनाग्राविह कनकसिंहासनमिदम् ।
ततः शून्यं तस्योपरि सुमिलितं कोकमिथुनं
ततश्चन्द्रस्तस्मात्तम इति विधेः का नु घटना ॥ ७०

बहिरिति—रचनाविशेष एवोपधिर्यत्रेत्येवम्भूतम् । जगत् स्वतोऽभद्रं भद्रं वा नहि, किन्तूपाधिकृतं भद्राभद्रात्मकमुभयरूपं भवति, उपाधेरुभयात्मकत्वात् । सर्वथा किञ्चिद्भद्रन्तु भगवदंशबलादेव भवति, भगवद्भजनादेः सर्वथा भद्ररूपत्वात् । अत्र प्रतीयमानस्यार्थस्य देहे हेयत्वस्यानारोपोऽप्राधान्येन कथनं, वाच्यार्थस्यैव चमत्कारित्वेन प्राधान्यात् ।

निगीर्णं ग्रस्तं, तथाचोपमानस्यैव प्रयोगो न तूपमानेन ग्रस्तस्योपमेयस्य, यथोपमानस्य रक्तकमलस्यैव प्रयोगो न तूपमेयस्य चरणस्येत्यर्थः । क्षितौ चरणद्वयस्थानीये रक्तकमले । तदुपरि ऊरुद्वयस्थानीयौ नवीनस्वर्णकदलीवृक्षौ । कथम्भूतौ ? नीचीनाग्रौ ऊरुदेशस्योपरि स्थूलत्वमधः कार्श्यमित्यभिप्रायात् । इह तदुपरि नितम्बस्थानीयं कनकसिंहासनम् । ततस्तस्योपरि मध्यदेशस्थानीयं शून्यमिति मध्यदेशस्य सूक्ष्मत्वाभिप्रायेणोक्तम् । तदुपरि स्तनद्वयस्थानीयं चक्रवाकमिथुनं, मुखस्थानीयश्चन्द्रः, तस्मात् केशस्थानीयं तम इति विधेः काऽप्यनिर्वचनीया घटना ।

स्थितिः सम्भवति । क्वचित् प्रतीयमानच्छाया भूषाविच्छित्तिर्यथा, 'कुतः समागच्छसी' त्याद्युपरिदर्शितेति सन्दर्भे ।

---

(6) (8) (9) (१०) (ग) पुस्तके (ञ) पुस्तकस्थे क्रोड़पत्रे च 'यथा' इत्यादि तथास्थितानां बन्धनीबद्धानां वाक्यानां मूले निर्देशः, नतु इतरत्र ।

——तदेवान्यतया यदि ।

निरूप्यते सा द्वितीया—२५८ का—

तदेव प्रकृतं वस्तूपमानं वाऽन्यदेवेदमिति यदि निरूप्यते तदा साऽतिशयोक्ति-द्वितीया भवति । यथा—

अन्ये श्रुती ते रसना च साऽन्या चेतः सतां तत् पुनरन्यदेव ।
श्रीकृष्णगीतच्युतिनामलीलारूपामृतं यानि सदा धयन्ति ॥ ७१

अन्यैवेयं कनकलतिका चन्द्रमाश्चायमन्य-
स्तस्मिन्नेतन्मदमदिरयोर्युग्मकञ्चान्यदेव ।
अन्यैवेयन्तदुपरि मनोजन्मनश्चापवल्ली
राधानाम स्फुरति मनसः कैयमुन्माथवीथी (11) ॥७२

——यद्यर्थेन तु कल्पना ।

यद्यसम्भाविनोऽर्थस्य सा तृतीया—२५९ का—

यथा— पूर्णो यदि स्यादनिशं सुधांशुः स चेत् कलङ्केन भवेद्विहीनः ।
चकोरपेयोऽपि न चेदयं स्यात्त्वदास्यदास्याय तदेव राधे ! ॥ ७३

—विपर्य्यये ।

कार्य्यकारणयोरन्या—२६० का—

अन्या चतुर्थी । यथा—

अविद्ध एव प्रविवेश यत्कृता सरोरुहाक्ष्या हृदि कृष्ण ! वेदना ।
परस्ततोऽन्येन विलोचनाञ्चलीशरेण विद्धं हृदयं त्वयाऽस्याः ॥ ७४

राधानाम विशेष्यं काऽप्यनिर्वचनीया मनस उन्मादश्रेणी—तथाच राधानामश्रवण-मात्रेण श्रीकृष्णस्य मनस उन्मादपरम्परा जायत इत्यर्थः । आदौ कार्य्योत्पत्तिः पश्चात् कारणोत्पत्तिः अयमेव कार्य्यकारणयोर्विपर्य्ययः, तत्र चतुर्थ्यतिशयोक्तिर्यथा । यथा-'ऽविद्ध एवे'त्यादौ । अत्र कटाक्षशरजन्यहृदयवेधरूपकारणोत्पत्तेः पूर्वमेव तादृशवेधजन्य-

(ञ) अतिशयोक्तिरिति—अतिशयेन लौकिकसीमातिक्रमेणोक्तिरित्यन्वर्थता संज्ञाया ग्राह्या । अस्याः काव्यशोभाऽधायकत्वं सर्वार्थालङ्कारान्तर्भावित्वञ्च प्राचीनैः 'सैषा सर्वत्र वक्रोक्तिरनयाऽर्थो विभाव्यते । यत्नोऽस्यां कविना कार्य्यः कोऽलङ्कारोऽनया विना ॥'' "अलङ्कारा-

(11) 'कैयमुन्मादवीथी'ति पाठः (ख) (ग) पुस्तकयोः । स च टीकाकृदनुमोदितः ।

—प्रतिवस्तूपमा (१६) तद्वा ।

सामान्यस्य स्थितिर्वाक्य उपमानोपमेययोः (ट) ॥ २६२ का—

उपमानवाक्ये उपमेयवाक्ये च सामान्यस्य साधारणधर्मस्य यदा स्थितिरित्यर्थः । यथा—अहमिव कथमिव सहते राधा निविड़ानुरागभरबाधाम् ।

न हि नवकुसुमवाटी दहनज्वालेन भवति नो दग्धा ॥ ७५

बिभर्त्ति सर्वानमरान् सुमेरुस्तथापरश्चास्ति (ट) धरा वहन्ती ।

धराञ्च धत्ते भुजगाधिनाथो धुरन्धरैरेव धुरो ध्रियन्ते ॥ ७६

एषा माला प्रतिवस्तूपमा ।

सर्वेषामेव धर्माणां दृष्टान्तः(१७) प्रतिबिम्बवत्(ट)॥ २६२ का—

सर्वेषामेव साधारणधर्माणां प्रतिबिम्बवद्भासनं यत् तद्दृष्टान्तनामाऽलङ्कारः । वेदनारूपकार्य्योत्पत्तिरित्यर्थः । मथुरास्थः श्रीकृष्णो व्रजादागतमुद्धवं प्रत्याह—अहमिति । नवीनकुङ्कुमस्य केशरस्यातिसुकुमारत्वात् तस्य वाटी दहनज्वालेन दग्धा भवत्येव । अत्रोपमेयवाक्ये बाधेति उपमानवाक्ये दहनज्वालेत्यत्र एव साधारणधर्मः शब्दभेदेनोक्तः ।

न्तराणामप्येकमाहुः परायणम् । वागीशमहितामुक्तिमिमामतिशयाह्वयाम्" ॥ इत्याद्यैरनुवादैः स्वीकृतमेव । एवमपि नवीना प्रतीच्याः—Hyperbole is to poetry what the harmless exaggeration, natural to children, is to their story-telling—which indeed is a form of poetry । परमस्या मर्य्यादालङ्घनेन कविप्रतिभोत्थापितस्यापि हानिः स्यात् । गौड़ीयानां रचनासु प्रागस्या बहुलमुपलम्भो दृष्टस्तथा च श्रीहर्षकृतनैषधचरितादावस्य प्रचुरलक्ष्यत्वेत्यादिकं टिप्पनीकृताऽन्यत्र दर्शितं मतमुल्लिख्यते । The atmosphere is hyperbolical. *Vide The Gaudi Riti in Theory and Practice—Indian Historical Quarterly, V. II.* 1928) उत्प्रेक्षैवातिशयोक्तिरिति केचिदतिप्राचीनाः—परमुभयोर्भेदो । वामनादिभिर्यथायथं निरूपितः । नव्यानां परिभाषाऽनुसारेणाध्यवसाये सति साध्यत्वेन यत्र व्यापारप्राधान्यप्रकटनं तत्रोत्प्रेक्षा, यत्र तु सिद्धत्वेनाध्यवसितप्राधान्यं तत्रातिशयोक्तिरिति निष्कर्षः । मम्मटाद्यनुसारेणात्र मूले चत्वारो भेदा लक्षिताः । यद्यर्थेन यत्र कल्पना तत्र सर्वस्वकृदादिस्फुटीकृतस्यासम्बन्धे सम्बन्धरूपस्य भेदस्योत्थापनम् । पञ्चमो भेदस्तैः सम्बन्धेऽप्यसम्बन्धरूपोऽपि स्वीकृतः, यथा 'अस्याः सर्गविधा'वित्यादि विक्रमोर्वशीये पद्ये । अत्र विषये रुय्यकमाणिक्यचन्द्रप्रभृतिभिः सर्वैरेव प्राचीनटीकाकृद्भिरस्याधिकस्य भेदस्यान्तर्भावोऽनुमोदितः ।

(ट) प्रतिवस्तूपमेति—साधारणधर्मस्य स्थितिरिति—अत्र वाक्यभेदेनोपादानमात्र-

स च साधर्म्यवैधर्म्यभेदेन द्विविधो मतः । २६३ का—

क्रमेणोदाहरणे—हरिसन्दर्शनसमये द्रवति मनो मे कठोरमपि सुमुखि !
उदये सति चन्द्रमसश्चन्द्रमणिः स्यन्दते स्वरसः ॥ ७७

प्रेयसि नयनविदूरे सति मम समुपैति नयनयोरान्ध्यम् ।
उदयेन हि तुहिनांशोर्मीलति नीलोत्पलश्रेणी ॥ ७८

कारकैक्ये क्रिया बह्वी व्यत्ययेऽपि च दीपकम्(१८)(ठ)॥२६४का—

व्यत्यये क्रियैक्ये बहूनि कारकानीत्यर्थः । यथा 'न पश्यति न भाषते न च शृणोति न स्पन्दत' इत्यादौ (८म किरणे ४२ श्लोके पूर्वार्द्धम्) ।

कारकबाहुल्ये क्रियैक्यं यथा—

सुहृद्वियोगश्च महाज्वरश्च विषञ्च पाकोन्मुखहृद्व्रणश्च ।
महद्विनिन्दा च खलोदितञ्च षडेव मर्माण्यवसादयन्ति ॥ ७९

माला स्यात् पूर्वपूर्वञ्चेदुत्तरोत्तरमृच्छति ॥ २६५ का—

माला मालादीपकम् । यथा—

हरिसन्दर्शनेति—अत्र मनसः कठोरत्वं कृष्णसान्निध्ये द्रवत्वञ्चेति धर्मद्वयं दार्ष्टान्ते, दृष्टान्तेऽपि शिलायाः कठोरत्वं चन्द्रसन्निधौ च द्रवत्वञ्चेति धर्मद्वयम्, अतोऽत्र धर्मद्वयस्योभयत्र प्रतिबिम्बवद्भासनमेकसजातीयभासनमित्यर्थः । प्रेयसीति—न हि मीलति मुद्रिता भवतीत्यर्थः । तथा च यथा चन्द्रोदये सति नीलोत्पलानामान्ध्याभावस्तथा प्रेयसि श्रीकृष्णे नयनयोर्विदूरे सति मम नयनयोरान्ध्यमिति वैधर्म्यम्, एवं सति श्रीकृष्णस्योदये ममाप्यान्ध्याभावः, अतः साधारणधर्मस्यैकजातीयभासनम् । एवं सति ।

म्यकम् । यदाहुरन्ये 'एकोऽपि धर्मः सामान्यो यत्र निर्दिश्यते पृथगि'ति । कालिदासादिकृतिभ्योऽस्या विच्छित्तिविशेषोऽनुमीयते, अत एतस्या उपमातः पृथग्गणनं सर्वथा सङ्गतमेव । यथैषा प्राचीनैर्वाक्यभेदेऽप्युमास्थितिमङ्गीकुर्वद्भिरुपमाभेदेन गृहीता तथाऽस्माभिरेतत्किरणप्रारम्भ एव दर्शितम् । वस्तुनः प्रतिवस्तुप्रथया प्रथनमित्यन्वर्थनामैषा । 'तस्यापर'मिति पर्वतसामान्यसंग्रहः । दृष्टान्तस्त्वेतस्मात् पृथगेव साधारणधर्मादीनां दृष्टोऽन्तः निश्चयो यत्रेति मम्मटग्रन्थवृत्तिप्रामाण्येनात्र सदृशधर्मस्य प्रतिबिम्बनात् । परं नैतद्भेदकथनमाद्रियते केचित्—रसगङ्गाधरकृतस्तदनुवादिन एव । अत्रोभयत्र द्वावेव वाक्यार्थौ, उपमानोपमेयव्यवस्था च प्रायः प्राकरणिकाप्राकरणिकत्वाभ्यामेव ज्ञेया । एषु दृष्टान्तालङ्कारमहिम्नैव बिम्बप्रतिबिम्बभावेन प्रतीयमानमुपमानोपमेयभावमनादृत्य दृष्टान्तोदाहरणनिदर्शनादि-

आलोके सति सम्पदामृतनिधौ स्वान्तस्तदैवाविशत्,
स्वान्ते मन्मथ एष, मन्मथ इदं क्रूरत्वमुच्चैस्तराम् ।
क्रूरत्वेऽपि च तस्य धैर्य्यहरता, तस्यां समस्तेन्द्रिय-
ग्लानिः, का सखि ! सुस्थिताऽभिलषति श्रीकृष्णमालोकितुम् ॥ ८०

प्रकृतानाञ्चैकदोक्तिरुच्यते तुल्ययोगिता (१९) (ठ) । २६६ का—

चकारादप्रकृतानाञ्च, प्राकरणिकानामप्राकरणिकानाञ्चेत्यर्थः ।

यथा—दृष्टिः शून्या, गमनमलसं, मानसं निर्व्यवस्थं,
देहः क्षामस्तव, सखि ! मुखं केतकीगर्भपाण्डु ।
श्वासो दीर्घः परिजनगणे मानमायामि राधे !
सर्वो धर्मः कथमयमभूदेकदैवान्यथैव ॥ ८१

कुवलयहरिणाङ्गनादृगन्तस्मरशरमीनचकोरखञ्जरीटाः ।
नयनविलसितेन राधिकाया युगपदपास्तसमस्तसौभगाः स्युः ॥ ८२

चकारेणापि साऽप्यिष्या (ठ)—२६७ का—

सा तुल्ययोगिता । यथा—

दृष्टं श्रीकृष्णवदनं हारितञ्च निजं मनः ।
लब्धः कोऽपि परानन्दो निपीतञ्च महाविषम् ॥ ८३

—व्यतिरेको (२०) विलक्षणः ।

उपमानात् (ड)—२६८ का—

विलक्षण इति गुणेन दोषेण च । क्रमेणोदाहरणानि-"आशामाते विलसदुदय" इत्यादि (३य किरणे चतुर्थश्लोकः) ।

दृष्टिरिति—मानसं मनःसम्बन्धिधैर्य्यादिकं निर्व्यवस्थं लौकिकव्यवस्थारहितम्,—मानमायामि दीर्घम्, अत्र सर्व एवार्थाः प्रकृताः । कुवलयेति—खञ्जरीटः खञ्जनः । अत्र सर्व एवार्था अप्रकृताः ।

शब्दाः कविना न प्रयोक्तव्याः पौनरुक्त्यापत्तेरिति विद्याधरः, यमनुहृत्य सर्वपथीनायां 'त्वमियोगः परेणापीत्या'दि माघपद्यव्याख्यानावसरे उपमैवाऽत्रालङ्कार इत्युदाहृतं मल्लिनाथसूरिभिः । केचिदर्वाचीनाः पुनरेत उदाहरणान्यलङ्कारान्तरस्य स्थलानीति मन्यन्ते ।

(ठ) दीपकमिति—'जातिक्रियागुणद्रव्यवाचिनैकत्र वर्त्तिना । सर्ववाक्योपकारश्चेत्-

यथा वा—राधे ! सुधांशुरेवायं सत्यमेव तवाननम् ।
किन्त्वसौ मलिनोऽङ्केन सुनिर्मलमिदं सदा ॥ ८४

दुरापलोके च ममानुरागो श्यामाङ्गलस्यापि समं विशाखे !
अस्यन्तु मन्त्रौषधिरत्नसाध्यं हा हन्त केनापि कदापि नाद्यः ॥ ८५

—द्वयोरुत्कर्षापकर्षार्थशंसिनोः । (ङ)
हेत्वोरुक्तौ त्रयाणां वाऽनुक्तौ शब्दार्थशक्तितः ।
आक्षिप्ते सति च श्लेषे स स्याद्बहुविधः पुनः ॥ २६९ का—

द्वयोरुपमेयोपमानयोरुपमेयस्योत्कर्षं उपमानस्यापकर्षः, तयोरुक्तौ—द्वयोरुपमेयोपमानयोरुत्कर्षापकर्षयोरनुक्तिः, उपमेयस्योत्कर्षस्य वाऽनुक्तिः, उपमानस्यापकर्षस्य वाऽनुक्तिः, इति त्रितयं मिलित्वा चत्वारो भेदाः । एते च शब्दप्रतिपादिता अर्थप्रतिपादिताश्चेत्यष्टौ । आक्षिप्तेऽप्यौपम्ये चत्वारः—एवं द्वादश । पुनः श्लेषे द्वादशेति चतुर्विंशतिभेदाः । क्रमेणोदाहरणानि—

आह्लादकस्य सुरभेर्मुखस्य तव राधिके !
चन्द्रस्य कमलस्येव नाङ्को न जलजन्मता ॥ ८६

अत्रोपमेयस्योत्कर्षं उपमानस्यापकर्षः, द्वयोरेवोक्तिः ।

तवाननस्योपमानं न चन्द्रो न च पङ्कजम् ।
अक्ष्णोश्चाप्युपमानन्ते न राधे ! खञ्जनादयः ॥ ८७

अत्र द्वयोर्द्वयोरनुक्तिः ।

मुखस्य तव पद्माक्षि ! कलङ्की न समः शशी ।
वचसो न च तुल्यं ते माक्षिकत्वेन माक्षिकम् ॥ ८८

व्यतिरेक इति—वैलक्षण्यमाधिक्यम् । औपम्य उपमानधर्मे आक्षिप्ते उपमानबोधकेवादिशब्दमन्तरेणाक्षेपाल्लभ्ये सतीत्यर्थः—तस्य पुनश्चत्वारो भेदाः । मुखस्येति—माक्षिकं मधु माक्षिकत्वेन मक्षिकाकृतत्वेन ।

त्रयाणामिति—कुत्रचिदिवतिप्रत्ययस्थले उत्कर्षापकर्षयोर्द्वयोरनुक्तिः, एवं कुत्रचिदुपमानस्यापकर्षस्यानुक्तिः, तथा कुत्रचिदुपमेयस्योत्कर्षस्यानुक्तिरिति त्रयाणामित्यर्थः । पूर्वोक्त 'आह्लादक'मिति पद्ये द्वयोरेवोक्तिः— इत्यनेन चत्वारो भेदा ज्ञेयाः ।

माहुर्दीपकमिति दण्डिलक्षणमस्य प्राचीनालङ्कारिकनये बहुलप्रसारत्वं दीपादिव पदार्थजातस्य प्रकाशकत्वञ्च स्मारयति । परसुद्भटाद्या नैतत् सर्वमतिविद्, तत्तरं विच्छित्त्याधायकं

अत्रोपमेयस्य नोत्कर्षोक्तिः ।

आह्लादकस्य सुरभेर्मुखस्य तव राधिके ! ।
नोपमानं भवेदिन्दुर्न च पङ्केरुहं प्रिये ! ॥ ८९

अत्रोपमानस्यापकर्षानुक्तिः । एते चत्वारो भेदाः ।

आह्लादकं सौरभवद्वदनं तव राधिके !
सकलङ्केन्दुवन्नैव नैव स्थलजलाब्जवत् ॥ ९०

अत्र तुल्यार्थेन वतिनाऽर्थप्रतिपाद्यमौपम्यम् । एतच्च पुनस्तयाणामनुक्तौ पूर्ववदनेन सह चत्वारः—इत्यष्टौ ।

शनैश्चलन्ती चरणद्वयेन सा दासीकृताम्भोरुहकाननश्रिया ।
मुखेन राधा सहजामलत्विषा जिगाय चन्द्रं समलं कलङ्कतः ॥ ९१

अत्रेवादिशब्दमन्तरेणाच्छिन्नोपमा । इयमपि पूर्ववदुत्कर्षाद्युक्त्यनुक्त्योश्चतुर्धा । तेन द्वादश भेदाः । एते च पुनः श्लेषगतत्वेन द्वेधा—इति चतुर्विंशतिः । कियन्त उदाह्रियन्ते—कामकार्मुकमिवेदं राधे ! तव युगं भ्रुवोः ।

गुणस्यायोगसंयोगौ यत्र नैवान्यचापवत् ॥ ९२

अत्रेवार्थे वतिः । 'गुण'शब्दः श्लिष्टः ।

सदादानः स्निग्धकरः श्रीकृष्णः परवारणः ।
नान्यद्वारणवद्बाले ! पद्मिनीगणभञ्जनः ॥ ९३

कामकार्मुकेति—नान्यचापवत् अन्यचापे गुणस्य प्रतिञ्चाया (१२) कदाचिद्वियोगः । भ्रूधनुषि तौ नस्तः किन्तु सदा गुणस्य संयोग एव । श्लेषेण माधुर्य्यादेः ।

हे बाले ! हे अङ्गे ! अयं श्रीकृष्णः परवारणः परान् शत्रून् वारयतीति पक्षे मत्तहस्ती । कथम्भूतः ? सदा दानं यस्य तथाभूतः, हस्तिपक्षे दानं मदजलं, करः शुण्डः । किन्तु श्रीकृष्णोऽन्यवारणवन्न भवति, यतः स पद्मिनीगणभञ्जनः, श्रीकृष्णरूपवारणस्तु पद्मिनीगणरञ्जनः—श्लेषेण पद्मिनी सल्लक्षणाक्रान्ता स्त्री ।

मन्यन्ते थानुसृत्यार्वाचीनानां मम्मटादीनां निबन्धेष्वस्यालङ्कारस्य महिमाऽकर्षः परिघटितः । दण्डिना तु यः कारकदीपकाख्यो भेदस्तं दीपक एवान्तर्भाव्याधुनिकनिरुक्ततुल्ययोगिताऽपि तद्भेदत्वेनैव प्रतिपादिता तत्प्रथामनुसृत्यार्वाचीना अपि कारकदीपकं नालङ्कारान्तरं मन्यन्ते, परं न स पक्षः सम्यङ् मालादीपकवदस्य पृथगलङ्कारतैव योग्या, न दीपकेऽन्तर्भक्तिरुपमागर्भताया नवीनैर्दीपकस्य जीवातुतया गणितताया इहाभावात् । तुल्ययोगितेति

---

(१२) 'प्रत्यञ्चाया' इति विकल्पाकारपाठो मुद्रितपुस्तके ।

अत्र तुल्यार्थे वतिः—'दान'कर'वारणा'दिशब्दाः श्लिष्टाः।

हरवन्न तनुशिवोऽयं रविवन्न कुमुदतीग्लपनः।

शशिवन्नाप्यनवस्थितकलाकलापः स एष सखि कृष्णः॥ ८४

अत्रापि तुल्यार्थे वतिः—'तनुशिवा'दयः शब्दाः श्लिष्टाः।

राधाऽऽश्लेषादिषु सदा निरतः सततोदयः।

पूर्णं कलाभिरनिशं जिग्ये कृष्ण! सुधाकरम्॥ ८५

अत्राक्षिप्तोपमा। 'राधा'दिशब्दाः श्लिष्टाः-इत्यादयोऽनुसन्धेयाः।

आक्षेपो(२१) वक्तुमिष्टस्य यो विशेषविवक्षया।

निषेधो वक्ष्यमाणत्वेनोक्तत्वेन च स द्विधा (ढ)॥२७०का—

आक्षेपनामाऽलङ्कारः। क्रमेणोदाहरणे—

दुर्लील! लीलया त्वं हरसि कटाक्षेण जीवितं सुदृशाम्।

अविमृश्यकारिणीनामुचितमिदं किं भणिष्यामः॥ ८६

हिमकरकिरणासारो घनसारो गन्धसारोऽपि।

तव विरहे निर्दयतां दहति किमेभिस्त्वयि प्रोक्तैः॥ ८७

अयं श्रीकृष्णो महादेववन्न तनुशिवः तनौ देहे शिवा दुर्गा यस्य तथाभूतः, अर्द्धनारीश्वरो यथा महादेवस्तथाभूतो नेत्यर्थः। श्लेषेण तनु कृशं शिवं कल्याणं यस्य तथाभूतो न, अपि तु बृहत्कल्याणविशिष्ट इत्यर्थः। तथा सूर्यवन्न कुमुदतीग्लपनः, अपि तु कुमुदतीनां हर्षकरः, श्लेषेण कौ पृथिव्यां मुत् प्रीतिर्विद्यते आसां कुमुदतीनां हर्षवतीनां स्त्रीणामानन्दकरः। शशी यथा न अवस्थित एकरूपः कलाकलापो यस्य तथाभूतः, तस्य तु कला कदाचिद्वर्द्धते कदाचिदह्रसते, अत एव न सदैकरूपः, कृष्णस्तु तथाभूतो न, अपि तु सदैकरूप एव। श्लेषेण कला, वैदग्ध्यादयः।

अयं श्रीकृष्णश्चन्द्रं जिग्ये। जये कारणमाह—राधिकाया आश्लेषाधरपानादिकर्मसु सदा नितरां रतः, चन्द्रस्तु कदाचिद्राधानक्षत्रे कदाचिदश्लेषानक्षत्रे रतः, न तु सदा। अयं सततोदयः, चन्द्रस्य तु कदाचिदुदयः कदाचिदनुदयश्च। अयं कलाभिर्वैदग्ध्यादिभिरनिशं सर्वदा पूर्णः, चन्द्रस्तु पूर्णिमायामेव।

तुल्ययोगिताऽन्वयो यत्रेति निर्वचनम्। तुल्ययोगितायां दीपके चोभयत्रोपमा गुणीभूततया चकास्तीति न सा चमत्कृतिमतीत्यालङ्कारिकचक्रसिद्धान्तः। प्राचीनानां स्तुतिनिन्दार्थं यत् समीकृत्य वर्णनं तस्य तुल्ययोगिता, इतरस्य तु तुल्ययोगोपमेत्युपमाप्रपञ्चतया स्वीकृतिः। कस्यचित् प्रकृतत्वे दीपकं अन्यथा तुल्ययोगितेति राद्धान्तः। इत्थमिति परमतेऽत्र सद्योक्तिर्यङ्गा।

हेतुरूपक्रियाऽभावे फलं यत् स्याद्विभावना (२२)॥२७१का—

विभावनानामाऽलङ्कारः । फलं फलप्राकट्यम् । अभावे निषेधे (ढ) ।

यथा—प्रियालोके राधा कुसुमचयने कौतुकवती
धुनीते सत्रासं करतलमदष्टाऽपि मधुपैः ।
अखिन्नाऽपि श्रान्त्याऽश्रयति भुजयाऽलीभुजशिरः
पराबृत्ता पश्यत्यधृतवसनाऽपि व्रततिभिः (ढ) ॥ ९८

विशेषोक्तिः(२३) कारणेषु सत्सु कार्य्यस्य नोदयः ॥२७२का—

विशेषोक्तिनामालङ्कारः ।—यथा—
उदेतीन्दुः पूर्णो वहति पवनश्चन्दनवनात्
कुहूकण्ठः कण्ठात् कलमविकलं निर्गमयति ।

वक्तुमिच्छन्त्या यथाऽत्रोदाहरणे सख्याः कृष्णे प्रीत्यतिशयस्य 'हे सखि ! निर्दये श्रीकृष्णे त्वया प्रीतिः कथं कृते'ति यो निषेधः स एवाक्षेपः । किं भणिष्याम इति वक्ष्यमाणत्वेनाक्षेप उक्तः । हिमकरश्चन्द्रस्तस्य किरणानामासारो धारासम्पातः, घनसारश्चन्दनः, गन्धसारः सुगन्धिपदार्थमात्रम् । तां मम सखीम् । त्वयि निर्दयत्वेन प्रसिद्धे एभिस्तस्या दाहकैः पूर्वं प्रोक्तैः किं प्रयोजनमित्यर्थः, अतोक्तत्वेनाक्षेप उक्तः ।

हेत्विति—तथा च कारणाभावे कार्य्योत्पत्तिर्विभावनेत्यर्थः । वृन्दावनमध्ये स्थिता श्रीराधाऽकस्मात्तत्र श्रीकृष्णदर्शने सति पुष्पादिचयने कौतुकवती प्रवृत्तेत्यर्थः । भ्रमरैरदष्टाऽपि सत्रासं यथा स्यात्तथा भ्रमरविद्रावणार्थं करतलं कम्पयति। अत्र भ्रमरदंशनरूपकारणं विनैव कार्य्यस्य करतलकम्पनस्योत्पत्तिः । श्रमजन्यखेदरूपकारणं विनैव भ्रमरदूरीकरणार्थं भुजया सखीस्कन्धं श्रयति । व्रततिभिर्लताकण्टकैः । पराबृत्ता सती पृष्ठदेशं पश्यति । प्रथमतोऽकस्मात् कान्तमेलने सति नायिकायाः स्वभाव एवायमिति भावः ।

(ड) विलक्षण इति गुणेन दोषेण चेति वृत्तिः । साम्योद्देशपुरःसरं यत्र वैधर्म्योद्घोषण एव तात्पर्य्यं तत्रैवायमलङ्कारः । एतेन 'उपमेयस्याधिक्य एव व्यतिरेक' इति मम्मटादिमतं प्रत्युक्तम् । मम्मटमतमनुसरन्तो रसगङ्गाधरकृतश्चन्द्रिकायाम् 'अत्यन्तासारतया तु नानुवादमर्हतीत्युपरम्यत' इति सोत्प्रासकटूक्तिपूर्वं विध्वस्ताः । एवमप्यापाततो गुरुमर्म्मप्रकाशिन्यां नागोजीभट्टाः । यत्तु 'उपमानादुपमेयस्यापकर्षे उपमैवे'ति केचिद्वदन्तस्तत्रेदं वक्तव्यं नात्र प्रकृत उपमायामिव साम्यवाचने तात्पर्य्यम्, अपि तु वैधर्म्यप्रकटन एव । द्वयोरुत्कर्षापकर्षेति—अत्र कारिकायां यतिभङ्गः स्फुटः ।

(ढ) आक्षेप इति सामान्यतो योगरूढं नाम, अप्रस्तुतप्रशंसादावर्थालङ्कारान्तरेऽप्याक्षिप्तमर्थमेव प्रमाणीकृत्य विच्छित्तिव्यवस्थितेर्घटकत्वात् । निषेध इति निषेधाभाव इति

प्रियाली्नां मूर्द्धः प्रपथरचना दम्लष्टमता
पादोपान्ते कृष्णस्तदपि तव मानो न विरतः ॥९९

एषाऽनुक्तोक्ताचिन्त्यनिमित्तत्वात्त्रिधा । अनुक्तनिमित्तत्ता तूक्ता । अन्ये दर्श्यन्ते ।

भक्तानुकम्पार्थमजोऽपि जातो लीलाकृते गर्भजगच्च गर्भे ।
जगद्धितायैव जगत्त्रयस्य पिता यशोदातनयो बभूव ॥१००

अत्राजत्वादेः कारणत्वेऽप्युक्तनिमित्तत्वादजत्वादिकार्य्याभावः ।

कृष्णस्य चञ्चलकटाक्षशरेण भिन्नं शूलाकरोषि हृदयन्त्वमनङ्ग ! किन्न ।
भस्मीकृतस्य भवतो वृषभध्वजेन किं भस्मसान्नहि कृतो बत बाहुदर्पः ॥१०१

यथासंख्यं(२४) यथासंख्यं क्रमिकाणां यदन्वयः(ढ) ॥२७३का—

क्रमिकाणां वाचकानां यथासंख्य' यदन्वयस्तदा यथासंख्यमित्यलङ्कारः ।

यथा—गोपीश्च गोपतनयांश्च सुरद्विषश्च रूपेण च प्रियतया च भुजौजसा च ।
सम्मोहयंश्च रमयंश्च निसूदयंश्च श्रीगोकुलेन्द्रतनयो व्रजमध्यवात्सीत् ॥१०२

एषा विशेषोक्तिः । अनुक्तेति—पूर्वश्लोके कारणसत्त्वेऽपि मानविरामरूपकार्य्यस्यानुक्तौ किञ्चिन्निमित्तं नोक्तमित्यतोऽनुक्तनिमित्ततोक्ता । लीलाकृते लीलाकरणाय । अजोऽपि जात इत्यजत्वकारणसत्त्वेऽपि जन्माभावरूपकार्य्यस्याभावः, तथा गर्भे जगदस्य तथाभूतोऽपि गर्भे जातः, एवं जगत्त्रयस्य पिता सन्नपि यशोदासुतो बभूव सर्वत्र निमित्तं जगद्धितमिति । शूलाकरोषीति—शूलात् पाके डाच्, शूलाग्रेण विद्ध्वा पचसीति । अत्र देह-

यावत् । प्राकरणिकत्वाप्राकरणिकत्वाभ्यामेवास्य प्राचीनैः कैश्चित् प्रतीयमानार्थजीवातुतया स्वीकृतस्य 'भम धम्मिअ' इत्यादिपद्ये संलक्षितात् ध्वनेर्विशेषो ध्वन्यालोकादौ विचारितः । दर्पणकृद्भिर्विध्याभासतया लक्षितस्यास्यैव भेदान्तरस्य चमत्कारो नापलपनीय इति सोऽपि ग्राह्य इत्यलम् । विभावनेति—विभाव्यते परिकल्प्यते कारणान्तरं यत्रेति कृत्वा संज्ञासंज्ञिनोरभेदः । विना कारणमुपनिबध्यमानोऽपि कार्य्योदयः किञ्चिदन्यत् कारणमपेक्ष्यैव भवितुं युक्त इति कारणान्तरोद्भावनचेष्टा । वस्तुतस्तु काव्यगतालौकिकत्वविच्छित्तिरेवैतेषामलङ्काराणां प्राणाः । तस्य विविधा भेदास्तद्विचाराश्च कुवलयानन्दे तन्मतध्वंसनपरे रसगङ्गाधरे च द्रष्टव्याः । विभावनाविशेषोक्त्योः सङ्करत्वेनावस्थितिरित्यनेके नवीनालङ्कारिकाः । प्राचां विशेषोक्तिस्त्वितो द्राक् भिन्नैव । परावृत्तेत्यादि—अत्र शाकुन्तले प्रथमाङ्कशेषे आसन्नराजविरहखेदमनुभवन्त्या नायिकायास्तच्चेष्टादयो मूलत्वेनोज्जीव्यतया क्लृप्ता इति काव्यरसरसिकानामगूढमेव । यथासङ्ख्यमिति—शाब्दन्यायमूलस्यास्य विच्छित्तिसत्त्व एवालङ्कारत्वस्वीकारः । विच्छित्तिस्तु बहुशस्ताल्लिक्ष्येत यथा लक्ष्येषु प्राचामश्वघोषादीनां प्रबन्धेषु (बुद्धचरिते ५।२४,५।४२) । एवमपि परिवृत्तिपरिसंख्याऽऽदिष्वप्यूह्यम् ।

यस्मिन् विशेषः सामान्यं समर्थ्येत (13) परेण यत् ।
साधर्म्यादथ वैधर्म्यात् स न्यासोऽर्थान्तरस्य(२५)हि(ग)॥२७४का-

स अर्थान्तरन्यासनामाऽलङ्कार इत्यर्थः । परेणेति विशेषः सामान्येन सामान्यं विशेषेणेत्यर्थः । साधर्म्याद्विशेषः सामान्येन यथा—

त्वमेवाद्या सृष्टिस्त्वयि भगवतः केलिशयनं
त्वया सर्वो लोकः परिहरति तृष्णापरिभवम् ।
त्वयाऽपूतः पूतो भवति तदपि त्वं घनरस !
क्रमान्नीचैर्भावं व्रजसि, महतामेष महिमा ॥१०३

"महतां नैष महिमे"ति वैधर्म्यादपि ।

साधर्म्यात् सामान्यं विशेषेण यथा—

सङ्केतस्तां ललिते ! भणामो दुःखं हि नान्यत् प्रियविप्रयोगात् ।
ते पामरा हन्त सुहृद्वियोगात् प्रागेव येषां न समाप्तमायुः ॥१०४

"ते तूत्तमा एव सुहृद्वियोगात् प्रागेव येषामपयातमायु"रिति वैधर्म्येऽपि ।

विरोधः(२६) स विरोधाभः (ग)—२७५ का—

विरोधाभ इति वस्तुतो न विरोधः, विरोध इव भासत इत्यर्थः ।

भस्मीभावरूपकारणसत्त्वेऽपि देहैकदेशबाहुदर्पभस्मीभावरूपकार्य्यस्याभावः—अत्र निमित्तमस्त्येयम् । हे घनरस ! जल ! आद्या सृष्टिरिति प्रथमतो गर्भदजलस्य सृष्टत्वात् । केलिशयनमिति भगवतो जलशायित्वेन प्रसिद्धेः । नीचैर्भावं नीचस्वभावं प्राप्नोसि, जलस्य नीचगामित्वप्रसिद्धेः । सामान्यधर्मेण विशेषधर्मरूपार्थान्तरस्यासमाह —महतामिति । सर्वोत्कृष्टत्वेऽपि नीचस्वभावोऽहं निकृष्ट इति स्वभावो महिमा उत्कर्ष एवेत्यर्थः । वैधर्म्यादिति—अस्मिन् पक्षे सर्वगुणविशिष्टस्य नीचस्थलगामित्वरूप एष धर्मो महतां महिमा उत्कर्षो नेत्यर्थः । ते पामरा दुःखिनः, अत्र दुःखयोः साधर्म्यं, 'ते तूत्तमा' इत्यत्र सुखदुःखयोर्वैधर्म्यम् ।

(ग)। अर्थान्तरन्यास इति महतीयं संज्ञा। यदत्र 'सामान्यं सामान्येन यत् समर्थ्यते स उभयन्यास' इति काव्यानुशासनकृद्वाग्भटाद्याः, 'यस्मिन्विशेषसामान्यविशेषाः स विकस्वर' इति च चन्द्रालोककृत इत्यधिकालङ्कारान्तरं मन्यन्तेतत्त्वतिरिक्ततरं किमपि, समर्थनस्य विवक्षितत्वेऽर्थान्तरन्यासेनैव गतार्थत्वात् । सर्वस्वकृदनुसारिभिर्विश्वनाथविद्यानाथदाभिस्तु कार्य्यात् कारणस्य कारणात् कार्य्यस्य च समर्थनेऽप्यर्थान्तर-

---

(13) "समर्थ्येते" इति (क) (ज) पुस्तकयोर्द्विवचनान्तः पाठः ।

—जातिर्जात्यादिभिर्गुणः ।

विभिर्द्वाभ्यां क्रिया, द्रव्य' द्रव्येणैवेति ते दश ॥२०५॥का—

जात्यादिभिश्चतुर्भिर्जातिर्विरुध्यते, गुणो गुणक्रियाद्रव्यैः, क्रिया क्रिया-द्रव्याभ्यां, द्रव्य' द्रव्येणेति दश । क्रमेणोदाहरणानि—

हिमकरकिरणासारो घनसारो गन्धसारोऽपि ।
त्वयि मनसोऽन्तर्दीपिनि सम्प्रति दावानलस्तावान् ॥१०५—इति जातिर्जात्या ।
गुणरत्नरोहणभुवः कृष्ण ! तवाग्रे स्मरोऽपि बीभत्सः ।
रत्नाकरोऽपि गाधो न रत्नसानुस्तथोन्नतिमान् ॥१०६—अत्र जातिर्गुणेन ।
यदङ्गमासाद्य विधूसराश्च गोधूलयो भूषणतामुपेयुः ।
विभूषणानां मणयश्च जग्मुर्विधूसरत्वं स उपैति कृष्णः ॥१०७

अत्र जातिः क्रियया ।

हे कृष्ण ! त्वयि मनसोऽन्तर्वर्त्तिनि स्मरणावस्थतां प्राप्ते सति चन्द्रकिरणादि-स्तावान् सर्वोऽपि शीतलः पदार्थः सम्प्रति दावानलो भवति—हिमकरकिरणजाति-दावानलजात्योर्विरोधः । स आभासरूप एव, नतु वस्तुतो विरोधः । श्रीकृष्णविरहे तेषामुद्दीपकत्वेन दावानलवत्तासां प्रतीतिर्भवति, नतु वस्तुतो दावानलो भवतीति । रोहणभुव उत्पत्तिस्थानस्य । कन्दर्पत्वजातिर्बीभत्सत्वगुणेन विरुध्यते, नहि कन्दर्पः कदापि बीभत्सो भवतीति विरोधः । गाम्भीर्य्यगुणेन समुद्रोऽपि त्वदग्रे गाधः स्वल्प एव, नत्वगाधः, समुद्रजातिरल्पत्वगुणेन विरुध्यते, नहि समुद्रः कदाचिद्गाधो भवतीति विरोधः । एवमन्येऽपि । रत्नसानुः सुमेरुपर्वतो नोन्नतिमान् नोच्चतरः, अपि तु क्षुद्र एव । यदङ्गेति—भूषणतां भूषणधर्मं चाकचिक्यम्' । अत्र धूलित्वजातिर्भूषणस्थरत्नविश्लेषद्य-उत्पद्यमानचाकचिक्यक्रियया विरुध्यते, न हि धूलयः कदापि रत्नविश्लेषेणचमत्कारि-चाकचिक्यक्रियाऽऽश्रया भवन्ति । यथा दीपानां प्रतिच्छायां ज्वलनक्रिया उत्पद्यन्ते

न्यासत्वमुररीकृतम् । रसगङ्गाधरकारास्तमिम' भेद' काव्यलिङ्गेऽन्तर्भावयन्ति—तदा-लोपिका युक्तयस्तत्समाधानपद्धतिश्च दर्पणादेवावलोकनीयाः । विरोध इति—अस्य साधारण-प्रस्थलेऽप्यसाधारण्यं प्रतीच्यसाहित्यादावप्यतिरोहितं, तदाधायकेषु ग्रन्थेष्वपि केषु समीक्ष्य विनिवेशनम् । यदाहुः—

Antithesis, perhaps the most direct form of contrast, has an appeal more purely intellectual than most figures of speech······Antithesis depends for its effect not only upon contrast, but upon balance—the scales must be evenly weighted.

गत्वा कलावान् गुरुगोष्ठ्यलक्षितः कृष्णोऽपि विप्रोऽजनि भास्कराध्वरे ।
यन्मन्त्रपाठो मधुरोऽप्यभूत् कटुस्तस्याः समुद्यत्स्मरसंज्वरस्य ॥ १०८

अत्र पूर्वार्द्धे जातिर्द्रव्येण, उत्तरार्द्धे गुणो गुणेन ।

शीतलमपि मुरलीरुतमस्मन्मर्म सन्ततं दहति ।
तीक्ष्णोऽपि तव कटाक्षः शीतलयति मानसं कृष्ण ! ॥१०९—गुणः क्रियया ।

कठिनः शिलामयत्वाद्गोवर्द्धन एष भूभृतां नाथः ।
कृष्णकरे कुसुममयः कन्दुक इव कोमलो भाति ॥११०—अत्र गुणो द्रव्येण ।

जीवयति च मूर्च्छयति च पीवयति च सूक्ष्मयत्यपि च ।
तव मुरलीरवखुरली नो जाने किं विजानाति ॥१११—क्रिया क्रियया ।

विभ्राजते यत्कटाक्षोऽप्यनङ्गमपि साङ्गयन् ।
ईक्षणक्षणदः कृष्णो वीक्षितः क्षणदामुखे ॥११२—क्रिया द्रव्येण ।

त्वयि नयनवर्त्मवर्त्तिनि सरसयति रतिं य एव रमणीनाम् ।
सति मनसोऽन्तर्वर्त्तिनि कृष्ण ! स एव स्मरः कुलिशः ॥११३

द्रव्यं द्रव्येण । एवं दश भेदाः ।

तथोत्तुङ्गपद्मरागप्रभृतिमणीनामेव, न तु धूलीनामिति ज्ञेयम् । भास्कराध्वरे सूर्यपूजास्थले गुरुगोपीभिर्जटिलादिभिरलक्षितः श्रीकृष्णो वैश्यजातिरपि विप्रोऽजनि—नहि वैश्यः कदापि ब्राह्मणो भवतीति विरोधः । एवं माधुर्यगुणस्य कटुतागुणेन सह विरोधः । शीतवेति—शीतलत्वगुणो दाहक्रियया विरुद्धो भवति । कठिन इति—काठिन्यगुणस्य कोमलद्रव्येण सह विरोधः । जीवयतीति—मुरलीरवस्य खुरली अभ्यासः, पुनःपुनर्वादनमिति यावत् । एकस्मिन् काले जीवनक्रियामूर्च्छनक्रिययोः परस्परं विरोधः—प्राणानां सम्यक् चलनं जीवनं, किञ्चिन्मात्रचलनं मूर्च्छेति भेदो ज्ञेयः । एवं स्थौल्यकार्श्यक्रिययो-

---

तस्यालङ्कारान्तरस्पर्शं चमत्कृतिः सुतरामुपभोग्या यथा 'स्निग्धे यत् परुषाऽसी'त्यादि विषमेन संसृष्टे गीतगोविन्दपद्ये (६।१०)। एवमपि श्लेषाधाने यथा 'पतन्ती स्वर्लोकान्नयविपतितानुच्चपदवीं जलध्यन्तर्यान्ती भवजलधिभीतिं प्रशमयसि । जडात्माऽपि त्वत्तं कलुष जडतां नाशयसि यद्विचित्रं ते कृत्यं जननि जनमध्ये विजयते ॥' इति प्रेमचन्द्रतर्कवागीशप्रचरणानां श्लोके । आदितस्त्वयं जात्यादीनामेकस्यैकजातीयविरोधमालम्ब्य काव्ये प्रादुर्भूत इत्यभ्यूह्यते—तस्य प्रमाणमश्वघोषरचितानि 'भूभृत्परार्द्ध्योऽपि सपक्ष एव' (बुद्धचरिते १।१०), 'अहङ्कृपा त्वनंहस्य महात्मानश्चलात्मनः' (सौन्दरनन्दे १।२०) 'वपुष्मांश्च न च स्तब्धो दक्षिणो न च नार्जवः' (सौन्दरनन्दे २।४) इत्येवमादीनि पद्यानि ।

स्वभावोक्तिः(२७) स्वभावस्य वर्णनं यत् (त)—२७६ का—

यथा—'आराज्ञानुकारोपसर्पणपर' इत्यादि (५म किरणे १०म श्लोकः) ।

यथा वा—जृम्भस्व तात ! मुखमाकलयामि दन्ताः
कत्युद्गता भवत इत्युदिते जनन्या ।
स्मित्वा विकाशितमुखस्य हरेर्जयन्ति
द्रोणप्रसूनकलिका इव केऽपि दन्ताः (त) ॥११४

यथा वा—स्वभावसुन्दरः कृष्णो राधा सहजसुन्दरी ।
अन्योन्यमनयोः प्रीतिरखिलोत्सवकारिणी (त) ॥११५

—मुखे स्तुतिः ।

निन्दा वा हृदये व्याजस्तुतिः(२८) स्यात्तदन्यथा(त) ॥२७७का

स्तुतेर्निन्दा निन्दायाः स्तुतिरित्यर्थः । क्रमेणोदाहरणे—

न निःस्पृहस्तत्सदृशो विरक्तः स्वकीयकीर्त्तावसि नानुरक्तः !
दिङ्मात्रनिष्पाद्यपरोपकारे न कृष्ण ! कोऽपि यदुरीकरोषि ॥११६

अत्र मुखे स्तुतिरन्तर्निन्दा ।

विरोधः । विभ्राजत इति—अनङ्गमङ्गरहितं वस्तु साङ्गमङ्गजन्यक्रियायुक्तं करोतीति विरोधः । वस्तुतस्तु अनङ्गं कन्दर्पं साङ्गं सम्भोगस्य यावन्त्यङ्गानि तद्विशिष्टं करोतीत्यर्थः । क्षणदामुखे सन्ध्यायां वीक्षितो नेत्राणां क्षणद उत्सवदो भवति । त्वयीति—सन्ध्याकाले व्रजागमनसमये यः कन्दर्पो व्रजसुन्दरीणां रतिं रमणं च, सुखसम्भोगमिति यावत् । स एव स्मरस्त्वयि नेत्रद्वारा व्रजसुन्दरीणां मनोऽन्तर्वर्त्तिनि सति तत्स्पर्शोत्कण्ठयाऽग्निरभूत् । नहि रसस्वादहेतुः कन्दर्पः कदापि वह्नो भवतीति विरोधः ।

त्वद्भक्तीति—चिरन्तनस्यानादिकाल एव प्राप्तस्य स्थूलसूक्ष्मदेहद्वयस्य देहद्वयनाश एव मोक्षः । तथाच तद्भजनस्य कोऽप्यचिन्त्यः प्रभावो यदयं भजनारम्भकाल एव भक्तस्य संसारं

(त) स्वभावोक्तिरिति—आचार्य्यदण्डिनैवास्य साम्राज्यमाविष्कृतचरमिति प्रागेवास्माभिरुद्दटङ्कि । अत्र 'इह वस्तुस्वभाववर्णनमात्रं नालङ्कार' इत्यादि युक्तिसरणिः सर्वस्वग्रन्थतो ग्राह्या । एवं सति 'स्वभावसुन्दर' इत्यादिमूलस्थपद्ये एतदलङ्कारस्थापने विचिकित्सा नासङ्गता । 'दन्ता' इति प्राचीनपद्ये पुनर्वचनं न सुष्ठु । व्याजस्तुतिरिति—स्तुतेःस्तुत्यन्तरे निन्दाया निन्दाऽन्तरे च गम्ये इयमेवालङ्कृतिरिति कुवलयानन्दकृदादीनामाकूतम् । तत्राद्ये 'सुख' जीवन्ति हरिणा' इत्यादि दण्डिपद्येऽप्रस्तुतप्रशंसैवेति बहवो नवीनाः, द्वितीयस्याव्याजनिन्दाऽख्योऽतिरिक्तोऽलङ्कारः कैश्चिदर्वाचीनैः स्वीकृतः । परमतिसूक्ष्मभेदमेतन्नावलङ्कार-

त्वदङ्घ्रिमूलं भजतां मुकुन्द ! लाभोऽस्तु दूरे वपुषो निजस्य ।
चिरन्तनस्यापि भवेद्विनाशः स्वभाव एवैष तव प्रसिद्धः ॥ ११७

अत्र मुखे निन्दाऽन्तः स्तुतिः । उभयथैव व्याजस्तुतिः ।

यत्तु— वक्त्रं वो द्विजराजहिंसि मदिरालोलं दृशोर्युग्मकं
कान्तिः काञ्चनहारिणी विहरणं गुर्वङ्गनासङ्गतम् ।
सङ्गी पञ्चम एव पञ्चविशिखः शुद्धिस्तथाऽपीह वो
दैत्यं यन्नवधीद्वृषाकृतिमयं तेनैष दुष्टो हरिः ॥ ११८

इति यद्यपि व्याजस्तुतिः, तथाऽपि शब्दालङ्कार एवासौ, तेनायमुभयत्रैव ।
इयं विदूषकस्यैवोक्तिः ।

सहोक्तिः (२६)सा सहार्थेन शब्देनैका क्रिया यदि(त)॥२७८का-

यथा—श्वासैः सार्द्धं विरहिसुदृशां दैर्घ्यमापू रजन्यः
साकं देहैरहह ! कृशतां वासराः सम्प्रतीयुः ।

भाष्यति । कदाचिदरिष्टासुरवधानन्तरं श्रीराधिकायुग्रगतं श्रीकृष्णमालोक्य श्रीराधिका ललिताप्रभृतिसखीः सम्बोध्याह, भोः सख्यः, मम त्वया श्रीकृष्णोनारिष्टवधः कृतः, तस्मादस्य स्पर्शो भवतीभिर्न कर्त्तव्य इति ब्रुवाणां राधां प्रति विदूषकः कृष्णस्य सखा मधुमङ्गल आह—यत्त्विति—भोः राधिके ! यूयं महापातकिन्यः, श्रीकृष्णेन तु जन्ममध्ये एकं पापं कृतम्, तदपि पापाभासमेव, यतोऽयमसुरो मायया वृषाकृतिर्भवतीति । अत्र तासां पञ्च महापातकानीति हृदये प्रशंसात्वेऽपि निन्दामुखेनाह,—वक्त्रं द्विजराजो ब्राह्मणश्चेन्द्रस्तस्य हिंसकमिति ब्रह्महत्या, प्रशंसापक्षे द्विजराजश्चन्द्रस्तस्य निन्दाप्रयोजकत्वेन हिंसकम् । दृशोर्युग्मकं मदिरया लोलमिति सुरापानं, पक्षे मदिरा खञ्जनस्तद्वच्चञ्चलम् । काञ्चनहारिणीति स्वर्णस्तेयं, पक्षे सुवर्णमिव मनोहारिणी । गुर्वङ्गनासङ्गतमिति गुरुदारागमः, पक्षे गुरूणामङ्गन एव आसङ्गतं कुलवतीत्वाद्बहिर्गमनाभावात् । अतो वृषो वा दैत्यो वेति तत्त्वं न जानीथेति ध्वनिः । पञ्चविशिखः कश्चिन्महादस्युर्युष्माकं सङ्गी एष पञ्चममहापातकरूपः, पक्षे कन्दर्पः । उभयत्रेति—व्याजस्तुतौ शब्दालङ्कारे चेति प्रयोगो ज्ञेय इत्यर्थः ।

भेदघटकत्वं बोधत्वेन ग्राह्यम् । पञ्च महापातकानीति—तथाच मनुः, 'ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्वङ्गनागमः । महान्ति पातकान्याहुस्तत्संसर्गश्चापि पञ्चमम् ॥ शब्दालङ्कार एवासौ, अनुप्रासमुखेनैव विच्छित्तिविशेषप्रकटनादित्याशयः । सहोक्तिः—अत्र सर्व्वसम्मतां मतौ औपम्यघटकतैव विनिगमकं, न तथेति तु साम्प्रदायिकाः । विरहैषा विनैवेति—" 'न विना

बाष्पाम्भोभिः सह हिमपयःप्रस्नवाः (14) पेतुरक्ले-
र्दी धिक् प्राणैः सह कमलिनीकाननं म्लानमासीत् ॥ ११९

विनोक्तिः(३०)सा विनैकेनान्यस्य चेत् सदसत्कृतिः(त)॥२७९का-

विनोक्तिनामाऽलङ्कारः। सत्कृतिः शोभनता, असत्कृतिस्तदन्येति द्विधा। क्रमेणोदाहरणे—

विरहेण विनैव शोभते ललिते! प्रेम निसर्गशोभनम्।
असुभिश्च विनैव शोभते विरहश्चेद्धत सम्भवद्दशः॥ १२०

विना राधां कृष्णो न खलु सुखदः, सा न सुखदा
विना कृष्णं, द्वाभ्यामपि बत विनाऽन्या न सरसाः।
विना रात्रिं नेन्दुस्तमपि न विना साऽपि रुचिभा-
ग्विना ताभ्यां जृम्भां दधति कुमुदिन्योऽपि नतराम्॥ १२१

समासमाभ्यां नियमः(३१) परिवृत्तिरुदीर्य्यते(त) ॥२८०का—

अर्थयोरर्थानां वा समेनासमेन वा विनिमयः परिवृत्तिः। समेन यथा—

हारादिभिः संत्रुटितैर्निजाङ्गाद्विभूषयामास पतङ्गपुत्रीम्।
तस्याः सरोजादिभिरात्मनोऽङ्गं राधाऽलिवर्गो जलकेलिकाले॥ ११२

यथा वा—एका ददुर्नूपुरनादशोभामन्याः प्रयाणक्रममन्थरत्वम्।
आभीरबालाकलहंसबालासमूहयोः किञ्चन सख्यमासीत्॥ १२३

श्वासैरिति—विरहविप्रलब्धव्रजसुन्दरीणां रजन्यः श्वासैः सार्द्धं दैर्घ्यमापुः, विरहेण तासां रात्रयः श्वासा अपि दीर्घा बभूवुः, सहार्थकशब्दप्रभावेनैका क्रियेति सहोक्त्यलङ्कारः। वासरा इति—कान्तविच्छेदजन्या यादृशी पीड़ा रात्रौ तादृशी दिवसे न भवति, अतस्तासां दिवसाः शीघ्रं यान्ति, तस्मादेव दिवसानामल्पत्वम्। हिमपयःप्रस्नवा रात्रिसम्बन्धिनीहार-प्रवाहाः। कमलिनीनां म्लानत्वं हिमघटाभिरेव ज्ञेयम्।

निसर्गशोभनम्, अतो विरहाद्यपेक्षा नास्ति। कान्तेन सह विरहश्चेत्तदा प्राणैर्विनैव प्रेम शोभते। विरहेऽपि प्राणास्तिष्ठन्ति चेत्तदा प्रेमैव नास्ति, कुतस्तस्य शोभनताविरहः? कथम्भूतः? सम्भवन्तौ मरणपर्यन्ता दशा यत्र तथाभूतः। जृम्भां प्रफुल्लत्वं न दधति। इयं दृष्टान्तमिश्रिता सहोक्तिः।

विप्रलम्भेन सम्भोगः पुष्टिमश्नुते' इति यद्रसविदां सूचनं न तदत्रापलप्यते। विरहतापस्य तीव्रतापरमेतत्। अत्र प्रसङ्गेऽन्योक्तिरिति काव्यभेदप्रसाधिकाऽधिका काचिदलङ्कृतिरन्यैः

---

(14) "प्रस्नवा" इति (क) पुस्तके पाठः।

असमेन यथा—मनोरागं दत्वा चरणदलरागो मृगदृश-
स्त्वयाऽदत्तो वक्षःस्थलमलति यः कौस्तुभ इव ।
रसं दत्त्वा नीता त्वदधरपुटेनैणमसौ
समन्त्वद्दैदग्ध्यमत्वदवयववैदग्ध्यमपि च ॥ १२४

अतीतानागतार्थानां साक्षात्त्वमिव(३२)भाविकम्(थ)॥२८१का—

भाविकनामाऽलङ्कारः । क्रमेणोदाहरणे—

प्रातः सखीनां पुरतः शुकीभिः कथा तथा वल्लभयोरुदारा ।
व्यधायि, तौ सा च निशा तयोः सा केलिश्च साक्षादभवन् यथाऽसाम् ॥ १२५
इदानीमिव राधाया भ्रूर्यथा गुणवत्यभूत् ।
तथा मन्ये स्मरस्येयं स्वं चापं त्याजयिष्यति ॥ १२६

पदवाक्यार्थता हेतोः(३३) काव्यलिङ्गं प्रकीर्त्त्यते(थ)॥ २८२का—

पदार्थता वाक्यार्थता च । पदार्थता च द्विधा—एकपदार्थताऽनेकपदार्थता चेति । क्रमेणोदाहरणानि—

संसारालर्कदंष्ट्रातः पापाशीविषदंशतः ।
कृष्णनाम्नि महामन्त्रे सति मा भैष्ट साधवः ॥ १२७

अपारकरुणाम्बुधौ स्मरणमात्रसानुग्रहे
विधिप्रभृतिपामरावधिसमानसम्भावने ।
तवाहमिति जल्पतामखिलकामकल्पद्रुमे
हरौ निहितमानसास्त्यजत देहबन्धं जनाः ॥ १२८

हे कृष्ण ! त्वया स्वीयमनोऽनुरागं राधायै दत्त्वा तच्चरणसम्बन्ध्यङ्गुलिदलानां यावकराग आदत्तो गृह्यते । अलति भूषयति । एवं त्वदधरपुटेन स्वीयताम्बूलरसं तस्या इत्यणाय दत्त्वा इत्यणस्य कज्जलरूपमसौ स्वयं गृह्यते, अतस्तद्दैग्ध्यं तवाधररूपावयव-वैदग्ध्यञ्चानयोः साम्यमेव ज्ञेयम् ।

अनागतार्थानां साक्षात्त्वमाह—इदानीं यौवनारम्भ एव । संसारेति—भयाभावे कृष्णनाम्नीत्येकस्य पदस्य हेतुता । अपारेति—समानसम्भावने तुल्यदृष्टावित्यर्थः । देहबन्धत्यागे

स्वीक्रियते तद्विर्भेषा आकर एव लक्षणः । एका दद्रुरित्यादि—अत्र'यनीयत प्रतुग्रपदेगुल्ब्धे' रित्यादि कुमारसम्भवपद्यसुपजीव्यत्वेन गृहीतमिति प्रतिभाति ।

(थ) भाविकमिति—अत्र प्राचीनैरङ्गीकृतस्य भाविकाख्यप्रबन्धगुणस्य नानुप्रवेशः शङ्कनीयः—उभयोर्भिन्नलक्षणत्वात् । भामह-भट्टि-भट्टोद्भटप्रभृतयस्तत्र प्रमाणम् ।

वाक्यार्थता यथा—वपुःस्थित्या प्रातं कपटरहितं प्रेम नहि मे

सति प्रेम्णि प्रायो न भवति वियोगः प्रणयिनोः।

अतः प्रेम्णोऽकीर्त्तिप्रकटननिमित्ता मम जनिः

कथं नु श्रोतव्य दयित इति भूयो हरिवचः॥ १२९

विना वाचकवाच्यत्वं यत्र वस्तु प्रतीयते।

पर्य्यायोक्तं (३४) तत् (थ)—२८३ का—

जहौ श्रीकृष्णमालोक्य स्थितिं स्वाभाविकीमपि।

दर्पः कन्दर्पहृदये मानो मानवतीहृदि॥ १३०

अत्र कन्दर्पो निर्दर्पो, मानवत्योऽपि मानरहिता इति यद्यपि वस्तु शब्देनैव प्रतीयते, तथापि न वाचकमुखेन, न च वाच्यमुखेन। वाचकमुखेन 'अधरे'त्यादीनां चतुर्णां पदानां हेतुता। माथुरविरहपीड़या व्याकुला श्रीराधिकाऽह—वपुरिति। हे दयिते! इति पदघटितं सन्देशवचनं मया कथं श्रोतव्यं यतो मयि तस्य दयितात्वमेव नास्ति, तद्विच्छेदेऽपि प्राणानां विद्यमानत्वादिति भावः। अत्र जनेः प्रेमाकीर्त्तिप्रकटननिमित्तत्वे 'वपुःस्थित्ये'त्यादि प्रथमार्द्धस्य हेतुता।

शब्दस्य शक्तिरूपवाचकत्वं विना तथा शब्दजन्यार्थस्य वाच्यत्वरूपसामर्थ्यं विना यत्र किमपि वस्तु प्रतीयते तत्र पर्य्यायोक्तनामाऽलङ्कारो ज्ञेयः। रासोत्सवसम्बन्धिनौ श्रीकृष्णं प्रमां पौर्णमासीं प्रति वृन्दा वर्णयति। सर्वोत्कर्षतया कन्दर्पोऽतिसुन्दर इति सर्वजनप्रसिद्धा स्वाभाविकी स्थितिः, तथा सुन्दरीश्रेष्ठतमा मानवती भवतीति च या स्थितिस्तामपि जहौ। अत्र कन्दर्पो निर्दर्पः मानवती च मानरहितेति बोधस्तु शक्तिं विनैव जायते, न हि एतादृशार्थे पदस्यास्य कस्यापि शब्दस्य शक्तिरस्ति, शक्तेरभावे वाच्यस्य सामर्थ्यं सुतरांमेव नास्तीति। यदि शक्तिं विना वाचकशब्दमुखेन तादृशार्थबोधः स्वीक्रियते तदेतद्भिन्नानन्तवस्तुप्रतीतिरपि स्वीक्रियताम् (थ)। ननु शक्तिव्यञ्जनयोरभावेऽपि मुख्यार्थस्य बाधादेव लक्षणयैतादृशार्थबोधो भविष्यति—तथाहि दर्पस्याचेतनत्वेन स्वाभाविकस्थितित्यागे कर्त्तृत्वासम्भवान्मुख्यार्थस्य बाधः, तत एव लक्षणायाः प्रवृत्तिः सम्भवतीति चेदाह—

राज्ञा तु भाविकस्य शब्दगुणताऽर्थगुणताऽलङ्काररूपता च पृथक् पृथगेव व्यवस्थापिता। तस्य तु भावो भावना पुनः पुनश्चेतसि विनिवेशः—सोऽस्यास्तीति भाविकमिति व्याकृतिः समुद्रबन्धेन सर्वेश्वटीकायां या दर्शिता सैव चमत्कृतिहेतुं बाधं सूचयति। प्रातः सखीनामिति—अत्रानन्दवृन्दावनस्थं पद्यं (३।३७) स्मरणीयम्। कात्रलिङ्गमिति—नैयायिकबाधितलिङ्गात् पार्थक्यं, सिद्धान्ते तत्र नूनं वैचित्र्यमेव जीवातु। उद्भटोपज्ञमेतदिति सम्भाव्यते।

चेदभविष्यत्तदा तस्यान्यार्थोऽभविष्यत् । अत्र वाचका एव शब्दा न तूक्तार्थव्यञ्जकाः । एवं वाच्यमुखेन चेदभविष्यत्तदाऽन्योऽप्यर्थोऽभविष्यत् । अयन्तु वाच्य एवार्थः, न तु व्यङ्ग्यः, तर्हि सबाधमित्यपि न वक्तव्यम् । तथाहि गवि शुक्ले चलति दृष्टे, गौः शुक्लश्चल इति त्रितयविकल्पो यदेव दृष्टं तदेव विकल्पयति, तत्राभिन्नसंसृष्टत्वेन दर्शनं भेदसंसर्गाभ्यां विकल्पयति ।

—सम्बन्धिरूढात्तं(२५) वस्तुनः परा (थ) ॥ २८४ का-

यथा— मानः कामगवीषु नैव नतरां (15) कल्पद्रुमेष्वादरो
लोष्टाणीव लुठन्ति हन्त परितश्चिन्तामणीनां गणाः ।

गवीति । शुक्लगुणविशिष्टे चलनक्रियायुक्ते गवि दृष्टे 'गौः शुक्लश्चल' इति प्रयोगात् गोत्वजातिशुक्लगुणचलनक्रियाणां विकल्पो बोध्यो भवति, अत्र यदेव पिण्डमात्रपूर्वं दृष्टं तदेव विकल्पयति तादृशबोधे विषयीकरोतीत्यर्थः । अत्र 'गो'पदस्य गोत्वजातिरूपेण शक्तिः, नतु सास्नागलकम्बलादिरूपेण पिण्डे शक्तिः, अत एव लक्षणादीनां सुतरां नावकाशः । एवं सति शक्तिलक्षणाव्यञ्जना विना शब्दसामर्थ्यात्तादृशगोरूपवस्तु प्रतीयते । तथाऽत्रापि 'कन्दर्पो निर्दर्पः' इति वस्तु शब्दसामर्थ्यादेव प्रतीयते । यन्मते 'गो' शब्दात् सास्नाऽऽदिरूपेण पिण्डबोधो भवति तन्मतमालम्ब्योक्तम् । यथा जातिशक्तिवादिमते व्यक्तौ शक्तिं विनाऽप्याक्षेपबलात् शब्दबोधे व्यक्तिभानं भवति, तथैवात्रापि शक्त्यादिकं विनाऽपि शब्दसामर्थ्यादेव तादृशार्थभानं भवतीति ज्ञेयम् । अयं भावः—सामान्यतः पिण्डमात्रत्वेन प्रथमं दर्शनं क्षणान्तरे च 'गौ'रिति जात्यन्तरात् 'शुक्ल' इति गुणान्तरात् 'चल' इति क्रियान्तराद्भेदेन तन्त्रितयसंसर्गेण च तस्य विकल्पः स्यात्, ततश्च किमपि वस्तुमात्रमिदमित्यनेन यदेवाभ्यधायि तदेव गौः शुक्लश्चलोऽयमित्यनेनाप्यभिधीयते, नतु जातिगुणक्रियाः । तत्र जात्यादीनां भेदसंसर्गयोरेव प्रतीतिमात्रमित्येतन्मात्रमधिकम् । एवमपि कन्दर्पमानवत्यौ दर्पमानरहिते सम्भूतामिति योऽयमर्थः स एव 'दर्पः कन्दर्पस्य' इत्यादिनाऽप्यभिधीयते, किन्तु वचनवैचित्र्यमात्रमधिकं, तदेवाश्रित्यालङ्कारः प्रवर्त्तत इति । यथा चतुर्थातिशयोक्त्यलङ्कारस्थले कविनिर्माणस्य विधिकृतनियमराहित्येन कारणोत्पत्तेः प्रागेव कार्य्योत्पत्तिरुक्ता तथाऽत्रापि पर्य्यायोक्त्यलङ्कारस्थले शक्त्यादिकं विनैव वस्तुप्रतीतिर्भवतीति सर्वमनवद्यम् ।

काव्यहेतुरिति केषाञ्चित् प्राचां संज्ञा । 'एकानेकपदार्थत'ति भेदबीजं प्रकाशकृदाद्यनुसारेण । हेतुत्वस्य 'हि'पद पञ्चमीविभक्त्यादिना वाच्यत्वेऽगूढत्वेन चमत्काराभावान्नायमलङ्कारः, किन्तूपात्तयोः कार्य्यहेत्वोरनुपात्ताऽपि हेतुता वाक्यवैशिष्ट्यादिना वाच्यवत्

---

(15) 'नितरा'मिति (ख) (ञ) पुस्तकयोरयं पाठः ।

शम्बूका इव वापिकापरिसरे मुक्ताकिरः शुक्तयो
वीक्ष्यन्ते न जनैस्त्वमेव नगरि ! श्रीद्वारके ! निःस्पृहा ॥१३१

प्रधानमपि यत्राङ्गम्—२८५का—

यत्र प्रधानमप्युपलक्षणं तच्चोदात्तम्।

यथा— सेयं मथुरानगरी सुरगुरुभिर्याचितो भगवान्।
यत्रावतीर्य्य शतशः सुरद्विषो हेलया न्यवधीत् ॥ १३२

अत्र समस्तदैत्यहननरूपो वीररसो गुणीभूतः (थ)।

—एकस्मिन् यत्र साधके।

साधकान्तरनिर्देशः स समुच्चय(३६) इष्यते (द) ॥ २८६का—

प्रकृतकार्य्यस्यैकस्मिन्नेव साधके सिद्धे सिद्धत्वोपयोगार्थं साधकान्तरनिर्देशः समुच्चयः। यथा—दुरापोऽयं कृष्णः सहजतरलं मानसमिदं सु८६ अं०प्र
सुदुर्वारः कामो, गुरुतरकरालो गुरुजनः।

मान इति—तन्नगरस्थजनानां निःस्पृहत्वेन तव निःस्पृहत्वम्। तव परिसरे ढिमा (ढिल्) इति प्रसिद्धानि लोष्ट्रानीव चिन्तामणीनां गणा लुठन्ति, अतएव कामधेनुषु जनानां नैवादरः। वापिकातड़ागादिपरिसरे 'सामुक' इति प्रसिद्धाः शम्बूका इव शुक्तयो जनैर्न वीक्ष्यन्ते। कथम्भूताः? मुक्ताकिरः याभ्यो मुक्ता उत्पद्यन्ते। सुरगुरुभिर्ब्रह्मादिभिर्याचितः सन् यत्र मधुपुर्य्याम्। मथुराया उत्कर्षार्थं प्रधानीभूतस्यापि श्रीकृष्णनिष्ठवीररसस्य गुणीभूतत्वं ज्ञेयम्।

यत्र प्रतीयते तत्रैवायमिति सम्प्रदायविदः। पर्य्यायोक्तमिति—पर्य्यायोक्तिरिति वा कुत्रापि संज्ञा। निर्वचनमुखेनास्य निष्कर्षोऽभिनवगुप्तपादैर्लोचने प्रकटितः। पर्य्यायोक्तस्य वाक्यार्थोऽङ्गतया विषय इति प्राचीनमताभासमुपपादयन्तो वक्रोक्तिजीवितकृतः स्वतन्त्राः। प्राचां व्यञ्जनाधिकारे उपकरणीकृतोऽयमिति केचिदग्निपुराणाद्यनुसारिणः—'दृष्ट्यसौ परभृत' इत्यादि दृष्टिपद्यन्तत्र साधकप्रश्नम्। एवमेव 'ध्वनिताभिधाने पर्य्यायोक्ति'रिति लक्षणेन 'भम धम्मिअ' इत्यादि 'निःशेषच्युतचन्दने'त्याद्युदाहरणमुखेन च सूचनं काव्यानुशासनकर्त्तां वाग्भटसूरीणाम्। अत्र भङ्ग्यन्तरेणातात्पर्य्येण वा गम्यस्याभिधानमिति सर्वस्वग्रन्थानुसारिणो विद्याधरविश्वनाथादयः। यदीति—इह मूले टीकायाञ्च व्यञ्जनाप्रकर्षसद्भावे हेतुत्वं स्फुटं कयाचित् प्रौढ़ाऽविष्कृतमित्यञ्जसा प्रतिभाति। उदात्तमिति—अत्राभिमानस्याधिभावाङ्गोऽभिनिविष्टादुदात्तरसात् परार्द्धत्वादेकत्रोद्दीपनविभावत्वेन वस्तुनोऽन्यत्रेति सूक्ष्मेक्षिकया भेदापातः। दण्ड्यादिस्वीकृतस्योदाराख्यगुणस्योज्जितता चात्र वरीवर्त्ति। गुणीभूत इति—अतत्रवालङ्कारत्वेन निर्देशो नालङ्कार्य्यत्वेन।

नवीनैषोत्कण्ठा, नवमपि वयो, नातिचतुरः
सखीलोको, हाधिग् भवतु कथमाधेरुपशमः ॥ ११३

अत्राधेरुपशमाभावस्य कृष्णदुरापत्वमेव मुख्यं साधकं, तत्रान्येषां साधकानामुपादानेनायं समुच्चयः । एष च सदसदुभययोगात्त्रिधा, सत् शोभनम्, असदशोभनम्, उभयं शोभनाशोभनम् । सद्योगे यथा—

रूपं कुलं वल्लभदुर्लभत्वं शीलं कला कान्तिरुदारता च ।
एकेन चैषामपराः सगर्वा राधे ! समस्तैरपि ते न गर्वः ॥११४

असद्योगे यथा—

संसारमार्गो ह्यधमः स्वभावात् कर्माणि तस्मिन् कटुकण्टकानि ।
गतागताभ्यामिह खेद एव तथापि नास्मिन् कुजनो विरज्येत् ॥११५

सदसद्योगे—प्रियः प्रणयकोविदः, प्रणयिनी सदैवोत्सुका,
खलः च्युतपराक्रमो, गुरुजनः खलोक्त्यासहः ।
गृहं गृहपतिच्युतं, मनसिजस्य पञ्चेषवः
कलावति ! बहिश्वरा इव लसन्त्यमी पञ्च नः ॥ ११६

अत्र प्रियादयः सन्तः खलोऽसन् ।

गुणो गुणक्रियाभ्याञ्च क्रियया च क्रियाऽपरः ॥२८७का—

अपरः समुच्चय इत्यर्थः[द] । गुणेन गुणो यथा—

दुरापेति—अत्राधेर्मनःपीड़ाया उपशमाभावे श्रीकृष्णस्य दुरापत्वमेव मुख्यं कारणम् । ननु श्रीकृष्णस्य दुरापत्वे सति तस्मिन् मनो न देयमित्यपि न सम्भवतीत्याह—मम मानसं चञ्चलं मद्वारणं न स्वीकरोतीति । मनःपीड़ायाः शान्त्यभावे गुणीभूतकारणान्तराण्यप्याह—सुदुर्वारेत्यादि । गुरुतरकरालः कटूक्तिविषवर्षणकारी । रूपमिति—स्त्रीणां गर्वे रूपं मुख्यं कारणम्—अन्येषां कुलादीनां गौणकारणत्वं ज्ञेयम् । वल्लभस्य कान्तस्य स्वनिष्ठदुर्लभत्वम् । अपराः स्त्रियः । प्रिय इति—च्युतो नष्टः पराक्रमः यस्य तथाभूतः—गुरुजनः खलस्य दुर्वादोक्तिं न सहते । युष्माभिर्मिथ्यैव प्रवादो दीयते, मम वधूः साध्वीति पौर्णमासीमुखा-च्छ्रुतम्, अतोऽस्मद्गृहे श्रीकृष्णस्याप्यागमनेऽवसरः । पञ्चेषवः—यत्रामीषां पञ्चानां समागमस्तत्रैव कन्दर्पस्य प्रादुर्भावस्तत्र मुख्यं कारणं श्रीकृष्णस्य प्रणयकोविदत्वम्,

---

(द) समुच्चय इति—नात्र केवलमनेकेषामेकत्र निबन्धो, न वा गुणक्रिययोर्युगपदभिधान-मात्रं, परं 'वृद्धा युवानः शिशवः कपोताः खले यथाऽमी युगपत् पतन्ति' तद्वदेककार्यानुष्ठा-नात्मा प्रौढ़ोक्तिमूलेऽपि यौगपद्यतात्पर्यकत्वेन सार्थकनामाऽयम् ।—अप्रवेनैकदेशेनेति

व्रजपतिनन्दनहृदयं राधायामेधिताभिलाषञ्च ।

साऽपि च भृशमनुरक्ता तस्मिन्निति सहजभावसार्वज्ञ्यम् ॥१३७

अत्र साभिलाषत्वानुरक्तत्वे गुणौ । अश्लीलेनान्यालङ्कारः (ढ), शुद्धोऽयं तथा न चमत्करोति, अतः सङ्करतयोदाहृतम् । गुणः क्रियया यथा—

अरुणञ्च नीलनलिनप्रभमपि नयनं प्रिये ! मयि ते ।

आसन्नञ्च ममायं हृदि कम्पमकम्पकस्योते ! ॥ १३८

क्रियया क्रिया यथा—

हरिरभियास्यति मथुरामिति वार्त्ता नः श्रुती च विनिहन्ति ।

मम तु सखी भवति न वेत्यपि शङ्का मे मनश्च मूर्च्छयति ॥१३९

अनेकस्मिन् क्रमेणैकः (२७) पर्य्यायः (ढ)—२८८ का—

एकं वस्तु क्रमेणानेकस्मिन् यदि भवति आरोप्यते वा तदा पर्य्यायः । तत् भवतीति पक्षे यथा—

एकस्त्वं निखिलवधूहृदि प्रविष्टः संक्षोभं जनयसि गोकुलेन्द्रसूनो !

त्वामेकं नहि सकलाः प्रवेष्टुमर्हाः किं क्षोभं बत जनयन्तु चेतसस्ते ॥ २४०

अन्येषां गौणकारणत्वं ज्ञेयम् । व्रजपतीति—चकाराभ्याममभिलाषानुरागयोः साहित्यस्यापि बोधो भवति । ननु राधिका कथं स्वविषयकं श्रीकृष्णस्याभिलाषं जानाति श्रीकृष्णो वा कथं स्वविषयकं राधाया अनुरागं जानाति, तत्राह—सहजेति । राधामाधवयोर्यः स्वभावसिद्धो भावः प्रेमा तेन सार्वज्ञ्यम् । यथा योगिजनो योगनेत्रेणातीतानागतान् पश्यति तथैतावपि प्रेमनेत्रेण परस्परानुरागं पश्यत इति भावः । एतत्पद्यस्याश्चलंनैकदेशेनान्यः समनामाऽलङ्कारोऽपि ज्ञेयः । अरुणमिति—अत्र हृदयनिष्ठकम्पनक्रियया सह नयननिष्ठकोपारुण्य-गुणो निर्द्दिष्टः । अक्रूरे व्रजमागति ललिता स्वसखीमाह—हरिरिति । सखी राधिका जीवति न वेति शङ्का । अत्र हननक्रियया (16) सह मूर्च्छनक्रिया निर्द्दिष्टा ।

कलहान्तरिता श्रीराधा कृष्णं प्रति भङ्ग्या तस्यासतत्त्वमाह—एक इति । तवैव सामर्थ्यमधिकम् । एवञ्च प्रेमशून्येन त्वया सहास्माकं प्रीतिरनुचितेति ध्वनिः । मानिनों

यावत् । समाध्यलङ्कारादस्य भेदः सर्वस्वकारादिभिः सूचितः । पर्य्याय इति—अत्र क्रमाद्धि-च्छित्तिरेव प्रागभवति नासङ्गता संज्ञा । एकस्मिंस्तवेति—अत्र 'महिलासहस्सभरिए' इति गाथासप्तशतीपद्यमुपजीव्यम् । 'प्राप्तसुखी'ति श्लोके तृतीयचतुर्थचरणविभागे छाला-छवीति

(16) 'चलनक्रियये'ति पाठः (ख) (ग) पुस्तकयोः ।

आरोप्यत इति पक्षे यथा—

मदनेनोज्झितं वाम्यं राधे ! गृह्णाति ते मनः ।
मनस्त्यजति ते रागं लोचने परिगृह्णतः ॥ १४१

यथा वा—त्वया त्यक्ता राधे ! रुषमहह गृह्णाति मदन-
स्त्वदक्षिभ्यां त्यक्तं परिवहति रागं तव मनः ।
धिया कौटिल्यं ते परिहृतमपाङ्गोऽभिक्षुरुते
पुनः सन्धानार्थं किमुचितपदे न्यस्तमखिलम् ॥ १४२

—अन्यो विपर्य्ययात् ॥ २८६का—

विपर्य्ययादुक्तप्रकारस्य वैपरीत्यादेकस्मिन्ननेकमित्यर्थः । यथा भवतीति पक्षे—

एकस्मिंस्तव हृदये व्रजेन्द्रसूनो ! भूयस्यो नलिनदृशः कृतप्रवेशाः ।
नास्मिन्नवसर एव गाढ़पूर्णे तादृश्यो गुणबहुलाः कथं विशन्तु (द) ॥१४३

आरोपपक्षे तु यथा—

शशिमुखि ! तव राधिके ! कटाक्षः प्रथममभूदमृतद्रवातिवर्षी ।
अथ हृदि विनिविष्ट एव हाला-हलपरिदिग्धशरायमाण आस्ते (द) ॥१४४

श्रीराधां प्रति श्रीकृष्ण आह—मदनेनेति । त्वया मयि क्रोधवशान्मदनो वाम्यं ग्राहितः, तत एव तद्धृदये कन्दर्पावेशाभावान्मानो वर्त्तते । सम्प्रति मद्दुःखदर्शनात् करुणेन मदनेन त्वामाहत्य वाम्यं त्यक्तम्, अतस्तद्धृदि कन्दर्पावेशो दृश्यते—तथापि त्वं मया सह न मिलसि तत्र मद्दुःखदर्शनेऽपि कठोरं तव मन एव कारणम्—मनो मदनेन त्यक्तं वाम्यं जग्राह । रागो मद्विषयानुरागः, स एव नयनपक्षे रक्तिमा मद्विषयकस्य तव क्रोधस्यानुभावरूप एव । अत्र मदननिष्ठं वाम्यं मनस्यारोप्यते । मानभङ्गानन्तरं कलहान्तरितां श्रीराधां प्रति श्रीकृष्ण आह—त्वयेति । मदनः क्रुद्धः सन् त्वन्मिलनमप्राप्तं मां शरेण विध्यतीति भावः । परिवहति स्वीकरोति—तथा च क्रोधाभावान्नेत्रयो रागो गतः मनसि चानुरागः प्रादुर्बभूव । धियेति—पूर्वं मानसमये श्रीकृष्णस्य दर्शनमपि न कृतम्, अधुना प्रसन्ना सती तमपाङ्गेन पश्यतीति भावः । अत्रोत्प्रेक्षामाह—पुनर्मानसमय एतेषां पुनः स्वस्थाने

च्छेदो न मनोज्ञ इत्यवधेयम् । अनुमानमिति—त्रिविधो हेतुर्नैयायिकसम्मतः पूर्ववत् सामान्यतो दृष्टः शेषवच्चेति । वाग्भटाद्याः कालत्रितयवर्त्तिनो लिङ्गिनो लिङ्गज्ञानेनात्र त्रैविध्यमुदाहरन्ति । अत्र नवीनानां ग्रन्थे हेतोर्निष्पादकज्ञापकसमर्थकभेदेन भागव्यवस्थापनं तत्तदुत्थालङ्कार-भेदोट्टङ्कनार्थमिति दर्पणादितो ज्ञेयम् । श्लेषसम्पर्कोऽस्य चारुता 'अस्यां मुनीनामपि मोह-मूहे' इत्यादिनषधपद्ये नितरामुपभोग्या । उद्भट-रुद्रट-जयदेव विश्वनाथादिभिरभ्युपगतो हेत्व-

साध्यसाधनसद्भावेऽनुमान-(३८) मनुमानवत् (ढ)। २६० का—

अनुमाने यथा त्रिविधो हेतुस्तथाऽत्रापि । यथा—

इन्दीवराक्षि ! भवदक्षि मनोभवस्य बाणः सुधांशुमुखि ! मानसभेदकत्वात् ।
येनाहतो मनसि गोकुलराजसूनुः सम्मुह्यते न हि बहिः कुरुतेऽवहित्थाम् ॥१४५

अत्र 'भवदक्षि' पक्षः, "मनोभवस्य बाण" इति साध्यं,'मानभेदकत्वा'दिति हेतुः ।

यथा वा—

नाभीगृहं तव कलावति ! मन्मथस्य लीलाऽग्निहोत्रभुजदर्पकृशानुशालि !
एतद्वलग्नगगनाश्रलसुप्रचारगन्धोल्लसत्तनुरुहावलिधूमहेतोः ॥१४६

अत्र रूपकगर्भमनुमानम् ।

विशेषोक्तिः परिकरः(३६)स्यात् साकूतैर्विशेषणैः (ढ)॥ २६१ का—

यथा— आत्मारामैर्विगतहृदयग्रन्थिभिर्मुक्तबन्धै—
दृष्टाध्यासप्रशमशमिभिर्ब्रह्मभूयं व्रजद्भिः ।

स्थापनार्थमुचितपदे योग्यस्थाने किं त्वयाऽखिलं न्यस्तम् ? श्रीराधाया मानभङ्गार्थमुद्यतं श्रीकृष्णं प्रति ललिताऽह—एकस्मिन्निति । तादृशी गुणबहुला राधिका कथं विशतु ? गौरवे बहुवचनम् । इन्दीवरेति—सम्मुह्यते जीवति । हे सखे ! श्रीकृष्ण ! कथमभवान्मत्त इव दृश्यते इति सखीभिः पृष्टोऽपि बहिरवहित्थमाकारगोपनं करोति,नतु तत्त्वं कथयति । कलावत्या नाभी एव मन्मथस्य गृहमिति रूपकं तदेव पक्षः । सम्भोगलोलैवाग्निहोत्रं, श्रीकृष्णस्य भुजदर्प एव तादृशाग्निहोत्रस्य कृशानुरग्निः, स एव साध्यम् । एतस्याः कलावत्या वलग्नो मध्यदेशः, "वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयो"रित्यवस्याकारलोपः । स एवात्यन्तक्षीणत्वेन गगनप्रदेशस्तत्सम्बन्धिनी चारुगन्धेनोल्लासाल्लोमावलिरेव धूमः स एव हेतुः । तथा च याज्ञिकब्राह्मणा यथा गृहादुत्थितं गगनप्रदेशे उड्डीयमानं सुगन्धधूमविशेषं हेतुकृत्याग्निहोत्रीयवह्नेरनुमानं कुर्वन्ते तथा सख्योऽपि नाभिरूपगृहादुत्थितं मध्यदेशरूपगगनस्पर्शिसुगन्धरोमावलीरूपधूमविशेषं हेतुकृत्य (17) सम्भोगाग्निहोत्रीयस्य भुजदर्परूपवह्नेरनुमानं कुर्वन्तीति ।

लङ्कारः (प्राचीनानां हेत्वलङ्कारो वा) इतो मिथश्च कुत्रापि भिन्न एव—परं जगन्नाथविश्वेश्वरप्रभृतिभिराद्यस्यातिशयोक्तिभेदतया कथनं प्राचीनमर्यादानियन्त्रणामूलमिति युक्तिसूक्तयो बह्वः । परिकर इति—अत्र विशेषणानां प्रतीयमानार्थगर्भीकारेण तात्पर्यं बन्धसमूहरूपेनैव शोभाऽतः सार्थकं संज्ञाकल्पनम् । विशेष्यस्य साकूताभिधाने परिकराङ्कुराख्योऽ-

---

17) 'हेतु' मस्ते'ति (ग) (ङ) पुस्तकयोः पाठः ।

चित्ते चिन्त्यं कथमपि चिरं धाम यच्छ्यामलत्वे
गोपस्त्रीणां कुचकलसयोर्नीलरत्नं बभूव (द) ॥१४७

अत्र "आत्मारामे"रित्यस्य विशेषणस्य सर्वाण्येव विशेषणानि साकूतानि ।

प्रकृतस्थगनं छद्म(४०) व्याजोक्तिरनिषेधभाक्(ध) ॥ २९२ का—

अपह्नुतिस्तु निषेधपूर्वा, इयन्तु न तथेत्यनिषेधभागित्युक्तम् । इयन्तु छद्मपूर्वैव । यथा—अहो शैत्यस्य महिमा हिमानिल ! तवेदृशः ।

न शक्यते गोपायितुं क्वापि येनाधरव्रणः ॥ १४८

यथा वा—

अलमलमभिलापेनामुना वारिखेलाकुतुकिनि ! कमलानामाहृते कौतुकस्य ।
कलय कलितमङ्गं कण्टकैर्नाललग्नैः शिवशिव ! परिदष्टं षट्पदेनाधरोष्ठम् ॥१४९

प्रश्नपूर्वकमाख्यानं तत्सामान्यव्यपोहनम् ।
तस्य तस्यापि च ज्ञेये व्यङ्ग्यत्वे स्यादथापरम् ।
अप्रश्नपूर्वकं वाच्यं परिसंख्या (४१) चतुर्विधा (ध) ॥ २९३ का-

'तस्य तस्य' चेति प्रश्नपूर्वाख्यानस्य तत्सामान्यव्यपोहनस्य च व्यङ्ग्यत्वम्, अप्रश्नपूर्वकस्य तत् सामान्यव्यपोहनस्य च वाच्यत्वञ्चेति चतुर्द्धा । क्रमेणोदाहरणानि—

सुरताङ्कं गोपायितुं श्यामलाऽऽह—हे शीतकालीन हिमानिल ! तव शैत्यस्येदृशो महिमा कियत्कालः ? अत्र हिमपवनस्य सर्वेषामधरव्रणजनकत्वेन दुःखदायित्वादमाहात्म्यरूपप्रकृतार्थस्य संवरणं, तत्तु मिषमात्रं किन्तु दुःखदायित्वादमाहात्म्य एव वक्तुस्तात्पर्य्यम् ।

श्रीराधिका काञ्चित् स्वसखीं स्तनाधरादौ सम्भोगचिह्नं दृष्ट्वा परिहसन्त्याह—अलमलमिति—तथा च त्वया कुञ्जमध्ये जलक्रीड़ायामेव गतम्, तत्र जलमध्यस्थितानां कमलानामाहरणार्थं गतायास्तवाङ्गस्य कमलनालस्य कण्टकैः करणैः चतादिकं जातम् । अत्र प्रकृतार्थस्य श्रीकृष्णेन सह सम्भोगस्य संवरणमात्रम्, किन्तु तात्पर्य्यं तत्रैवेति भावः ।

लङ्कारभेद इति चन्द्रालोककृदादयः । आत्मारामैरिति—"आत्मारामा विहितरतय" इत्यादि वेणीसंहारपद्यमेतदभिप्रायमेव ।

(ध) व्याजोक्तिरिति—इयं प्राचीनानां ग्रन्थेषु लवो लेशो वेति निर्दिष्टः । रसगङ्गाधरकृतां लेशस्तु गुणस्यानिष्टसाधनतया दोषत्वेन दोषस्येष्टसाधनतया गुणत्वेन वर्णने जल्पतीति भिन्न एव । अत्र तत्त्वतो गोपन एव तात्पर्य्यं तद्रुत्यस्य वैचित्र्यमितीतरालङ्कारव्यावर्त्तकता । परिसंख्येति—'परि' शब्दोऽत्र वर्जने, 'परिर्वर्जने' इत्यष्टाध्यायीकृतां निर्देशात् । संख्या बुद्धिः,

किं गेयं ? व्रजकेलिकर्म, किमतिश्रेयः ? सतां सङ्गतिः,
किं स्मर्त्तव्य-मनन्तनाम, किमनुध्येयं ? मुरारेः पदम् ।
क्व स्थेयं ? व्रज एव, किं श्रवणयोरानन्दि ? वृन्दावन-
क्रीड़ैका, किमुपास्यमत्र ? महसी श्रीकृष्णराधाभिधे ॥ १५०
का विद्या ? हरिभक्तिरेव, न पुनर्वेदादिनिष्णातता,
कीर्त्तिः का ? भगवत्परोऽयमिति या ख्यातिर्न दानादिजा ।
का श्रीः ? कृष्णरति, र्न वै धनजनग्रामादिभूयिष्ठता,
किं दुःखं ? भगवत्प्रियस्य विरहो, नो हृद्व्रणादिव्यथा ॥ १५१
वक्रता मृगदृशां कचपाशे पाणिपादनयनादिषु रागः ।
नीविकेशवसनादिषु बन्धः सान्द्रचन्दनरसादिषु पङ्कः ॥१५२

अत्र 'क्व वक्रता' इत्यादिप्रश्नपूर्वकस्याख्यानस्य तत्सामान्यव्यपोहनस्य च व्यङ्ग्यता—तथाहि क्व वक्रता मृगदृशां गोपिनां ? कचपाश एव, नान्तः-करणादौ कस्या अपीत्यादि ।

प्रत्यासक्तिर्हरिचरणयोः सानुरागे, न रागे,
प्रीतिः प्रेमातिशयिनि हरेर्भक्तियोगे, न योगे ।
आस्था तस्य प्रणयरभसस्योपदेहे, न देहे,
येषां ते हि प्रकृतिकृतिनो, हन्त मुक्ता न मुक्ताः ॥ १५३

अत्र प्रश्नपूर्वकं व्यङ्ग्यं तदन्यव्यपोहनं वाच्यमिति भेदः ।

वक्रतेति—व्रजे कुटिलान्तःकरणा विषयेषु रागयुक्ताश्च जनाः न सन्ति, तत्र कस्यापि निगड़ादिबन्धनं कलङ्कस्पर्शो वा नास्तीति ध्वनिः । हरिचरणयोः सानुरागे वेणवे आसक्तिः, न विषयरागे । न योगे ज्ञानकर्मादौ । प्रणयरभसस्य प्रेमातिशयस्योपयोगिचिद्देहे आस्था नित्यत्वबुद्धिः, नतु पाञ्चभौतिके देहे । तथा च के मुक्ता इति प्रश्नो व्यङ्ग्यः, तत्रोत्तरं येषामिति । मुक्ताभिमानिनो मुक्ता न, तेषां भक्त्यभावात् । तथा, श्रीदशमे 'येऽन्येऽरविन्दाक्ष विमुक्तमानिन' इत्यादौ तेषामधःपतनमेवोक्तम् ।

तेन वर्जनबुद्धाविषयमित्यन्वर्थमभिधानम् । न केवलं 'तत्र चान्यत्र च प्राप्तौ परिसंख्ये'ति वाक्यविदां मीमांसकानां विभाषाऽनुमोदितोऽत्राङ्गीकारः, परं काव्यगतानादिविच्छित्ति-बोधितत्त्वौचात्यौरेवात्र परिग्रहः । नियमवच्छेषस्यैवावान्तरभेदोऽयमिति प्राचीनानां दण्डि-प्रभृतीनां दर्शनम् । किं गेयमिति—श्रीरामानन्दरायमहाशयश्रीचैतन्यमहाप्रभोः प्रश्नोत्तरा-

यथोत्तरं पूर्वपूर्वहेतुकस्य तु हेतुता ।

तदा कारणमाला (४२) स्यात् (ध)—२६४ का—

पूर्वपूर्वहेतुकार्थस्योत्तरोत्तरपदार्थस्य यदि हेतुता, तदा तदैवेत्यर्थः ।

यथा—सत्सङ्गमेनैव भवेद्विरागो विरागतः स्यान्मनसो विशुद्धिः ।

मनोविशुद्ध्यैव हरेः प्रकाशो हरेः प्रकाशेन कृतार्थता स्यात् ॥ १५४

—क्रिययाऽन्योन्यकारणम् ।

वस्तुद्वयं यदाऽन्योन्यम् (४३) (ध)—२६५ का—

वस्तुद्वयं यदि क्रिययाऽन्योन्यकारणं स्यात्तदाऽन्योन्यमित्युच्यते ।

यथा— राधाभासो मरकतमयीं कुर्वते कृष्णकान्तिं
कृष्णस्याभा अपि च हरितीकुर्वते धाम तस्याः ।
स्थाने स्थाने यदि निवसतस्तौ तदा गौरनीला-
वेकस्थाने यदि बत तदा तुल्यभासौ विभातः ॥ १५५

—प्रश्नस्योन्नयनं यदि ।

उत्तरश्रुतिमात्रेणोत्तरं (४४) स्यात् (ध)—२६६ का—

प्रतिवचनश्रवणादेव पूर्वचनस्योत्तरस्य यदुन्नयनं भवति तदोत्तरालङ्कारः ।

यथा—भम कण्ह अण्णघरं विरमदु दे (18) कावि वअणपरिवाडी ।
अम्ह सही इध एक्का ण एत्थ तुह ओसरो ठादुं ॥ १५६

अत्र सख्याः प्रतिवचने कृष्णस्य कोऽपि प्रश्नः पूर्वं जात इति बुध्यते । नचैतदनुमानं, व्याप्त्यभावात् । न चापि काव्यलिङ्गं, हेतोः पदवाक्यार्थताऽभावात्; नतु प्रश्नस्य प्रतिवचनजनको हेतुः—तेनेदमलङ्कारान्तरमेव ।

भम कण्हेति—भ्रम कृष्णान्यगृहं विरमतु ते काऽपि वचनपरिपाटी । मम सख्येकाऽत्र तवावसरः स्थातुम् ॥ न चात्रानुमानालङ्कारो वक्तव्यः, प्रतिवचनप्रश्नयोः परस्परव्यभिचारेण व्याप्त्यभावात् । नाप्यत्र काव्यलिङ्गालङ्कारो वक्तव्यः; न त्विति—प्रश्नं प्रति प्रतिवचनं न जनको हेतुः, अपि तु ज्ञापक एव हेतुः, काव्यलिङ्गे जनकरूपस्य हेतोरेव ग्रहणात् ।

मिदं कविकर्णपूरकृते चैतन्यचन्द्रोदयनाटके । कारणमालेति—शृङ्खलामूलिकाऽत्र विच्छित्तिः, एवमप्यत्र स्वीकृतेष्वन्यत्रोद्भावितेषु वा मालादीपकैकावलीसारप्रभृतिष्वन्तर्गन्तव्यम् । सतु-

(18) "ते" इति पदं (छ) पुस्तके नास्ति । तन्न युक्तं, आर्यापादस्यापरिपूरितत्वात् ।

—प्रश्नतोऽपि वा ॥ २६७का—

प्रश्नतः पश्चादुत्तरं वा उत्तरम् । यथा—

किं दुर्लभं ? यन्मनसो न गोचरः, किं प्रार्थनीयं ? क्व च यन्न लभ्यते ।
किं ह्लादकं ? यत्स्मरणेऽपि स स्यात्, तत्तच्च तत् किं ? व्रजराजनन्दनः ॥१५७

अत्र चतुर्विधपरिसंख्यातो विलक्षणता—तत्र तत्र सर्वत्रान्यव्यपोहे तात्पर्यं क्वचिद्वाच्यमुखेन क्वचिद्व्यङ्ग्यमुखेन । इह तु शुद्धप्रश्नस्य शुद्धमुत्तरमिति भेदः ।

आकारेणेङ्गितेनापि सूक्ष्मार्थो यत्र लक्ष्यते ।
प्रकाश्यते वाऽन्यस्मै च स सूक्ष्मः(४५)कीर्त्त्यते द्विधा(ध)॥२६८का-

क्रमेणोदाहरणे—राधायाः करकमले शिखण्डदलपक्ष्म लग्नमालोक्य ।
प्रातः सखी विदग्धा लिलेख तत्रैव कार्मुकं सशरम् ॥ १५८

अत्र हि विपरीतरते कृष्णकेशाकर्षणविलग्नतद्बर्हावतंसदर्शनेन पुरुषायितं तवेदं मयाऽवगतमिति सख्या स्ववैदग्ध्यं प्रकटयितुं पुरुषस्यैव धनुर्द्धरत्वं सङ्गच्छत इति सशरकार्मुकं लिखितमिति सूक्ष्मम् ।

भवनप्राङ्गनसङ्गतमनङ्गरसमङ्गलं कृष्णम् ।
सकृदवलोक्य सलीलं राधा पिदधेऽवगुण्ठनेन मुखम् ॥ १५९

अत्र चन्द्रास्तसमये समागन्तव्यमिति कृष्णं प्रति सङ्केतोऽनया प्रकटितः, स च सूक्ष्मः ।

सारः (४६)सावधिकत्कर्षो यद्भवेदुत्तरोत्तरम् (न) ॥२६९का—

सारोऽलङ्कारः । यथा—वर्षेषु भारताभिधमिह सारो भारते च तीर्थानि ।
तीर्थेषु च मथुरैका वृन्दाऽरण्यं मथुरायाम् ॥ १६०

सङ्गमेनेवेत्यादि—अत्र कथितपदत्वं न दोषः, परं शोभाऽधायकमेव । अन्योन्यमिति—पश्चाल्लक्षितात् समालङ्कारादस्य भेदः सहज इति वृत्तिग्रन्थ एव प्रमाणम् । उत्तरम्—अत्र प्रकाशकृतां लक्षणे'असकृत् यदसम्भाव्य'मिति 'असकृत्'पदं वैचित्र्यबोधकमिति वरमत्र तन्निर्देशः । इह प्रश्नोत्तरमुखे तात्पर्यं नेति प्रथमभेदादेवावगम्यते, यत्र तथा तत्राप्युत्तरांशे न परन्तु प्रश्नोन्नयन एव परं लक्ष्यमिति । प्रश्नोत्तराख्योऽलङ्कारः केश्चिद्वाग्भटादिभिरुपदर्शितः प्रहेलिकाभेद एवेति महाकवीनां बाणभट्टादीनां सूचनम् । 'किमिभं साध्यमाख्याति पक्षिणं कः कुतो यशः । गरुडः कीदृशो नित्यं दानवारिविराजितः ॥'

अत्यन्तभिन्नाधारत्वे युगपद्भावयो यदि ।
धर्मयोर्हेतुफलयोस्तदा सा स्यादसङ्गतिः(४७) (न) ॥३००का—

यदाधारो हेतुस्तदाधारं फलमिति, यथा पापपुण्यकर्तृ एकाधारे एव दुःखसुखे, तदन्यथाभावादसङ्गतिः । तत्रापि युगपदेव हेतुः फलञ्च, नतु पापादिकृतदुःखवत् कालान्तरव्यवधानम् । यथा—

तवाधरोष्ठे क्षतमङ्कनञ्च मम व्यथाऽन्तं मलिनञ्च चेतः ।
पीतस्त्वया ते वदनासवस्त्वं मत्तः कुतोऽनर्थपरम्परेयम् ॥ १६१

नायं विरोधः, स त्वेकाश्रयः ।

कारणान्तरसाहाय्यात् कार्य्यं यत् सुकरं भवेत् ।
कर्त्तुर्विना प्रयत्नेन स(४८) समाधिरितीर्य्यते(प) ॥ (३०१)का—

यथा— मयि व्यग्रे तस्या प्रणयकलहम्लानमनसः
प्रसादे राधायाः पदपतनमारिप्सितवति ।

यदाधार इति—यस्मिन्नेवाधिकरणे हेतुस्तस्मिन्नेवाधिकरणे फलोत्पत्तिरिति सर्वथा नियमः, तस्यान्यथाभावः कारणस्याधिकरणमेकं कार्य्योत्पत्तेरपरमित्यन्यथाभावः । तथा पापपुण्यजन्ये सुखदुःखे एकस्मिन्नेवात्मनि भवतः । तत्रापि असङ्गतावप्यसङ्गत्यन्तरमाह—युगपदिति । एकस्मिन्नेव काले हेतुः फलञ्च भवति । काचिन्मानिनी प्रातःकाले मानभङ्गार्थमागतं श्रीकृष्णं तस्याधरे सम्भोगचिह्नं क्षतादिकं वीक्ष्याह—तवेति । यस्मिन्नेव क्षणे तवाधरे तया क्षतं कृतं तदेव तस्य स्मरणान्मम मनसि व्यथा जाता, नतु कालव्यवधानम् । त्वं मत्तः सम्भोगचिह्नं धृत्वा मानभङ्गार्थमागतः, इदमेव मत्तताचिह्नमिति भावः । एवमसाध्यत्वेनोक्तं यदुदाहरणं तत्तु कृष्णसम्बन्धराहित्येन विगीतत्वात् ग्रन्थकारेण परिहृतम् ।

इत्यादि लक्ष्यतस्तत्तु गम्यते । रुद्र इति—'निपुण'मिति प्राचीनानां संज्ञाऽन्तरमस्येति कश्चित् । नास्य विवर्त्त उत्तरकाले कथमप्यासीदित्यप्रधानत्वेऽप्यस्य प्रथमतल्लक्षापनं कुत्रचित् । विदग्धानाश्रित्य काव्यवर्त्म जीवतीत्येवं प्रायादलङ्काराद्भूयते, परं वैदग्ध्यमेतदास्फोटनप्रायम् । अत्र वक्रोक्तिविरहान्नालङ्कारतेति भामहानुसारिणः कुन्तकादयः ।

(न) सावधिरिति—'परावधि'रिति प्रकाशकृल्लक्षणे—'तेन पर्य्यन्तभागो यत्र सर्वोत्कृष्ट इत्यर्थः, धारावाहिकतया तत्रैवोत्कर्षविश्रान्ते'रिति गोविन्दव्याख्यानम् । उत्तरोत्तरमसाध्याणां समावेशोऽप्ययमिति । अस्य न केवलं धर्मधर्मिरूपेण व्यतिरेकाङ्गदः परं मालारूपेण धाराऽधिरोहितयैवेति ज्ञेयम् । सर्वस्वे त्वस्यैवोदार इत्याख्या । प्रतीच्यानां Climax Anticlimax—आख्यावलङ्कारावेतत्सदृशावपि प्रायः कश्चिद्भिन्नार्थौ । असङ्गतिरिति—

अकस्मादम्भोदव्यतिकरकृतः स्फूर्जथुरभूत्
सखे ! त्रासादेषा सपदि मम कण्ठं धृतवती ॥ १६२

श्लाघ्यत्वेन भवेद्योग्यो यदि योगस्तदा समम्(४९)(न)॥२०२का—

समभित्यलङ्कारः। यथा—ललामं नारीणामियमहह पुंसामयमहो
वयोऽस्या अस्यापि प्रकृतिनवकैशोरकमिदम्।
प्रसूनेषोर्भाग्यान्मिलितमिव रत्नद्वयमिदं
न राधाकृष्णाख्यं भजतु कथमाद्योऽपि च रसः॥१६३

एवमश्लाघ्यत्वेऽप्यूह्यमुदाहरणम्।

अत्यन्तवैसादृश्येन योगो यद्वातिदुर्घटः।
कर्त्तुः क्रियाफलाभावः प्रत्युतानर्थसम्भवः॥
गुणक्रियाभ्यां ते एव कार्य्यकारणयोश्च यत्।
परस्परं विरुध्येते विषमः(५०) स चतुर्विधः(न)॥२९३का—

ते गुणक्रिये एव। क्रमेणोदाहरणानि—
शिरीषकुसुमादपि प्रकृतिकोमलन्तद्वपुः
कुकूलविषशूलयोर्व्यतिकरोऽनुरागज्वरः।
तथापि सहतेतरां तममुनैव राधा चिरं
न वाङ्मनसगोचरः सहजभावबन्धक्रमः॥ १३४ अत्र गुणो गुणेन।

संसारदावक्लपितं मनो मे शिश्राय तापप्रशमाय कृष्णम्।
स निर्घृणस्तत्र लब्धमात्रं समूलमुन्मूलितमेव चक्रे॥ १६५ अत्र क्रिया क्रियया

शिरीषेति—कुकूलविषशूलयोस्तुषाग्निविषाक्तशूलयोः सम्बद्धरूपः श्रीकृष्णविषयकानुरागज्वरः। सहजभावः स्वभावसिद्धप्रेमा। अत्र कोमलस्पर्शगुणेनानुरागज्वररूपगुणो विरुध्यते। संसारेति—निर्घृणः कृपारहितः। तथा श्रीकृष्णचरणारविन्दाश्रयणमात्रेण संसारज्वालाया मूलभूतस्य मनोघटितलिङ्गदेहस्य नाशं चकारेत्यहो तस्य कृपालुतेति

अस्य तथा प्रत्यनीकाधिकविषमाद्यलङ्काराणां विरोधभेदेन परिगणना प्राचां ग्रन्थेषु। चित्र-हेतुरलङ्कार इति राजानुसारिणः। अयमतिशयोक्तिप्रपञ्च इत्यपि केचित्। चतुर्थभेदा-तिशयोक्तिसामान्ये कार्य्यकारणयोः पौर्वापर्य्यविपर्य्ययः, इह तु तयोरेव वैयधिकरण्यमितीया-

पीयूषवीरुधो बीजमेकमेव ममान्तरे ।

अङ्कुराः किममी तस्माद्भवो विषवीरुधाम् ॥ १६६

अत्र कार्य्यभूतानामङ्कुराणां बहुत्वेन गुणेन कारणभूतस्य बीजस्यैकत्वं गुणो बाध्यते । पीयूषविषयोश्च कार्य्यकारणरूपत्वाद्वैधर्म्यम् ।

प्रेमबीजं परानन्दस्यन्दि रोपितमन्तरे ।

तस्याङ्कुराः कुकूलस्य स्फुलिङ्गा इव दाहकाः ॥ १६७

अत्र कार्यस्य दहनक्रियया कारणस्य परमानन्दस्यन्दनक्रिया विरुध्यते ।

आधाराधेययोर्भूम्नोर्मिथस्तत्प्रतियोगिनो ।

ततोऽप्यधिकभूमानौ स्यातां तदधिकं(५१) भवेत् (न)॥२०४का–

अधिकनामाऽलङ्कारः । क्रमेणोदाहरणे—

अहो ते मनसः सुभ्रु ! विशालत्वमिदं महत् ।

त्रिलोक्यां यो न मात्येष यत्र माति रमापतिः ॥ १६८

अत्राधेयस्य भूयस्त्वेऽप्याधारस्य ततोऽपि भूयस्त्वम् ।

यां वेद्मि यस्यां प्रतिरोमकूपं ब्रह्माण्डभाण्डानि समुल्लसन्ति ।

तस्यां तनौ ते न ममौ मुकुन्द ! तस्याः समालोकमहोत्सवोऽयम् ॥१६९

अत्राधारभूयस्त्वेऽप्याधेयस्य भूयस्त्वम् ।

अपकार्य्यापकारार्थमसमर्थेन तत्प्रियम् ।

हिनस्ति यत्तदीयोक्तिः प्रत्यनीकं(५२) स्तवो यदि (न)॥२०५का–

व्याजस्तुतिरपि ज्ञेया । अत्राश्रयणक्रिययोन्मूलनक्रिया विरुध्यते । बीजं प्रेम, तत्तु एकमेव, तस्याङ्कुरा विरहजन्यज्वालारूपा बहवः—एकस्य बीजस्य बहवोऽङ्कुरा न सम्भवन्तीति विरोधः, पीयूषविषयोरपि विरोधश्च ।

भूम्नोः व्यापकयोः । तत्प्रतीति—आधारस्य प्रतियोग्याधेयः, आधेयस्य प्रतियोग्याधार इति । तथा चाधेयापेक्षया यद्याधारो व्यापको भवति अथवाऽधारापेक्षया यद्याधेयो व्यापको भवति तदाऽधिकालङ्कारः । अत्राधेयस्य श्रीकृष्णस्य, आधारस्य राधिकामनसः ।

नैव भेदः । त्रिविधोऽयमिति नवीनो मणिहारकारः । समाधिरिति – समाहितमिति संज्ञा वा, यत्र कार्य्यमक्लेशेन समाधीयते स समाधिः । अत्राकस्मिककारणागमस्य प्रधानत्वेन विवक्षा, इतरेषां तु गौणत्वेन । सममिति—अस्य त्रयो भेदा रसगङ्गाधरे सूचिताः । विषम इति—अन्य-

अपकारिणोऽपकारासामर्थ्येन तत्प्रियस्य योऽपकारस्तदुक्तिः स्तवकरूपा यदि भवति तदा प्रत्यनीकम्। यथा—

माधुर्य्यमादाय तवाननेन कलङ्कसारो विहितः शशाङ्कः।
तेनैष राधे! तव वल्लभत्वादसन्निधाने तव मां छिनत्ति॥ १७०

तुल्येन लक्ष्मणा स्तोकेनान्यद्यदि निगूह्यते।
सहजेनेतरेणापि त-(५३)न्मीलितमपि द्विधा(प)॥३०६का—

एकेन वस्तुना अन्यद्वस्तु यदि तुल्येनास्तोकेन चिह्नेन निगूह्यते सहजेन स्वाभाविकेनेतरेणागन्तुकेन वा स मीलितनामाऽलङ्कारः। क्रमेणोदाहरणे—

स्वतश्चपललोहिते सुमुखि! राधिके! ते दृशौ
गतं सहजलालसं प्रकृतिमन्दमन्दं स्मितम्।
स्वभावमृदुवक्रता ललितमर्द्धमर्द्धं वचो
मदश्च मदनोऽथवा मधुमदश्च कैर्लक्ष्यताम्॥ १७१

सञ्जातकम्पोत्पुलकां हिमागमे स्नानोत्थितां कृष्णतटान्तपातिनीम्।
शीतार्दिता भाववती नु वेत्ति तां विज्ञाऽपि न ज्ञातवती सखीं सखी॥ १७२

पूर्वत्र सहजं, उत्तरत्रागन्तुकम्।

स्थाप्यते खण्ड्यते वाऽपि पूर्वं पूर्वं परेण यत्।
विशेषणतया वस्तु सा द्विधेकावली(५४) भवेत् (प)॥३०७का—

माधुर्य्यमिति—छिनत्ति, विच्छेदे चन्द्रस्योद्दीपकत्वेन पीड़ाकरत्वं ज्ञेयमिति भावः। स्वत इति—अत्र च स्वभावसिद्धेन महता नेत्रस्य चाञ्चल्येनारुण्येन च यौवनमत्तताऽदिजन्यत्वं

थेयं संज्ञा। एतदतिरिक्ता असम्भवाद्यलङ्काराः प्रपञ्चायितानीति बहुभिर्न गण्यन्ते। अधिक इति—अतिशयोक्तिद्वितीयभेदा विशेषत्वात्तदन्तर्भुक्तोऽयमिति केचिदाधुनिकाः—परमाधाराद्या धिक्यकृतशोभाऽधायकत्वादस्य विशेष इति सर्वं स्वस्थम्। अल्पमित्यलङ्कारः 'अल्पन्तु सूक्ष्मादाधेयादाधारस्यातिसूक्ष्मते'ति लक्षितः कैश्चित् स्वीक्रियते। प्रत्यनीकमिति-लौकिकन्यायमूलोऽलङ्कारनिर्द्देशो वैचित्र्यात्। 'यथाऽनीकेऽभियोज्ये तत्प्रतिनिधीभूतमपरं मूढतया कैश्चिदभियुज्यते तथेह प्रतियोगिनि विजेये तदीयोऽन्यो विजीयते इत्यर्थ' इति संज्ञाऽन्वर्थता मम्मटभट्टैः प्रतिपादिता। यदस्य पञ्च भेदाः कैश्चिद्दर्शितास्तत्प्रदर्शनमात्रम्।

(प) मीलितम्—अत्र निगूहनक्रियायाः बलीयस्तया—तेन सामान्यालङ्कारद्भेदः सुस्पष्टः। एका-

परेण परेणेत्यर्थः । क्रमेणोदाहरणे—

यस्यां रजन्यः समणिप्रदीपाः मणिप्रदीपाश्च रतेऽप्यहार्य्याः ।
रतञ्च कृष्णप्रणयैकसारं कृष्णश्च सर्वाङ्गबलासु तुल्यः ॥१७३ अत्र स्थापनम् ।

प्रीतिर्न सा प्रेति न या परं जनुर्न तज्जनुर्यन्न महाकुलोद्गतम् ।
महाकुलं तच्च न यत्र वैष्णवं न वैष्णवः सोऽपि न यो व्रजप्रियः ॥ १७४

अत्र खण्डनम् ।

पूर्व्वानुभूतस्मरणं तत्समाने विलोकिते ।
स्मरणम् (५५) (प)— ३०८का—

बिसशकलमिकमदता विलोलदीर्घं रथाङ्गयुगलेन ।
छिन्नार्द्धहाररराधास्तनघटयोः स्मारितः कृष्णः ॥ १७५

भ्रान्तिमां(५६)-स्तद्धीरतस्मिन् साम्यभाजि यत् (प) ॥ ३०९का

साम्यं सादृश्यम् । यथा—

तापिञ्छद्रुममञ्जरीति नखरैश्छित्वा श्रुतौ कुर्वते
यां काश्चित् कबरीभरे कुवलयश्रेणीति यां काश्चन ।
गाहन्ते कुलसुभ्रुवोऽपि यमुनावन्येति यामङ्गने
कृष्णस्य व्रजरञ्जनी जयति सा तेजस्तरङ्गावलिः ॥ १७६

संवृतं बभूव । मतस्याप्येवं भवति । एवमुत्तरत्रापि ज्ञेयम् । संजातेति—स्नानादुत्थिते नागस्तुरङ्गेण कम्पेन श्रीकृष्णादर्शनजन्यः कम्प आवृतो बभूव । बिसेति—अत्र म्बखा-लखण्डदर्शनेन छिन्नार्द्धहारस्य स्मरणं, चक्रवाकद्वयदर्शनेन स्तनयोः स्मरणं ज्ञेयम् ।

वलीति—एकावली हारः, तद्वदत्रापि विशेषणानां मालाऽकारेण ग्रथनम् । स्मरणमिति—सादृश्यस्मृतिमूलकोऽयं, न केवलं स्मृतिमात्रं मनोहरविषयसुस्मरणम् । तेनाविच्छिन्नचिन्तिवाहिनि वाक्यमात्रे नातिव्याप्तिः । भ्रान्तिमानिति—अत्रापि सादृश्यमूलता बीजम् । भ्रान्तिरत्र प्रतिभोत्था सादृश्यकल्पितैव ग्राह्या, न स्वरसोत्था, शुक्तिकायां रजतमिति वदति सम्प्रदाय-सिद्धान्तः । प्रतीपमिति—प्रतिकूलवर्त्तित्वादियं संज्ञा । प्राचस्तूपमाभेदेऽन्तर्भाव-यन्ति, 'यथाकथमिदि'त्यादि तल्लक्षणानां सावसरत्वात् । नात्रोपमानोपमयगतसादृश्य एव तात्पर्यं, परन्तूपमानतिरस्कारमुखेन व्यतिरेकालङ्कारविलक्षणरूपेण प्रातिकूल्यसम्पादने, तत्र सुस्थितोऽयमिति ।

यथा वा—

पृष्ठे मणीन्द्रमहसि प्रतिबिम्बमेव केशस्य केशपरिशेष इति भ्रमेण।
उल्लासयन्त्यसकृदङ्गुलिपल्लवेन सा व्यग्रधीरजनि केशव केशबन्धे॥ १७७

उपमानस्य धिक्कार उपमेयस्तुतौ यदि।
(५७)प्रतीपमुपमानस्य धिक्कृत्यै चोपमेयता (प)॥ ३१०का-

उपमेयस्तुत्यर्थमुपमानधिक्कारो यदि तदा प्रतीपं, यदि वा धिक्कारायैव उपमानस्यैवोपमेयता तदा चेति द्विविधम्। क्रमेणोदाहरणे—

तव जयति जगत्यां राधिके! भ्रूविभङ्गे
किमिति कुसुमचापश्चापमन्यं बिभर्त्ति।
विलसति मुखबिम्बे वेधसा वा किमर्थं
व्यरचि विधुविधाने निष्फलोऽयं प्रयासः॥१७८

वरतनु! ननु कृष्णो हन्त वैदग्ध्यमुग्धः
शिवशिव भुवि भद्राभद्रभावेऽनभिज्ञः।
तव विगतकलङ्केनाननेनैव योऽयं
शशिनमुपमिमीते नैव लज्जां करोति॥ १७९

मम वदनमेव नयनानन्दकमिति मा कृथाः सुतनु! गर्वम्।
अपरोऽपि कश्चिदेवं राकायां शरदि शीतांशुः॥ १८०
अहमेव दारुणतम इति मा कुरु कालकूट! गुरुगर्वम्।
त्वत्तोऽपि दारुणतमो दुर्लभलोके मनोरागः॥ १८१

इत्याद्यपि तद्भेदान्तर्गतम्।

पृष्ठ इति—श्रीकृष्णस्य केशबन्धने कर्मणि व्यग्रधीरजनि। व्यग्रत्वे कारणमाह। मणीन्द्र इन्द्रनीलमणिस्तद्वन्महस्तेजो यस्य तथाभूते पृष्ठे केशस्य प्रतिबिम्बमेव केशस्य परिशेषोऽग्रभाग इति भ्रमेणासकृदुल्लासयन्त्यूर्द्ध्वं नयन्ती। ममेति—शरत्काले राकायां पूर्णिमायां शीतांशुश्चन्द्रः। अतिशयोक्त्या श्रीकृष्णः प्राह। अहमेवेति। दुर्लभलोके श्रीकृष्णे।

(फ) सामान्यमिति—तत्वतो भेदबहुलोऽप्रौढमपि कविनिर्मितिगौरवेण समानगुणत्वेन निबध्यते चेदस्तु तदाऽयम्। तत्वतो भेदानाघ्रातमपि तेन विशेषेण भेदेन यद्विशिष्यते स विशेषः। तयोरेकत्र ग्रहणेन वैलक्षण्यं स्फुटतरं जातमिति च ज्ञेयम्। एकत्र वस्तुसामान्य-

प्रस्तुतस्याप्रस्तुतेन गुणैकात्वविवक्षया ।
ऐक्यं निबध्यते योगाद्यत् सामान्यं(५८) तदिष्यते ॥२११ का—

राधे ! तडिद्गोरि ! तवैष गण्डयोः कर्णान्तलम्बी नवकेतकीच्छदः ।
न सौरभेणापि गतो विभिन्नतां मधुव्रतेनैव विविच्य बोधितः ॥ १८२

अथवा—द्विरदरदनकान्ते चारुपर्य्यङ्कराजे क्षतकशिपुनि तल्पे मल्लिकापत्रिकाभे ।
शशिमहसि निदाघे प्राङ्गने निर्वितानें जयति निरवलम्बस्वापशालीव कृष्णः ॥

आधारस्य प्रसिद्धस्याभावेऽप्याधेयदर्शनम् ।
एकस्य युगपद्वृत्तिरनेकत्र स्वरूपतः ॥
एकस्यैवातिचित्रस्य वस्तुनः करणेन हि ।
तत्सामान्यान्यवस्तूनां करणं स भवेत्त्रिधा ॥
विशेषः (५९) (क) —२१२का

येन प्रयत्नेन चित्रवस्तुकरणारम्भस्तेनैव प्रयत्नेन तथाविधाशक्यवस्त्वन्तर-मप्यारभत इति केचित् (क) । क्रमेणोदाहरणानि—

लोकान्तरान्तः सुहृदां गतानां गिरश्च रूपाणि च केलयश्च ।
तथैव सन्तीह सुहृज्जनानां मनस्यहो सौहृद ! ते प्रभावः ॥ १८४

अत्र प्रसिद्ध आधारः सुहृदेव, तदभावेऽप्याधेयानां रूपादीनां स्थितिः । नायं विरोधः, पूर्वदेकविषयत्वाभावात् । द्वितीयो यथा—

राधे इति—गण्डकेतकीपत्रयोः सुगन्धत्वेन केतकीच्छदो न भिन्नतां प्राप्तः किन्तु भ्रमरेणैव गण्डस्थलात् केतकीपत्रं भिन्नमिति विविच्य बोधितः । तथा च पूर्वानुभूते कर्णस्योत्पले पतितुमागतो भ्रमरः पश्चात् कर्णस्थकेतकीपत्रगन्धेनान्धः सन् पलायितः, तद्दृष्ट्वा सर्वेषामिदं केतकीपत्रमिति ज्ञानं जातमिति भावः । केतकीगन्धो भ्रमरस्यासह्य इति सर्वत्र प्रसिद्धिः । प्रस्तुतस्य गण्डस्थलस्याप्रस्तुतेनागन्तुकेन सह योगात् पीतवर्णरूपगुणेनैकत्वविवक्षयैक्यं वर्णितम् । द्विरदेति—प्राङ्गनस्य प्राध्यानात् सर्वेषां श्वेतत्वेनैक्यात् निरवलम्बस्वापशालीव तथा च सर्वश्वेतत्वेन रदादीनां विशेषज्ञानाभावात् श्रीकृष्णः शून्यप्रदेशे स्वपितीति बुध्यते इत्यर्थः । मल्लिकायाः श्वेतपुष्पैः क्षतः कशिपुस्तूलिका यत्र तथाभूते । केचिदिति—केचिच्चिन्मते येन प्रयत्नेनेत्यादि लक्षणाक्रान्तस्तृतीयभेदो विशेषनामाऽलङ्कारः ।

प्रतिसन्धाने तात्पर्य्यमपरत्र भेदोद्घाटने वैशिष्ट्यसाधने चेत्यन्वर्थता सञ्ज्ञायाज्ञेया । वक्रोक्तिः

राधाऽग्रतश्च परतोऽपि च पार्श्वतश्च श्रोत्रे च चक्षुषि च वाचि च मानसे च ।
केनाध्वनैष मदनो हृदि मे प्रविश्य मां हन्ति हन्त किमियं न निराचकार ॥१८५
अत्रैकस्यैव वस्तुनो युगपदेवानेकत्र स्थितिः ।

तृतीयो यथा—आनन्दो निधिरस्तु तं श्रीः श्रीर्विद्या धृतिः पुष्टिः ।
अनुकूलेन हि विधिना त्वां ददता मे न किं दत्तम् ॥१८६

करणेन इति करणमत्र क्रियामात्रं, न तु निर्माणमेव । तेन 'प्रतिकूलेन किं हि विधिना त्वं हरता हन्त किं न हृतम्' 'अतिनिपुणेन हि विधिना त्वां सृजता भुवि न किं सृष्ट'मित्यादौऽप्यपि । सर्वत्र चैवंविधेषु स्थलेषु वक्रोक्तिरेवात्मभूता (फ) । तथापि किञ्चिद्वैलक्षण्यमाश्रित्य भेदः क्रियते । वस्तुतस्तु सर्वेष्वेवालङ्कारेषु वक्रोक्तिरेव वैचित्र्यकारिणी, यथोक्तं 'वक्रोक्तिः काव्यजीवितम्' (फ) । अन्यैश्चोक्तम्—वक्रोक्तिरेव काव्यानां सर्वालङ्कारमार्जिका ।
तस्मादेव प्रयत्नेन सम्पाद्या कविपुङ्गवैः (फ) ॥

—स्वगुणं त्यक्त्वा प्रगुणस्य समीपगम् ।
तस्यैव गुणमादत्ते यद्वस्तु स्यात् स (६०)तद्गुणः॥२१२का॰

यथा—बिम्बाधरोष्ठमहसा समुदित्वरेण वर्णान्तरे लसति दाडिमबीजबुद्ध्या ।
नासाऽवलम्बि गजमौक्तिकमुल्लिलेख खेलाशुकः करमुपेत्य स राधिकायाः॥१८७

लोकान्तरेति—अत्र विरोधालङ्कारो सम्भवति । परलोकगतसुहृदामेतल्लोकगतनसुहृज्जनमनसाञ्च भिन्नत्वान्न दोषः । आनन्द इति—एवं सति अत्राङ्गत्वस्तुनो दानक्रियायै तत्सामान्यस्यैव दानक्रियासिद्धिः । एतच्च 'त्वां हरते'त्यनेन तद्धरणरूपक्रियया सर्वेषां हरणक्रियासिद्धिः । ननु त्रिविधविशेषालङ्कारस्थले सर्वत्र वक्रोक्तिनामाऽलङ्कार एव सम्भवति, किमत्र स्वतन्त्रालङ्कारकरणेनेति—तत्राह—सर्वत्रेति । किञ्चिद्वैलक्षण्यं स्वीकृत्य विशेषनामाऽलङ्कारः कृतः । वक्रोक्त्यलङ्कारः (19) सर्वेष्वेवालङ्कारेषु वर्त्तते, अतोऽत्र न दोष इत्याह ।

बिम्बेति—राधिकाया नासावलम्बिगजमौक्तिके वर्णान्तरे लसति सति खेलाशुको

काव्यजीवितम्—एतच्च भामहमतानुसारिणामलङ्कारमाहात्म्यवादिनामलङ्कारप्राणभूतविच्छित्तिमर्मद्योतनम् । उक्तमिति—आपाततो वक्रोक्तिपदेन स्वभावोक्तिः प्रतिषिध्यते—यदाहुः प्राञ्चः, 'भिन्नं द्विधा स्वभावोक्तिर्वक्रोक्तिश्चेति वाङ्मय'मिति । परं वक्रोक्तिजीवितकारेण कुन्तकेन वैदग्धीभङ्गिभणित्यपरपर्य्यायाया अस्याः सारवत्त्वं व्यापकत्वञ्च यथोपयोगं सविस्तरञ्च

---

(19) एवं (ख) पुस्तके । "अधुना वक्रोक्त्यलङ्कार" इत्याद्यन्येषु ।

न गृह्यते यदि गुणास्तस्य स स्यादतद्गुणः(६१) ॥२१४ का—

यथा—सदाऽनुरक्ते मनसीह वर्त्तसे तथाऽपि च त्वं न दधासि रक्तताम् ।
सदाऽनुषक्तं त्वयि नाथ ! कृष्ण ! हे मनोऽपि मे नैव बिभर्त्ति कृष्णताम् ॥१८८

यथा वा—क्षीरोदधिजठरभवः सहजन्मा कालकूटस्य ।
तदपि च न सितो न शितिः कौस्तुभ एकः स्वभावतो रक्तः ॥१८९

यद्वस्तु साधितं येन कारणेन तदन्यथा ।
तेनैव यदि तस्य स्यात्तदा(फ) व्याघात(६२) इष्यते ॥ २१५का-

यथा—प्रतापयास य एव चित्तं स एव भूयः शिशिरीचकार ।
न कालकूटो न सुधातरङ्गः स कीदृशः केशिकृषः कटाक्षः ॥ १९०

उपमाऽद्य एतेऽमी व्याघातान्ता क्रमेण हि ।
द्विषष्टिसंख्या एवैतेऽलङ्कारा बहवः पुनः ॥
संसृष्ट्या सङ्करेणापि (ब) भूयः संसृष्टिरप्यसौ ।
क्रियाशब्दार्थोभयभूः सा क्रमेण प्रदर्श्यते ॥ २१६का—

शब्दः शब्दालङ्कारः, अर्थोऽर्थालङ्कारः, उभयं शब्दार्थालङ्कारः—एते त्रयः क्रियाप्रधाना इत्यर्थः। एतेषामन्योन्यनिरपेक्षत्वेन विशकलिततयाऽवस्थानं संसृष्टिः। तत्र शब्दालङ्कारसंसृष्टिर्यथा—'सुरतरु'रित्यादौ (८म किरणे १३श श्लोके) यमकानुप्रासयोः। अर्थालङ्कारसंसृष्टिर्यथा—

आलुम्पतीव परितो मनसः प्रसादमालुञ्चतीव पदवीं नयनद्वयस्य ।
उद्वेलकज्जलमहोदधिवद्गभीरो मोहोऽन्धकार इव मोह इवान्धकारः ॥ ९१

गृहस्थपालितः शुको मौक्तिकमुल्लिलेख स्वचञ्चूल्लिखितञ्चकारेत्यर्थः। उद्वेल उन्नततीरमर्यादः कज्जलमहोदधिः श्यामसमुद्रस्तद्वद्गभीरो मोहोऽन्धकारश्च। मोहो विषयेऽत्यासक्तिः अन्धकारश्च मनसः प्रसादं लुम्पतीव, मोहे सति मनसः प्रसादलोपो भवति,तथाऽन्धकारेऽपि सर्पवृश्चिकाद्यागमनशङ्कया मनसः प्रसन्नता न तिष्ठति। एवमन्धकारे नेत्रद्वयस्य पदवीलोपाज्जनोऽन्धो भवति, तथा मोहे सति विषयेन जनोऽन्धः सन् पुरः सतोऽपि साधून पश्यति, दण्डपाणिं यममपि न पश्यतीति भावः।

निरधारि स्वग्रन्थे। अत्र 'वक्रोक्ति'पदेन तदाख्यालङ्कारविशेषपरिग्रहं मन्यमाना अर्वाचीनास्तु

अत्रोत्प्रेक्षासमासगाऽन्योन्योपमाऽदिभिः संसृष्टिः(ब)। शब्दार्थालङ्कारयोः संसृष्टिर्यथा 'मेघे माधवने मणावपी'त्यादौ (५म किरणे ३य श्लोके) अनुप्रासविरोधौ ।

सङ्करस्त्वङ्गाङ्गिभावः (ब)—३१७का—

एषामलङ्काराणामङ्गाङ्गिभावः सङ्करः । स चानुग्राह्यानुग्राहकभावेन । यथा— कपोलयोः कुण्डलपद्मरागमयूखबिम्बं व्रजराजसूनोः ।

खचुम्बलग्नाधररागबुद्ध्या स्ववाससा लुम्पति काऽपि मुग्धा ॥१८२

अत्र तद्गुणोऽङ्गी, भ्रान्तिमानङ्गम्—उभयोरनुग्राह्यानुग्राहकभावेन सङ्करः। यथा वा—निरस्य करलीलया तिमिरनीलचेलाञ्चलीं

रथाङ्गमिथुनस्तनावपि निपीड्य जातस्मितः ।

ह्रियेव निमिषत्कुशेशयदृशं सरागां प्रियः

प्रियामिव सुधाकरो हरिहरिद्वधूं चुम्बति ॥ १८३

अत्र रूपकमुत्प्रेक्षा श्लेष उपमा समुच्चयश्चेति परस्परमङ्गाङ्गितयैव पञ्चालङ्काराः । तथाहि तिमिरस्य नीलचेलत्वारोपाद्रूपकं, 'ह्रियेवे'त्युत्प्रेक्षा, 'करलीलये'ति श्लेषः, 'प्रियः प्रियामिवे'त्युपमा, 'निरस्य' 'निपीड्येति' समुच्चयः । एषु यो मुख्यः सोऽङ्गी, अन्येऽङ्गानि । एवं शब्दालङ्कारपक्षेऽपि । यथा—'ससार से'त्यादौ (७म किरणे ४२ श्लोके) यमकानुप्रास-द्व्यक्षर-मुरजबन्ध-गोमूत्रिकाबन्ध-बद्धकवाट-मुक्तकवाट-शृङ्खलादयः ।

कपोलयोरिति—कुण्डलस्थितपद्मरागस्य रक्तिमानं कपोलौ गृह्णीतस्तद्गुणालङ्कारः, तादृशरक्तिम्नि मुग्धायाः स्वीयाधररागस्य भ्रान्त्या भ्रान्तिमानलङ्कारः ।

निरस्येति—हरिहरित् पूर्वदिगेव वधूस्तां चुम्बति । अन्यो नायकः मस्तकस्य पटं दूरीकृत्य चुम्बति, चन्द्रोऽपि सन्ध्याकालीनान्धकाररूपनीलचेलाञ्चलीं किरण एव करस्तस्य लीलया निरस्य चुम्बति । ज्योत्स्नेव चन्द्रस्य स्मितम् । अन्या नायिका चुम्बनसमये मुद्रितनेत्रा भवति, इयमपि चन्द्रदर्शनान्मुद्रितकुशेशयं कमलमिव लज्जया मुद्रिता दृक्

भ्रान्त्या एव । बिम्बाधरौष्ठेत्यादि—अत्र कवेः कमलाकरस्य 'तव करकमलस्थां स्फाटिकीमक्षमाला'मित्यादिः साहित्यकौमुदीधृतः श्लोकस्तुलनीयः । व्याघात इति—लौकिकन्यायमूलकोऽयं—नात्र विरोधालङ्कारसंस्पर्शः कथमपि कल्पनीयः,तस्य युगपद्ग्रहणे तात्पर्य्यवत्वात्

—बहूनां वा द्वयोश्च वा ।
सहावस्थानबाधेन भवेन्नो वेत्यनिश्चये ।
सङ्करोऽनिश्चयाख्यः स्याद्यथास्थानं प्रदर्श्यते ॥ ३१८का—

द्वयोर्बहूनां वाऽलङ्काराणां सहावस्थानबाधेनायं भवेन्नवेत्यनिश्चयेऽनिश्चयाख्यो द्वितीयः सङ्करः । यथा—

यथाऽनन्दस्यन्दी दृशि दृशि यथाऽयं बहुकलो
यथा नक्षत्राणां पतिरपि यथा तापहरणः ।
यथाऽयं भानोरप्युपरि परिसर्पा कथमहो
तथा नायं धात्रा विधुरनिशपूर्णो विरचितः ॥१८३

अत्र विशेष्यस्य चन्द्रस्य प्रस्तुतस्य श्लिष्टैरेव विशेषणैरप्रस्तुतस्य कस्यचिद्धर्मस्य प्रतीतिरूपा किं समासोक्तिः, किं वा तदेव चन्द्रस्याप्रस्तुतस्य शंसनमुखेन कस्यचित् साधोस्तथाविधस्य क्षीणत्वादिधर्मस्य प्रस्तुतत्वप्रत्यायिन्यप्रस्तुतप्रशंसेति निश्चयाभावादनिश्चयसङ्करः (व) । यत्रानुकूलता प्रतिकूलता वा स्फुटतया स्फुरति तत्र निश्चयान्न (व) । अनुकूलता साधकत्वं, प्रतिकूलता बाधकत्वम् । यथा—

इदं ते रदनद्योतैरैतैरुपचितं स्मितम् ।
ज्योत्स्नेव मुखचन्द्रस्य काममामोदकं दृशोः ॥ १८५

अत्र प्रधानतया स्मितं मुख एवानुकूलं न तु चन्द्रे । तेनोपामयाः साधकं न रूपकस्य—अतो मुखचन्द्रस्येति रूपकं न भवति । तेन न सन्देहः, तदभावात् सङ्करोऽपि न ।

अहो बत महत्यस्य धृष्टताऽभीरुताऽपि च ।
मुखचन्द्रे सत्यपन्ते यदन्यश्चन्द्र उद्गतः ॥ १८६

यथास्यात्तथाभूता । यथानन्देति । भानोः सूर्यस्याप्युपरिभ्रमणकर्त्ता, सूर्यमण्डलस्याप्युपरि चन्द्रमण्डलमिति पञ्चमस्कन्धोक्तेः (व)।

एतैरेव रदनद्योतैर्दन्तकिरणैरुपचितं शोभातिशयं प्राप्तं स्मितं दृशोरामोदजनकम् यत्रोपमानोपमेययोर्द्वयोरतिशयाभेदात् भेदज्ञानं न भवति तत्र रूपकमलङ्कारः । अत्र तु स्मितरूपधर्मेण मुखचन्द्रयोर्भेदज्ञानान्न रूपकं किन्तु गर्कोशेन यथा कथञ्चित् साहश्या-

---

(व) संसृष्ट्या सङ्करेणापीति—नात्र सङ्करस्य संसृष्टेर्वाऽलङ्कारत्वेन पृथग्गणना यथा

अत्रान्यत्वं चन्द्रस्यानुकूलं, न तु मुखस्य, तस्य प्रतिकूलमेव ; तेन रूपकस्य साधकं, न तूपमायाः, तस्यास्तु बाधकम् ।

शास्त्रभास्करं संज्ञा तामालिङ्गति सर्वदा ॥ १८७

इत्यत्रालिङ्गनमुपमाबाधकं, नहि सती स्त्री पतिसदृशेऽनुरज्यति, अतो रूपकस्यैव साधकम् ।

कृशोदरि ! मुखेन्दुस्ते स्फुरत्कनककुण्डलः ।

दृशोरकृशमानन्दमुल्लासयति मे भृशम् ॥ १८८

अत्र स्फुरत्कनककुण्डलत्वमिन्दौ प्रतिकूलम् असम्भवादिति रूपकस्य बाधकम्, उपमायास्तु साधकमिति न सङ्करः । एवमन्यदप्यूह्यम् ।

एकत्र विषये व्यक्तमुभयालङ्कृतिर्यदि ।

तदाऽपरः सङ्करः स्यादिति त्रिविध एव सः(ब) ॥२१८का—

यथा—शैवाललक्षणविलक्षणलक्ष्मलक्ष्मीरुद्दण्डरश्मिबिसमण्डलमण्डमानः ।

मग्नश्चिरं हरिहरित्सरसीरसेभ्यः प्रत्युन्ममज्ज शनकैरमृतांशुहंसः ॥१८९

अत्र रूपकानुप्रासावेकपदविषयौ, नतु संसृष्टिवत् पृथग्विषयौ—इति त्रिविधः सङ्करः । तेन शब्दालङ्कारोऽर्थालङ्कार उभयालङ्कारश्च संसृष्टिसङ्करत्वेन बहुत्वेन बहुविधा भवन्ति । तथाहि—

द्दपमाऽलङ्कार एव । अहो इति अत्र मुखचन्द्रयो र्भेदास्फूर्त्त्या रूपकालङ्कारः । अन्यः मुखभिन्नश्चन्द्र उद्गत इत्यत्र मुखचन्द्रयोरत्यन्तभेदान्न सादृश्यम्, अतो नोपमाऽलङ्कारः ।

संज्ञा सम्यक् ज्ञानरूपा स्त्री शास्त्ररूपम् भास्करं सूर्य्यं त्वामालिङ्गति । अत्र शास्त्रसूर्य्ययोः रूपकमेव नोपमा । अत्र कारणमाह—नहि सतीति । सन्ध्याकाले पूर्वदिशः सकाशादुद्गच्छन्तं चन्द्रं वर्णयति—शैवालेति । हरिर्हरित् पूर्वदिक् सैव सरसी तस्या रसेभ्यो जलेभ्यश्चन्द्ररूपो हंस उन्ममज्ज । आदौ चिरं कालं वाप्यां सरोवरजले निमग्नः पश्चात्तस्मादुद्गत इत्यर्थः । अन्यो हंसः शैवालमृणालाभ्यां शोभितः सन् सरोवरादुद्गच्छति, अयन्तु शैवालस्वरूपं विलक्षणं लक्ष्म चन्द्रनिष्ठकलङ्करूपचिह्नं तस्य लक्ष्मीः शोभा यस्य तथाभूतः । एवमुद्दण्डरश्मय एव बिसमण्डलं मृणालसमूहस्तेन मण्डमानश्चन्द्रः ।

तत्र बहुषु निबन्धेषु । तिलतण्डुलन्यायेन संसृष्टिः क्षीरनीरन्यायेन सङ्कर इति साम्प्रदायिकाः । सङ्करस्य भेदनिर्देश आधुनिकैर्दर्शितः । सूर्य्यमण्डलस्याधुपरीति—तथा च श्रीमद्भागवते (५।२२।८) 'एवं चन्द्रमा अर्कगभस्तिभ्य उपरि लक्षयोजनत उपलभ्यमान' इत्यादि । अनिश्चय-

शब्दालङ्कृतयः शुद्धास्त्रिचत्वारिंशदीरिताः (४३) ।
ताः परस्परसंसृष्टा तावता गुणनेन हि ॥
षड्बिन्दुवसुचन्द्राः (१८०६) स्युश्चिन्तं चेत्तत्र गण्यते ।
तदा तस्य बहुत्वेऽपि स्यादैक्यन्तेन तद्युतौ ।
मुनिबिन्दिभचन्द्राः (१८०७) स्युः सङ्करेण त्रिधा पुनः ।
चन्द्रपक्षाब्धिबाणाः (५४२१) स्युः शब्दालङ्कारसंग्रहे ।
अर्थालङ्कृतयः शुद्धा (६२) द्विषष्टिस्तत्प्रभेदतः ।
अश्वनागशशाङ्काः (१८७) स्युस्तावता गुणनेन ते ॥
इतरेतरसंसृष्ट्या ग्रहर्तुग्रहसिन्धुभिः ।
युतोऽग्निरेषै च (३४६६९) पुनः सङ्करेण त्रिरूपिणा ॥
अश्वबिन्दुग्रहाम्भोधिबिन्दुचन्द्राः(१०४९०७) प्रकीर्त्तिताः ।
शब्दालङ्कारसंसृष्ट्या वाजिसिन्धुमतङ्गजैः ॥
बिन्दुवाजीभषड्बाणा(५६८७००८४७)उभयालङ्कृतिग्रहाः ॥२२०
रसवत्-प्रेय-ऊर्ज्जस्वि-समाहितसमाख्यया ।
रसालङ्कृतयोऽपरन्याश्चतस्रो रसपोषिकाः (भ) ॥२२१का—

यत्र रसे स्फुटतया शब्दालङ्कारोऽर्थालङ्कारो वा निर्णेतुं न शक्यते केवलं रससामग्री स्फुरति तत्र रसालङ्कारा एव बोद्धव्याः । ते च यथायोग्यमेव सम्भवन्ति । शृङ्गारे प्रेयः, ऊर्ज्जस्वी वीरबीभत्सरौद्रेषु, अन्यावन्येषु(भ) । एतेऽपि सति सम्भवे शब्दार्थालङ्काराभ्यां संसृष्टौ बहवो भवन्तीत्यपि ज्ञेयम् ।

रसवदिति—ते चतस्रो रसालङ्काराः पूर्वोक्तद्विषष्ट्यलङ्कारभिन्ना ज्ञेयाः । अन्यौ रसवत्-समाहितौ अन्येषु रसेषु ज्ञेयौ ।

सङ्कर इति—साधकबाधकप्रमाणैर्निश्चयाभावे तथा । त्रिविध एव स इति—एवमप्युक्तनयेन त्रैविध्यमिति नवीनाः । 'द्वैविध्य' पुनर्दण्डिप्रभृतिभिरस्य स्वीकृतम्, अनिश्चयाख्यसङ्करस्य तेषां निबन्धेष्वपरिग्रहात् न तदन्याय्यम् । उभयालङ्कृतिग्रहा इति—एतच्च गणिते प्रावीण्यमावि-

अथैषां कथ्यते दोषः—३२२का—

एषां शब्दार्थालङ्काराणाम् ।

—वैफल्यं वृत्त्ययोग्यता ।

प्रसिद्धेश्च विरुद्धत्वमनुप्रासे मलत्रयम् ॥३२३का—

मलो दोषः । क्रमेणोदाहरणानि—

इन्द्रं द्वन्द्वं वादयद्दुन्दुभीनां नन्दद्वृन्दं व्योम्नि वृन्दारकाणाम् ।
हर्षोत्कर्षान्नाकमाकन्दवर्षैः सान्द्रानन्दं नन्दसूनुं ववन्दे ॥ २००

अत्र 'माकन्द'शब्दो निष्फलः । अत्रैव 'हर्षोत्कर्षादिन्दुकुन्दद्युतीना'मिति पाठे सर्वेषां देवानां शुक्लत्वमप्रसिद्धम् । तेन 'शीधुस्यन्दामन्दमन्दारवर्षै'-रिति न्याय्यः पाठः ।

वृत्तिविरोधो यथा—प्रकाण्डभुजदण्डोऽयं पुण्डरीकेक्षणः क्षणी ।
कुण्डलोद्भासिगण्डश्रीः स्त्रीमण्डलममण्डयत् ॥ २०१

अत्र शृङ्गाररसे या वृत्तिस्तत्रायोग्यत्वम् ।

पादद्वयगतत्वेन यमनं यमकस्य तु ।

अप्रयुक्ततया दोषः—३२४का—

वैफल्यमपुष्टार्थत्वम् (म) । वृत्त्ययोग्यता प्रतिकूलवर्णन्यासः । प्रसिद्धिविरुद्धत्वं स्पष्टम् । असुरवधानन्तरं देवानां श्रीकृष्णे भक्तिमाह—इन्द्रमिति । नाकमाकन्दवर्षैः स्वर्गीयाम्र-फलानां वर्षैः सहेत्यपुष्टार्थत्वेन व्यर्थोऽयं प्रयोगः । शीधुस्यन्देति—एवं सति देवै-र्यथा दुन्दुभिवादनं कृतम्, एवं वन्दनं कृतं, तथा पारिजातपुष्पवृष्टिरपि कृतेति भावः ।

क्षणीति—क्षणोऽवसरस्तद्वान् स्त्रीमण्डलैः सह विहारे प्राप्तावसर इत्यर्थः । वृत्ति-र्माधुर्यव्यञ्जकपदन्यासः । अयोग्यत्वमिति—ओजोगुणाद्दैवर्णन्यासात् । समाना मान-

व्यक्तुंकामानामतिसूक्ष्मधियामुपस्कृतमिति प्रागेव ध्वनिकिरणटिप्पणेऽस्माभिर्मनाक् सूचितम् । शब्दालङ्कृतीनां भेदगणनयैव त्रिचत्वारिंशदिति संख्याऽयाति, तद्यथा सप्तमकिरणोद्दिष्ट-रीत्या वक्रोक्तौ २ भेदाः, अनुप्रासे ६ भेदाः, यमके २० भेदाः, श्लेषे ६ भेदाः, चित्रे प्रति-लोमानुलोमपादादिरेकः, सर्वतोभद्रादिरेकः, छत्रादिबन्ध एकः, एकाक्षरादिपाद एकः, श्लोकान्तरगर्भ एकः—इति ५ भेदाः, पुनरुक्तवदाभासे १ भेदः—साकल्येन ४३ भेदाः । एवमप्यर्थालङ्कारगणनायाम् । गुणनेनानयने उपरिदर्शितैव संख्येति सर्वं स्वस्थम् । परं कारिकाग्रन्थे 'बिन्दुवाणीभषड्'त्यादिस्थाने 'द्विबिन्दूब्धीभषड्'त्यादि गणनाविशुद्ध्यै पठनीयम् ।

यथा—राधेव सौभाग्यविधौ समाना न काऽपि तस्या रमणी समाना ।
मयूखजालेन हि हीरकाणां भवन्ति मुक्तानिचयः समा ना ॥२०२

—उपमायान्तु हीनता ।

आधिक्यं च भवेज्जातिप्रमाणाभ्यां तदाऽपि सः ।
लिङ्गस्य वचनस्यापि कालस्य पुरुषस्य च ।
विध्यादेरपि भेदे चासाम्यासम्भाव्ययोरपि (भ)॥३२५का—

क्रमेणोदाहरणानि—

देवोऽयं पुष्पकोदण्डश्चण्डाल इव दारुणः ॥ २०३

अत्र जात्या हीनता । 'चण्डांशुरिव तापकृदि'ति युक्तम् ।

इन्दुरेष सुधाबिन्दुरिव सर्वरसायनः ॥ २०४ अत्र प्रमाणहीनता ।

'इन्दुरेव सुधासिन्धोस्तरङ्ग इव रङ्गद' इति युक्तम् ।

चण्डाल ! मा खिदस्त्वन्तु भूदेव इव पावनः ॥ २०५ अत्र जात्याऽधिक्यम्

'विष्णुभक्ततया शुचि'रिति शुद्धम् ।

स्तनौ ते हिमवद्विन्ध्यौ पावनं मध्यमेतयोः ।
सत्यमेतत् किन्तु भूरि तयोर्नैवाणु चानयोः ॥ अत्र प्रमाणाधिक्यम् ।

पातालमिव नाभिस्ते सत्यं सुमुखि राधिके !
तस्या उत्थितकालाहिरिव ते रोममञ्जरी ॥ २०७ अत्रापि तथा ।

सत्यं कूप इवायन्ते राधिके ! नाभिमण्डलम् ।
रोमराजिरपीयन्ते तज्जलोद्धाररज्जुवत् ॥ २०८ इति शुद्धम् ।

खण्डिता राधेव सौभाग्यविधौ योग्या—सौभाग्याधिक्ये मानस्याप्याधिक्यम्, ततोऽस्याः सौभाग्यमप्यधिकं,मानोऽप्यधिकः। तत एवान्या रमणी अस्याः समाना न । अत्र दृष्टान्तः—मयूखेति—अत्र निषेधार्थको ना शब्दः । स्तनाविति—एतयोः पर्वतयोर्मध्यस्थानं पावनमिति सत्यमेव, किन्तु तयोर्मध्यमन्तरं भूरि, अनयोः स्तनयोस्तु अण्वप्यन्तरं नैव, एतेन स्तनयोः परमनैबिडयमुक्तम् । 'आर्य्यावर्त्तः पुण्यभूमिर्मध्यं विन्ध्यहिमागयो'रित्यमरः ।

(भ) रसालङ्कृतयोऽपेरता इति—एतच्च 'रसभावादितात्पर्य्यमाश्रित्य विनिवेशनम् । अलङ्कृतीनां सर्वासामलङ्कारत्वसाधकम् ॥' इति ध्वनिकारोक्तदिशा तदुपरि 'अनेन भावादलङ्कारा अपि प्रेयस्वूर्जस्विसमाहितादयो गृह्यन्ते' इत्यादिकात्···'चारुत्वहेतुत्वे'ति तस्या-

कल्पवल्लीव राजन्ते राधायास्ते गुणाधिकाः ॥ २०८ इति वचनभेदेऽशुद्धम्
'कल्पवल्ल्य इवाभान्ती'ति शुद्धम् ।

चिन्तारत्नानीव राधे ! गुणास्ते खञ्जनेक्षणे ! २१०—अत्र लिङ्गभेदः ।
'चिन्तामणीनां खनिवद्राधे ! तव गुणावलि'रिति शुद्धम् ।

व्रजं विशन्नन्दसुतः प्रदोषे व्रजाङ्गनानां मुदमाततान ।
रथ्यां बलारातिदिगङ्गनायाः कुमुद्वतीनामिव शीतरश्मिः ॥ २११

अत्र कालभेदः—तेनाशुद्धम् । 'व्रजाङ्गनानां भवति प्रमोदी'ति शुद्धम् ।

भासि त्वं कल्पवल्लीव सर्वकामफलप्रदा ॥ २१२ अत्र पुरुषभेदः, तेनाशुद्धम् ।
"कल्पवल्लीव भवती भाति सर्वफलप्रदे'ति शुद्धम् ।

कृष्णे प्रवहतु प्रीतिस्तव गङ्गेव सन्ततम् ॥ २१३ इत्यत्र विध्यादिभेदः ।
तेनाशुद्धम् । 'गङ्गेव प्रवहद्रूपा तव कृष्णे सदा रति'रिति शुद्धम् ।

आदिशब्दादनुमतिरपि(20) । असाम्ये यथा—

'ग्रथ्नामि काव्यशशिनं विततार्थरश्मि' मित्यत्र काव्यशशिनोः केनापंशेन साम्यं नास्ति, एवमर्थरश्मयोश्च । Vamana's Kavyalankara S.V. 4. 2. 16.

असम्भाव्यं यथा—तवाननादिदं राधे ! निर्गतं मधुरं वचः ।
आनन्दयति मे कर्णौ चन्द्रादिव मधु क्षरत् ॥ २१४

चन्द्रान्मधुक्षरणमसम्भाव्यं, कर्णयोरपि मधुन आनन्दकत्वमसम्भाव्यम् ।
'आस्वाद्यत्वमतीवेति पद्मादिव मधु क्षर'दिति शुद्धम् ।

ङ्गत्वाद्भावालङ्कारस्य विषय' इत्यन्तात् लोचनग्रन्थाच्च स्फुटमेव । प्रकाशग्रन्थस्य सूचनमप्येतदर्थे अनुकूलमेतदनुसार्य्यैव वेति सूक्ष्मधियामतिरोहितम् । यत्तु 'रसवत्प्रेयऊर्ज्जस्विभावसमाहितानि गुणीभूतव्यङ्ग्यप्रकारा एव नालङ्कारा'इति प्रौढ़ा केषाञ्चिदाशयोद्घोषणं तद्गजनिमीलितप्रायमिवानादेयम् । अथवा वाङ्मात्रेण विवाद एष न तात्त्विक इति । इह मूले 'शृङ्गारे प्रेय' इत्यादि ग्रन्थकृतां मतख्यापनन्तु याद्दच्छिकमिव प्रतिभाति । सम्प्रदायकृतामाचार्य्याणामानन्दवर्द्धनाभिनवगुप्तप्रभृतीनां मतमनूद्यैव दर्पणकृतोक्तं 'रसभावौ तदाभासौ भावस्य प्रशमस्तथे'त्यादि । एवमपि मूले 'यत्र रसे···बोद्धव्या' इति तु विवरणमेव, न लक्षणम् । लक्षणन्तु 'प्रधानेऽन्यत्र वाक्यार्थे यत्राङ्गन्तु रसादयः । काव्ये तस्मिन्नलङ्कारो

---

(२०)'आदिशब्दादनुमतिविभक्तिरपी'ति (ग) पुस्तके, 'अनुमितिविभक्ति'रिति (ख) पुस्तके, 'अनुमतिविभक्ति' रिति (क) पुस्तके पाठः ।

धर्महीनता यथा—

स पीतवासाः शिखिपिच्छमौलिर्विलोलहारो हरिरत्र काशे।
तडिल्लताशक्रशरासनाभ्यां विभूषितो नव्य इवाम्बुवाहः॥ २१५

अत्र 'विलोलहार' इत्यस्य बलाकारूपधर्महीनता। तेन

विभूष्यमाणः क्षणरोचिरिन्द्रधनुर्बलाकाभिरिवाम्बुवाहः॥

धर्माधिक्यं यथा—चामीकराभं वसनं वसानः शिखण्डचूड़ो हरिराबभासे।
विभूष्यमाणः क्षणरोचिरिन्द्रधनुर्बलाकाभिरिवाम्बुवाहः॥२१६

अत्र बलाकारूपधर्माधिक्यम्।

सारूप्ये लिङ्गभेदस्तु न दोषो न च वा गुणः (म)॥ ३२६का—

सारूप्यं भिन्नलिङ्गत्वेऽप्येकाकारत्वम्।

यथा— महारत्नैरिव गुणैः कृष्णरत्नाकरो भवान्।
तवामृतमिव स्वादु व्याहारं वेद्मि राधिके॥ २१७

उत्प्रेक्षायां 'यथा'शब्दः(म)—३२७का—

दुष्ट इत्यर्थः। 'यथा' शब्दस्य केवलं साधर्म्यमात्रपर्य्यवसायित्वादवाचकत्व-मुत्प्रेक्षायाः। तस्यास्तु 'नूनं''मन्ये' 'ध्रुव'मित्यादयो वाचकाः। उदाहरणम्—

चित्ते द्रवति तोयेन पूर्य्यते नयनद्वयम्।
प्रिययोश्चित्तनयने संवादचतुरे यथा॥ २१८

चामीकरेति—चामीकराभं सुवर्णमयम्, क्षणरोचिर्विद्युत्, बलाका बकपङ्क्तिः,—अत्रोपमेये श्रीकृष्णे 'विलोलहार'पदाभावादुपमायां बलाकारूपधर्मस्य सत्त्वाच्च धर्माधिक्यं ज्ञेयम्।

महारत्नैरिति—अत्र 'रत्न'शब्दो नपुंसकलिङ्गः गुणशब्दस्तु पुंलिङ्गः तथाऽपि तृतीयायां पुंनपुंसकयोरेकरूपत्वात् 'रत्नैर्गुणैरि'त्येकाकारत्वम्। एवं द्वितीयायाम् 'अमृतं' 'व्याहार'-मित्येकाकारत्वम्। चित्त इति—तथाच यथा प्रीत्यापन्नयोः संवादचतुरयोर्द्वयोर्मध्ये

रसादिरिति मे मति'रिति ध्वनिकृता सूचितम्। राजा तु एवंविधस्थले यत् रसालङ्कारत्व-स्थितिमुररीचकार तत्तु तद्ग्रन्थे रसालङ्कारयोरितरेतराश्रयतापत्तमुपाश्रित्यैव, नव्यानाम-रुचिकरमेतदेति बहुशोऽस्माभिरसूचि,तस्यातितरां दूषणाक्रान्तत्वादतिविवादपदारूढत्वाच्च। अत्र मूले 'रसपोषिका' इति विशेषणोपादानमनर्थकं सर्वासामलङ्कृतीनामेव तत्त्वेन सम्भवात् स्वरूपकलनाभावोज्जृम्भितमितदित्येवास्तां साधु साधनम्।

अत्र 'यथा' शब्द उत्प्रेक्षाया अवाचकः। तेन 'संवादचतुरे इव' 'संवादचतुरे इव'मिति वा शुद्धम्।

—एवमन्येऽपि सूक्ष्मतः ॥ ३२८का—

अन्ये सूक्ष्मतयाऽलङ्कारदोषाः सन्ति, तेषां केचिदग्रे दोषकिरणे दर्शयिष्यन्ते।

※ इत्यलङ्कारकौस्तुभेऽर्थालङ्कारनिरूपणो नामाष्टमः किरणः।※

एकस्यानन्दं ज्ञात्वाऽन्यो हृष्टो भवति तथा चित्तस्य दौर्थं ज्ञात्वा नयनं जलपूर्णं भवतीत्यर्थः। इति—

(म) अर्थेषामिति—अलङ्काराणां मध्ये मुख्यत उपमाया दोषचर्चाऽतिप्राचीनैर्मेधाविरुद्रप्रभृतिभिरुद्भाविता, सा च नवीनैरप्यनेकैरनुस्रियते। 'उपमादोषाः सप्त मेधाविनोदिता' भामहकृतकाव्यालङ्कारे विवेचिताः, आचार्यदण्डिप्रभृतिभिश्च निपुणं विमर्शिताः। वैफल्यमपुष्टार्थत्वमिति कौस्तुभटीकाकृत्—अर्थपारिशेष्यत एवार्थालङ्काराणां परिनिष्ठिता विच्छित्तिरिति। 'वैफल्य'मित्यादिमूलकारिकायां 'मलत्रय'मिति दोषार्थं 'मल'शब्दप्रयोगो न सर्वथा निर्मल इत्यलं मूलनाशेन। अस्मिन् प्रसङ्गे वृत्तिविरोधस्य दोषत्वेन पृथक् स्वीकारे दोषकिरणोक्तमेतदनुषङ्गि यत् किञ्चिदनूद्यते। एतच्च विमर्शयोग्यं भवति वृत्तियोग्यत्वे ग्रन्थकृन्मतस्य गुणविशेषहेतुकस्य रीतिपदार्थस्य स्थितिः सम्भवति तदन्यथात्वे वैशेषिकतया दोषस्य स्वीकारः सम्यङ् न वेति। परमकिञ्चित्करमेतदालङ्कारिकवर्यैरन्यैरपराम्मृष्टमित्यलमयथाऽयासाटोपेन। इदन्तु ग्रन्थकृत्पक्षे उदाहार्यं यदनुप्रासमाहात्म्याक्षिप्तधियां गौडीरीतिलालित्यशेषलालितमानसानामन्येषाञ्च केषामयथाप्रयोगाः स्खलनानि चेदृशानां नवीनानां निबन्धेष्वेतदवतरणस्य यौक्तिकतां प्रति प्रमाणम्। उपमायान्तु हीनतेत्यादि—ग्रन्थकृन्मता एते नव मेधाविरुद्रप्रभृतिभिः पूर्वाचार्यैर्निर्दिष्टानां सप्तानामुपमादोषाणां प्रपञ्चा इति तु सुव्यक्तमेव। साम्यलिङ्गभेदस्त्विति—'न लिङ्गवचने भिन्ने न हीनाधिकताऽपि वा। उपमादूषणायालं यत्रोद्वेगो न धीमताम् ॥' इत्याचार्यदण्डिवचनमात्रमेवात्र प्रमाणं, परं 'छायेव तां भूपतिरन्वगच्छ'दित्यादिषु 'स लोहकारभस्त्रेव श्वसन्नपि न जीवति।' 'अमानि तत्तेन निजायशोयुगं द्विफालबद्धाश्चिकुराः शिरःस्थित'मित्यादिषु चैतदनुषङ्गिषु साहश्यघटितेषु लक्ष्येषु सिद्धान्तनिर्णयो न सुशकः। औचित्यहानिरेषु तथा वरीवर्त्ति यथा दोषकिरणप्रसङ्ग एव वरमस्य विचार इति प्रमाणविदां पन्था एवानुसर्त्तव्यः। उत्प्रेक्षायां 'यथा'शब्दः—'मन्ये शङ्के ध्रुवं प्रायो नूनमित्येवमादिभिः। उत्प्रेक्षा व्यज्यते शब्दै'रिव'शब्दोऽपि तादृशः॥' इत्येषां परिगणनं काव्यादर्शे। अवाचक इति दोषवैशिष्ट्यप्रकटनमिति मन्तव्यम्। एवमन्येऽपीति—यथाऽर्थान्तरन्यासा-

प्रस्तुतप्रशंसाव्यतिरेकसमासोक्तिप्रभृतिषु तेषु काव्यप्रकाशे निदर्शिताः ; प्राचीनतरैस्तट्टीकाकृद्भिः रुचक-श्रीधर-चण्डीदास-प्रभृतिभिः सूरिभिर्वितत्य विशदीकृताः । एषु दोषकिरणोद्घाटितदूषणानामेव सामान्यतः स्थितिरिति सर्वेषामप्येषां तदन्तरेव ग्रहणं श्रेयः—तथा च दर्पणे 'एभ्यः पृथगलङ्कारदोषाणां नैव सम्भव' इति, एभ्यो निरूपितस्वाधिष्ठानदूषणेभ्य इति शेषः । अनुमतिरपीति—लिङ्लोटोरर्थप्रपञ्चेष्वस्यास्ति ग्रहणमिति 'विध्यादे'रिति गणने तदन्तर्भूततया स्वीकारः सुकर इत्येवमेव मन्यते । असाम्य इति—'तेनासदृशताऽपि चे'तिमेधाविपरिगणने भामहग्रन्थे । वस्तुतस्त्वेषु असादृश्योपहतेषु स्थलेषु नयानां मत उपमैव नास्ति 'शिरो नास्ति शिरोव्यथे'ति न्यायेन कथं तस्य तदाश्रितदोषस्पर्श इति नास्तेऽत्रैषामवसरः । असम्भाव्यमिति—'असम्भव' इति प्राचां परिगणनेऽस्य संज्ञा-असम्भावितोपमायामद्भुतोपमायां वा आचार्य्यदण्डिपरिलक्षितायां नातिव्याप्तिरस्य शङ्का, एकत्र च.सत्वपोषादन्यत्र चारुत्वहानेः, 'असम्भाविते'त्युपपदस्यातर्कितोपनतवाच्यसौष्ठवमर्थं इति कृत्वा च । 'अनुपपत्तिरसम्भव' इति वामनलक्षणम् । 'नन्वर्थविरोधोऽयमस्तु किमुपमादोषकल्पनये'ति पूर्वपक्षस्तत्सिद्धसिद्धान्तश्च सर्वं सुगमयतीत्यास्तामेतत् । एषु सर्वेषु दोषेषु सर्वथौचित्यमेव व्यापकतया परिपन्थि इति तु सहृजं वचः इति—

अथ नवमकिरणः ।

अथ 'सुसंस्थानं रीति'रिति (१मकारिकायाम्) यदुक्तं सा किंलक्षणा कियद्प्रकारा वेति तामेव दर्शयति—

रीतिः स्याद्वर्णविन्यासविशेषो गुणहेतुकः (क) ॥३२९ का—

गुणास्तूक्ताः । वर्णविन्यासविशेष इति वर्णानां रसानुगुण-(1) गुणानुरोधोपाधिकरचनाविशेष इत्यर्थः । यद्यपि गुणविवेकेनैव स लभ्यते तथाऽपि तद्विशेषबोधार्थं रीतिकिरणमारभ्यते (क) ।

वैदर्भ्यादिविशेषेण चतुर्धा सा निगद्यते ॥ ३३० का—

सा रीतिः । वैदर्भी पाञ्चाली गौड़ी लाटीति चतुर्विधा (क) । तासां क्रमेण लक्षणमाह—

अवृत्तिरल्पवृत्तिर्वा समस्तगुणभूषिता ।
वैदर्भी सा तु शृङ्गारे करुणे च प्रशस्यते ॥ ३३१ का—

रीतिरिति । गुणहेतुको गुणव्यञ्जकः । एतदेवोक्तं गुणकिरणे 'व्यञ्जकाः स्युर्वर्णाश्च रचना अपी'ति (१८६ का—) (क) ।

अवृत्तिरिति—वृत्तिः समासस्तद्रहिता (2) केवलसुबन्तपदघटितवर्णनमेवोचितमित्यर्थः ।
आलोकनमिति—क्रम इति—तव मदनमत्तयोः क्रमो नास्ति, कुटिलावलोकनादौ तयोः

(क) रीतिरिति—अत्रादौ तावद्विचारणीयं गुणतो रीतेः पृथग्विवेचने किं तावन्मानं कश्च सम्प्रदायसिद्धः पन्थाः, तत्रालङ्कारिकवर्य्याणां विमतौ का वा युक्तिरन्यतरपक्षपरिग्रह इति । कौस्तुभकृतो हि प्रकाशग्रन्थमुपजीव्यैव प्रवृत्ता इति बहुशोऽवोचाम । अत्रापि रीतिलक्षणोपक्रमे तद्विमर्शे च निश्चयाभावसूचकः सामञ्जस्यसाधनप्रयासः,'इत्यादेः खल्वनुप्रासरीतिरूढ़स्य वर्त्मन' इत्यादि ६ष्ठ किरणस्थः कारिकाग्रन्थः,'यद्यपि गुणविवेचनेनैव स लभ्यते, इत्याद्यत्रत्यो वृत्तिग्रन्थश्च तदेतदनुमानं सुतरां द्रढ़यन्ति । परं 'सुसंस्थानं रीति'रित्यादिमकारिकायमाकूतं 'वर्णविन्यासविशेष'इति रीतिप्रकरणे वाचिकं 'वैदर्भी सा तु शृङ्गारे करुणे

---

(1) 'रसानुकूले'ति (ख) (छ) पुस्तकयोः पाठः ।

(2) 'समासरहितमिति (छ) पुस्तके पाठः ।

समस्तगुणेति गुणास्त्रयो दश वा । यथा—

आलोकनकुटिलितेन विलोचनेन सम्भाषणञ्च वचसा मनसाऽर्द्दमर्द्दम् ।

लीलामयस्य वपुषः प्रकृतिस्तवेयं राधे ! क्रमो न मदनस्य न वा मदस्य ॥१

अत्र अवृत्तिरल्पवृत्तिश्च । 'कु'-'म्भ'-'ञ्च'ेति माधुर्य्यव्यञ्जका वर्णाः । 'अर्द्दमर्द्द'मित्योजोव्यञ्जकौ द्वौ । अर्थवैशद्यं प्रसादः, अनिष्ठुरत्वं सुकुमारतेत्यादिः समस्तगुणाः । न केवलमियं तथाविधवर्णविन्यासाद्वृत्त्यभावाच्च वैदर्भी, अपि त्वर्थगतौदार्य्येणापि ।

अन्यथा—मदनेन मदेन चालसो वनिताभिर्जनितातिलालसः ।

अतिमञ्जुनि कुञ्जमन्दिरे रमतेऽसौ सखि ! नन्दनन्दनः ॥ २

इत्यत्राल्पवृत्तित्वात्तथाविधवर्णविन्यासोपाधिगुणत्रयवत्त्वाच्च वैदर्भी यद्यपि, (ख) तथाऽपि तथाविधौदार्य्याभावान्न तथा शोभते ।

कारणत्वात् । अयम्भावः मूर्च्छितजनोऽधरसुधां पाययित्वा जीवयितुमेव योग्यः, नतु कटाक्षशरेण हन्तुम् । एवञ्च तस्य जीवने सति पश्चाल्लीलया कुटिलावलोकनरूपशरप्रहारे कृतेऽपि न दोष इति क्रमस्तयोर्नास्तीत्याक्षेप उक्तः ।

अधुना वैदर्भीलक्षणेऽर्थनिष्ठसौष्ठववद्वैशिष्ट्यरूपविशेषणान्तरं देयमित्याह(ख)—न केवल-

---

चे'त्यादिषु 'संघटना लभरूपतास्थापनञ्च प्रकाशकृदादीनां मतञ्च दूषणमुद्घोषयन्ति । रीतिगुणयोरव्यभिचारित्वसम्मानसिद्धान्तप्रतिपादने प्राचीनैर्वामनादिभिर्जीवातुतया स्वीकृते न किमपि प्रमाणं गरीयोऽस्तीति युक्तिसूक्तिनिचयैः सूचितः प्रामाणिकैर्ध्वन्यालोककृद्भिः स्वग्रन्थे तृतीयोद्योते । अतः पृथक्तया विवेचनमेव श्रेय इति बहवः । गुणरीत्योरव्यभिचारित्वसंश्लेषं स्वीकृत्यापि केचित् प्राचीनमानिनः कण्ठाभरणकृत्प्रकाशवर्षप्रभृतयो रीतिः शब्दालङ्कारकक्षाऽन्तर्भुक्तिं समर्थयितुमीहमाना इयतैव गुणरीत्योर्विवेकोऽवश्यम्भावीति प्रतिपद्यन्ते । एतदेव कण्ठाभरणटीकाकृतां 'गुणाः श्लेषादयः काव्याव्यभिचारिणो नव । तेषामन्योन्यमिलनक्षमतया पानकरस इव गुडमरीचादीनां खाड़व इव मधुराम्लादीनां यत् संमूर्च्छनरूपावस्थाऽन्तरागमनं तत्संस्कारादेव हि लोकशास्त्रपदरचनातः काव्यरूपा च रचना आवर्त्तत'इत्यादौ प्रदर्शितं मतमित्यनुमीयते । रीतिशब्दस्य व्युत्पत्तिलभ्योऽर्थः प्राचीनैः केश्चिदत्र 'रीङ् गतौ'विति धातोर्लभ्यो दर्शितः—प्राचीनतराणां मार्गपदव्यवहारोऽत्र सुसिद्धः । रीतिस्त्रिधेति वामनः,चतुर्धेत्यपरे, पञ्चधेत्यपि केचित्,षोढ़ेति राजमतानुसारिणः । वामनकुन्तकादिभिरस्या देशविशेषसंस्पर्शत्वे प्रकृतं तथ्यं निरधारि । आकरत एवैतानि सर्वाणि शास्त्राणीत्यलम् ।

पाकोऽप्यस्याः सहायः स्याद्रसवार्त्ताकुपाकवत्(ख) ॥ २३२ का—

अस्या वैदर्भ्याः पाको निर्वाहः । स च द्विविधः—रसालपाको वार्त्ताकुपाकश्चेति । रसालपाक एव सहायः स्यात्, शोभाकरत्वात्, नेतरः ।

पूर्वं पूर्वं दृशायाश्चेत्तदुत्तरोत्तररम्यता ।
तदा रसालपाकः स्याद्विपरीते तदन्यकः ॥ २३३ का—

क्रमेणोदाहरणानि—'आलोकनं कुटिलितेने'त्यादौ (१म श्लोके) चतुर्थचरणे रसालपाकः । तत्रैव यदि 'लीलामयस्य वपुषस्तव राधिके यः कोपक्रमो नु सहजः किमु कृत्रिमो वा ॥" अत्र सत्यामपि वैदर्भ्यां पाकेन वार्त्ताकुपाकता, तेनास्या विरसत्वम् । एवं छन्दोऽप्यस्याः सहायतां व्यनक्ति—तच्च वसन्ततिलकोपेन्द्रवज्राऽऽदि । यथा'(3) एतानि तानि नलिनीविपिनी'त्यादि (५म किरणे ८८श्लोकः), यथा—"आलोकनं कुटिलितेने'त्यादि च (१म श्लोकः) । यथा च

न वाग्मिनः सन्ति कतीह भूतले भवन्ति सर्वे न हितप्रियोक्तयः ।
मयूरमुख्याः कति भान्ति पत्रिणः परं पिका एव रुवन्ति पञ्चमम् ॥ इ

मिति । न शोभत इति—अत्रार्थसौष्ठवाभावान्न वैदर्भीत्यर्थः । रसाल आम्रस्तस्य पाक एवोत्तरकाले शोभाकरः, न वार्त्ताकुपाकः, वार्त्ताकोः प्रथमदशायामेव सौन्दर्य्यं, पक्वदशायामत्यन्तवैरूप्यात् । सहाय इति—एवं सति वैदर्भीलक्षणे रसालपाकवैशिष्ट्यमपि विशेषणं देयमिति ज्ञेयम् । छन्दोऽपीति—तथाच वैदर्भीलक्षणे वसन्ततिलकोपेन्द्रवज्राऽऽदिवैशिष्ट्यविशेषण-

(ख) न तथा शोभत इति—समस्तगुणाया वैदर्भ्याः प्राचीनमते 'तद्द्वाराकृष्टं तेन सनाथा काव्यपद्धति'रिति निर्दिष्टाद्युत्कर्षवत्त्वं स्वीकार्य्यम् । नव्यमते गाम्भीर्य्यमस्याः प्राणप्रदो धर्मः । वस्तुतस्तु याहच्छिकैषा युक्तिः । नव्यानामपि वैदर्भीपक्षपातः वस्तुसिद्धः । अर्थस्य प्रौढ्या गम्भीरिम्णा वा य उत्कर्षस्तमाश्रित्यौदार्य्यस्य परिकल्पनेति चेत्, कथं तस्य रीत्यन्तरेऽनवकाश इति न वयं प्रतीमः । पाकोऽपीति—एतच्च राजशेखर-भोज-विद्याधर-विद्यानाथप्रभृतीनामालङ्कारिकाणां सिद्धान्तमुपजीव्यावतार्य्यते । शय्यायुक्तिभणितिपठितिप्रभृतीनामिवास्यापि शब्दाश्रयत्वं चमत्कारस्येति च विभाव्यम् । आम्रवार्त्ताकुव्यतिरिक्ता इतरे अपि पाका गुडाद्यभिधा आकरतो ज्ञेयाः । वैदर्भी गर्भिणीवेति—सर्वातिशायित्वात्तस्या अनुगुणच्छन्दोबन्धनमावश्यकमेव । प्रतीच्यानामप्येतदर्थं छन्दस्तया कलितस्यावान्तरभावप्रपञ्चस्य सामञ्जस्ये मतिः सुस्थितैव । शब्दालङ्कारविवेचनप्रसङ्गे राज्ञा गतिपदार्थान्तर्गतमध्यविलम्बितानां तेषामितरेतरसङ्कराणां स्थितिः स्वीकृता । सुवृत्ततिलके आर्य्यक्षेमेन्द्ररचिते

(3) 'यथा' इति (ग) पुस्तक एवास्ति, नान्यत्र ।

अत्रापि 'पञ्चम'मित्यनुस्वारस्तथाविधं नौजो बध्नाति, गुरुरप्ययं क्लीववन्नासते । तेन 'न भान्ति किं केकिमुखाः खगाः पिकाः परञ्च ते पञ्चमगानचञ्चवः' इत्येव शोभते । आदिशब्दात् रथोद्धताऽदि च । यथा—

गाहते गहनमीहतेतरामर्द्धमर्द्धमभिराममीहितम् ।

भाषते वचनमुन्मदाकुलं कोऽयमिन्दुमुखि ! मेघमेदुरः ॥ ४

यथा वा—इन्दुनिन्दिवदनं मृदुस्मितं कञ्जगञ्जिनयनं सुनासिकम् ।

स्निग्धमुग्धवचनं नवं नवं मेघमेदुरमुपास्महे महः ॥ ५

अन्यत्र छन्दसि तथाविधरचनायामपि वैदर्भी न तथा चमत्करोति, यथा 'वैदर्भी गर्भिणीव स्फुरति रसमयी कामसूः रुक्मिणीवे'ति छन्दोदोषान्न तथा सुरसेति । एतच्छन्दस्तु गौड़्यनुकूलम् । यथा—'गौड़ी गाढ़ोपगूढ़प्रकटहठघटागर्वगर्भेव गौरी' (ख) ।

यथाप्रायो हि यत्रार्थो माधुर्य्यप्रायको गुणः ।

न गाढ़ता न शैथिल्यं सा पाञ्चाली निगद्यते(ग)॥२२४का—

यथा—'कान्ते !' कां प्रति ते बभूव मधुरं सम्बोधनं', 'त्वां प्रति'

ज्ञातं, किं कमनीयताऽनुगमिदं किंवा प्रियत्वानुगम् ।

'तात्पर्य्यन्तु ममोभयत्र', न न न प्राप्तोऽसि, नाहन्तु सा,

'काऽसौ', या हृदये तवास्ति, 'हृदये नित्यं त्वमेवासि मे' ॥ ६

इत्येवमनुसर्त्तव्यम् ।

मपि देयमित्यर्थः । क्लीववदिति—अयं भातीति यावत् । अन्यत्रेति—वसन्ततिलकाऽदिभिन्नछन्दसि वैदर्भी न चमत्करोति । एतच्छन्दोऽनुकूलत्वे गौड़ीरीत्यामाह—यथेति । गाढं यथास्यात्तथोपगूढ़ो गुम्फः प्रकटहठसमूहरूपगर्वो गर्भं यस्यास्तथाभूतेव ।

छन्दसां भावप्रपञ्चस्य कवीनाञ्चैतदानुषङ्गिप्रावीण्यप्रकटनपटुत्वस्य विमर्शः साधु साधितः ।

(ग) सा पाञ्चाली निगद्यत इति—वार्त्तायां वर्णने वाऽस्याश्चारुप्रयोगः—यथा 'अयमुदयति मुद्राभञ्जनः पद्मिनीना'मिति पद्ये । 'वाचि वस्तुन्यपि रसस्थिति'रियतैव माधुर्यलक्षणं यैः साधितं तैरस्या रीतेर्माधुर्य्यायत्ततया अवतारणं मिथ्यैव व्यधायि । गुणत्रयस्वीकारे प्रसादगुणबाहुल्ये वैदर्भी, माधुर्य्यायत्तत्वे पाञ्चाली, ओजोभूयिष्ठत्वे गौड़ी रीतिरित्ययत्नसिद्धः सिद्धान्तः । गौड़ी भवेदनुप्रासबहुलेति—वस्तुतस्त्वनुप्रास एव नास्योत्कर्षहेतुर्नवाऽस्या 'समस्तगुणा गौड़ी'त्याद्यभियुक्तवचनैरन्यतोनिकर्षः स्वतःसिद्धः । एतच्चास्माभिरन्यत्र सविस्तरं

निष्ठुराक्षरविन्यासा दीर्घवृत्तिर्युतौजसा ।
गौड़ी भवेदनुप्रासबहुला वा (ग)—२३५ का—

यथा—'किं रे कष्टमरिष्ट ! दुष्टे'त्यादि (५म किरणे ८म श्लोकः)। न केवलं निष्ठुराक्षरप्रायत्वमेवास्या लक्षणम्, अपि त्वनुप्रासबाहुल्यमपि। तेन यस्य यस्य गुणस्यानुगुणो भवत्यनुप्रासः तस्य बाहुल्यमेव गौड़ीरीतिमनुबध्नाति (ग)। अतो 'द्वन्द्वं द्वन्द्वं वादयदि'त्याद्यपि (८म किरणे २०० श्लोके गौड़ी। एवम् 'अनङ्गसङ्गरासङ्ग' (5) इत्यादौ (७म किरणे ८म श्लोके), किन्त्वत्र न गौड़ीत्वम्।

वल्गद्वल्गु-वतंस-मांसविगलन्मन्दारमालामिल-
द्रोलम्बद्रुतिलम्बमानसुमनोधूलीभिराधूसरः।
लीलाबन्धुरकन्धराञ्चलचलच्छ्रीकौस्तुभं भ्राजते
धावन् धूतधरो धराधरधरो धाराधरश्यामलः(ग) ॥ ७

अत्र सत्यप्योजोगुणभूयिष्ठत्वे वृत्तिबाहुल्येऽप्यर्थकौमल्यप्रसादादिभिर्वैदर्भीमार्गपतितैवेयम् (ग)। यथा वा—

निष्ठुरेति—ओजसा गुणेन युता तथाऽनुप्रासबहुला वा भवेत्। अत्र 'वा' शब्दो विशेषणसमुच्चयबोधको नतु विकल्पार्थकः। अनङ्गेति—अत्र निष्ठुराक्षराणामभावान्न गौड़ी (ग)। अधुना भीष्मेण सह युद्धे प्राप्तपराभवमर्जुनं वीक्ष्य क्रोधेन भीष्मवधार्थं शीघ्रं गच्छतः श्रीकृष्णस्य धावने क्रियां वर्णयति— वल्गदिति। धाराधरो मेघस्तत्तुल्यश्यामलः श्रीकृष्णो धावन् भ्राजते। धावनक्रियाया विशेषणत्रयमाह—वल्गन् चाञ्चल्यं प्राप्नुवन् वल्गुवतंसो मनोहरं कर्णभूषणं शिरोभूषणञ्च यत्र तद्यथा स्यात्तथा—अवेत्यस्याकारलोपः। पुनश्च धावनशीलया बन्धुरा उन्नता या कन्धरा तस्या अञ्चले चलन् श्रीकौस्तुभो यत्र तद्यथा स्यात्तथा। पुनश्च धूता कम्पिता धरा यत्र तथाविधं यथा स्यात्तथा। श्रीकृष्णः कथम्भूतः ? अंसात् स्कन्धाद्विगलन्ती या मन्दारमाला तस्यां मिलन्तो ये रोलम्बा भ्रमरास्तेषां मालायाश्चाञ्चल्येनैवात्र स्थातुमसमर्थानां द्रुत्या मालया सह धारणेन लम्बमानानां पुष्पाणां धूलिभिरीषद्धूसरः पुनश्च पर्वतधरः। इयं गौड़ी वैदर्भीलक्षणघटकीभूतविशेषणविशिष्टेत्यर्थः (4)।

सप्रमाणोपन्यासं विवेचितम्। (Vide *The Gaudi Riti in Theory and Practice.* I.H.Q. Vol. 1927...)वैदर्भीमार्गपतितैवेयमिति—एतच्च गौड़ीयस्यग्रन्थकारस्य कौस्तुभस्तुतः वैदर्भीरीतेः सर्वातिशायित्वबुद्धिप्रसूतमिति नास्ति सन्देहलवोऽपि। गौड़ीयस्य

(4) 'विशेषणविशिष्टाऽपीत्यर्थः' इत्यसङ्गतप्रायः पाठः (ख) (छ) पुस्तकयोरुपलभ्यते।
(5) 'अनङ्गमङ्गलासङ्ग' इत्यत्र (छ) पुस्तकस्थः पाठः।

दाक्षिण्योत्सुकया गुणैरधिकया प्रेम्णा गतालीकया
लीलाकेलिपताकया क्षत-कया चित्कौमुदीराकया ।
दृक्कर्पूरशलाकया नवकया लावण्यवापीकया (ग)
कृष्णो राधिकयाऽन्वरञ्जि, न कया जातं निरातङ्कया ॥ ८

—समन्ततः ।

शैथिल्यं यत्र मृदुलैर्वर्णैर्लादिभिरुत्कटम् ।
सा लाटी स्याल्लाटजनप्रियानुप्रासनिर्भरा ॥ ३३६का—

लाटो विदग्धः (6) । उदाहरणम्—

लीलाविलासलुलिता ललनावलीषु लोलालकासु ललिताऽलिरलं ललामम् ।
कीलालकेलिकलयाऽनिलचञ्चलाया: काले ललौ मृदुलतां लवलीलतायाः ॥९

अत्र केवलं शैथिल्यम् । लाटानुप्रासबाहुल्येऽपि तथा—

स्मेरारविन्दवदनावदनारविन्दसौन्दर्य्यकाम इव शारदशीतरश्मिः ।
आकाशवासतपसा सह संविधत्ते धूमस्य पानमिव लक्षणलक्षणस्य ॥ १०

एष लाटानुप्रासः—एषाऽपि लाटी रीतिः ।

॥ * ॥ इत्यलङ्कारकौस्तुभे रीतिनिरूपणो नाम नवमः किरणः ॥ * ॥

दाक्षिण्येति—राधया कृष्णोऽन्वरञ्जि राधा कृष्णमनुरक्तं चकारेत्यर्थः । अतः कया सख्या निःशङ्कया न जातम्, अपि तु सर्वा एव सख्यो निःशङ्का बभूवुरित्यर्थः । श्रीकृष्णो राधायामनुरक्तो भविष्यति न वेति पूर्वं सखीनां या शङ्काऽसीत् साऽधुना गतेति पर्य्यवसितार्थः । राधया कथम्भूतया? वाम्यं त्यक्त्वा दाक्षिण्य उत्सुकया प्रेम्णा हेतुना गतालीकया निष्कपटया पुनर्लीलारूपध्वजस्य केलिपताकया, पुनः क्षतं कं सुखं यया तथाभूतया, पुनश्च चिच्छक्तिरेव कौमुदी तस्या राकया पूर्णचन्द्रस्वरूपया, नवकया नवीनया, स्वार्थे कः । लावण्यस्य वाप्यस्यामिति बहुव्रीहौ ह्रस्वत्वनिषेधः (ग) ।

समन्ततः सर्वत्र लादिभिर्मृदुलैर्वर्णैरुत्कटं शैथिल्यम् । अनुप्रासानां निर्भरोऽतिशयो यत्र तथाभूता । लुलिता मर्दिता आलिर्यस्याः सा राधा चञ्चलालकासु ललनासु मध्ये श्रीकृष्णेन लीलाविलासैर्लुलिता मर्दिता सर्वापेक्षयाऽतिशयलीलाविलासवतीति यावत् । अतोऽलमतिशयेन ललामं सर्वासां शिरोरत्नमेवम्भूता राधा जलकेलिकलया हेतुनाऽनिलेन चञ्चलाया लवलीलताया मृदुतां ललौ गृहीतवती । लाटः कोमलः—तथाच कोमलवर्णानुप्रासेऽपि तथा शैथिल्यं ज्ञेयम् । स्मेरेति—आकाशवासरूपतपसा धूमस्य पानमिव विधत्ते । कथम्भूतस्य? लक्षणं कलङ्करूपचिह्नं तल्लक्षणस्य तत्स्वरूपस्य । तथाच चन्द्रः यन्निष्ठकलङ्कचिह्नव्याजेन धूमपानरूपतपश्चकारेत्यर्थः (ग)—इति ।

धोयीकस्य कवेः पवनदूते साटोपमुपासिता वैदर्भीप्रीतिरपेत्रतदर्थिका । लावण्यवापीकयेति—'नद्यृतश्चे'ति कप् समासान्तः । परं न समासान्तसहितं पदमेतत् सहृदयानां रुचिकरम् । शैथिल्यं यत्रेति—'अल्पप्राणाक्षरोत्तरं शिथिल'मिति दण्डिमतमुपजीव्य मृदुलैर्लादिभिरुक्तमिति ।

(6) 'लाटोऽविदग्ध' इति पूर्ववत् (ख) (छ) पुस्तकयोः पाठः ।

अथ दशमकिरणः ।

'यदस्मिन् दोषः स्याच्छ्रवणकटुताऽदिः स न परः' (प्रथम कारिकायाम्) इत्युद्दिष्टस्य दोषस्य लक्षणपरीक्षे दर्शयितुं दोषकिरणमारभते । कोऽसौ दोष इत्याह—

रसापकर्षको दोषः (क)—२२७ का—

अपकर्षकः स्थगनकारी । ननु रसस्यात्मनः कथं स्थगनमित्याशङ्क्याह—

रसोऽत्रास्वाद उच्यते (क) । २२८का—

अत्र दोषलक्षणे रसशब्देनास्वाद एवोच्यते, रस्यत इति रसः, न शृङ्गारादिक आत्मभूतो रसः (क) । यथा न काणत्वखञ्जत्वादिकमात्मनः कौरूप्यकारणम् अपि तु देहस्यैव, तथाऽत्र शब्दार्थयोरेव दोषः, नात्मभूतस्य रसस्य । तर्हि 'शब्दार्थापकर्षको दोष' इत्येवास्तु लक्षणम् इत्याशङ्क्याह—

अपकर्षस्तत्स्थगनम्—२२९का—

तस्यास्वादस्य स्थगनं सङ्कोचः । न हि शब्दस्यार्थस्य वा तेन सङ्कोचः क्रियते, अपि तु तत्तदाश्रयेण सताऽऽस्वादस्यैव । अतः सम्यगुक्तं 'रसापकर्षको दोष' इति । आस्वादश्च सहृदयान्तर्गत एव येन शब्दाश्रयेणार्थाश्रयेण वाऽपकर्षेण तेषां जायमान आस्वादः सङ्कुच्यते स एव दोषः ।

नन्विति—काव्यपुरुषस्य रस एवात्मा तस्य कथं स्थगनमित्यर्थः । तत्तदिति—शब्दार्थाश्रयेण दोषेणास्वादस्यैव सङ्कोचः क्रियते, न तु शब्दस्यार्थस्य इति । तथा सति दोषस्य

(क) रसापकर्षक इति—न तु शृङ्गारादिक आत्मभूतो रस इति च—एतच्च ध्वन्यालोकमतस्थानां नवीनानां मम्मटादीनां दर्शनम् । 'गुणविपर्य्ययात्मानो दोषाः' 'ये हेयास्ते दोषा' इत्यादिलक्षणानामव्याप्त्यतिव्याप्तिप्रभृतिः सुप्रकसन्धान इत्यलं पिष्टपेषणेन । भरत-भामह-दण्डिप्रभृतीनां प्राचां ग्रन्थेषु दोषतत्त्वोद्घाटनं शब्दशुद्धियुक्तिशुद्ध्योरेकतरमुभयं वा परिकल्प्यागतानि । आचार्य्यवामनेन काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तिकृता पदपदांशादिविभागव्यवस्थया दोषाणां स्वरूपसम्बन्धस्वरसाविष्कारेण शास्त्रस्यास्य महदुपस्कृतं साधितम् । महिमभट्टेन

स च द्वेधा निरूप्यते ॥ २४० का—

यावदास्वादापकर्षको यत्किञ्चिदास्वादापकर्षकश्च(क) । यत्र सहृदयानामसहिष्णुता भवति स आद्यः, यत्र सहिष्णुता स्यात् सोऽन्यः ।

श्रुतिकट्वादयस्तत्रादावुच्यन्ते समासतः ।
पदे वाक्ये पदांशेऽमी अर्थे चेति चतुर्विधाः ॥२४१ का—

अमी श्रुतिकट्वादयः । ते यथा—

श्रवणकठोरमसंस्कृतमसमर्थञ्चाप्रयुक्तनिहतार्थम् ।
व्यर्थमवाचकमपि चानुचितार्थं ग्राम्यमप्रतीतञ्च ॥
अश्लीलं सन्दिग्धं नेयार्थमथो समासगं क्लिष्टम् ।
अविमृष्टविधेयांशं विरुद्धमतिकृच्च षोड़शैतानि(ख)॥२४२ का—

एतानि षोड़श पदानि दुष्टानीत्यर्थः । क्लिष्टादित्रितयं समासगमेव, असमस्तस्य दुष्टत्वायसम्भवात् । श्रवणकठोरं श्रुतिकटु । असंस्कृतं च्युतसंस्कृति । व्यर्थं निरर्थकम् । अश्लीलन्तु त्रिविधं, व्रीड़ाजुगुप्साऽमङ्गलदायित्वात् । क्रमेणोदाहरणानि—

निष्कृष्ट(1)-लक्षणमाह—येनेति । स च दोषश्च । यत्रेति—यत्र दोषस्योत्कटत्वे सहृदयानामसहिष्णुता स यावदास्वादस्यापकर्षकः, दोषस्याल्पत्वे सहृदयानां यत्र सहिष्णुता तत्र यत्किञ्चिदास्वादापकर्षकः ।

व्यक्तिविवेककारेण महिमभट्टेन रुद्रटेन तत्रभवता च काव्यालङ्कारकृता दोषविचारसरणिः निपुणमुपन्यस्तेति तदनुसारिभिराचार्य्यवर्य्यैर्मम्मटादिभिरनुसृतात् सिद्धान्तमार्गात् ज्ञायते । परमेतदेव नवीनानां दर्शनेऽनवद्यं तथ्यं यद्रसस्य काव्यात्मनो दोषैः स्थगनं भवति । एतन्मूलिका एव नित्यानित्यदोषव्यवस्था प्राचां ग्रन्थेषु । अत्रापि 'यावदास्वादापकर्षको यत्किञ्चिदस्वादापकर्षक' इति द्विधा संगृह्णन्तमेव पक्षं कक्षीकरोति । एवं स्थिते रसदोषा इति पारिभाषिका एव मुख्यदोषाः प्रबन्धानाम्, इतरे पदपदांशादिगतास्तमेव रसं परोक्षतयोपजीवन्तीति गौणाः । तथापि सम्प्रदायसिद्धमेतत्प्रसक्तमालोचनमिति काव्यप्रकाशदीपिकाकृच्चण्डीदासादीनां सूचनमेव सम्यक् ।

(ख) पदवाक्यवाक्यार्थाश्रयभेदतया त्रिधैव दोषा इति प्राचीनमानिनो भोजानुसारिणः । पदांशानामपि गुणदोषव्यञ्जनाऽधिकारे शक्तिसामान्यमस्तीति कृत्वा नव्यैस्ते पृथगत्र गृहीताः । सरस्वतीकण्ठाभरणे सर्वे दोषाः षोड़शैवेति पददोषाणामपि षोड़शत्वमुररी-

---

(1) 'निकृष्टलक्षण'मिति निकृष्टः पाठः (ख) (क) पुस्तकयोः ।

शिरीषपुष्पादपि कोमलानि राधे ! तवाङ्गानि कुरङ्गनेत्रे ।
स्तनद्वयं ते हृदयस्य शिष्यं काठोर्य्यमुच्चैर्यदिदं बिभर्त्ति ॥१

अत्र 'काठोर्य्य'मिति श्रुतिकटु, तेन काठिन्यमिति पाठ्यम् ।

ब्रूमः किमन्यैर्ब्रजसुन्दरीजनैः समं समत्वं तव देवि ! राधिके !
वैदग्ध्यमध्यापयते वयोऽपरां वयस्त्वमध्यापयसे विदग्धताम् ॥२

अत्र 'अध्यापयत' इत्यात्मनेपदं च्युतसंस्कृति । तेन 'वैदग्ध्यमध्यापयतीतरां वयस्तदेतदध्यापयसि त्वमग्रत' इति पाठ्यम् ।

हंसीव हंसि मदमेदुरमन्दमन्दमालोकयसे सचकितं हरिणाङ्गनेव ।
आभाषसे मृदुकलं ललिते ! पिकीव लक्ष्मीं बिभर्षि सरसश्च वनस्य च त्वम् ॥

अत्र यद्यपि 'हन् हिंसागत्यो'रिति हन्तिर्गत्यर्थेऽपि वर्त्तते, तथापि श्लेषादिकं विनाऽन्यत्र गमनार्थेऽसमर्थमिदं, तेन 'हंसीव यासी'ति पठनीयम् ।

राधे ! तवाङ्घ्रिपद्मोऽयं सत्यं दोहददैवतः (ख) ।
अकालेऽपि यदाघातादशोकः पुष्पितोऽभवत् ॥४

अत्र 'वा पुंसि पद्मं नलिनं' 'दैवतानि पुंसि वे'ति यद्यप्यनुशासनं वर्त्तते तथापि कविभिरप्रयुज्यमानत्वादप्रयुक्तम् । तेन 'राधे ! तव पदाम्भोजं सत्यं दोहददैवत'मिति पाठ्यम् ।

Amarakosa—Varivarga and Svargavarga.

लाक्षारसेन तव शोणितमद्य वक्षस्तस्याः पदाम्बुरुहतो गलितेन कृष्ण !
आभाति फुल्लनवकोकनदावलीकः शान्तोर्मिको ह्रद इव द्युमणेः सुतायाः ॥५

अत्र यद्यप्यरुणितादिपदसमानार्थं शोणितपदं,तथापि प्रसिद्धेन क्षतजार्थत्वेनाप्रसिद्धार्थो व्याहन्यत इति निहतार्थम् । तेन 'लोहित'मिति पाठ्यम् ।

ब्रूम इति—अपरां ब्रजसुन्दरीम् । राधे इति—वृक्षाणां शीघ्रवृद्धौ तथाऽकाले पुष्पफलोत्पत्तौ च कारणमौषधिविशेषो दोहदः । तथा च पादपद्मदोहदरूपदेवताविशेषः । यस्य पादपद्मस्याघातात् । काचिन्मानिनी मानभङ्गार्थमागतस्य श्रीकृष्णस्य वक्षःस्थले

कृतम् । एवं परिगणनायां प्रकाशकृद्दादिभिर्वामनमम्मटरुद्रटप्रभृतिकृतविभागं निपुणं पर्य्यालोचयद्भिस्तद्दुर्दुष्टमिति स एवाधुनिकैरनुसियते । अत्रापि स एव पन्थाः ।

गुणास्त्वनेनैव तवोदिता हरे ! प्राणेश्वरीजीवितवल्लभोऽसि यत् ।
दोषोऽप्ययं किन्तु कुलाङ्गनाततेर्मनोमणिस्तेयकरत्वमेव च ॥६

अत्र चकारः केवलं पादपूरणत्वादपार्थं इति व्यर्थं पदं, तेन 'मनोमणिस्तेयकरत्वमेव ते' इति पाठ्यम् ।

यस्यामीक्षणकौमुदीयमुदिता हा हन्त साऽभून्निशा
योऽयं तद्विरहान्धकारगहनः सोऽभूदहो वासरः ।
तद्रूपस्मरणे य इन्द्रियलयः सोऽभूदहो मूर्च्छनं
किं ब्रूयामविवेकतां तव विधे ! वामाय तुभ्यं नमः ॥७

अत्र पूर्व्वार्द्धे 'निशा'पदं केवलान्धकारेऽवाचकम् ; एवं 'वासर' शब्दोऽपि केवलप्रकाशेऽवाचकः, तेनेदमवाचकम् । अतो 'हा हन्त सा तामसी येयं तद्विरहान्धकारगहना ज्योत्स्नावती साऽभव'दिति परिवर्त्तनीयम् ।

बिभर्षि नीलं वसनं यदेतद्धलञ्च पाणौ न कथं करोषि ।
जानातु लोकस्तव कृष्ण ! वेशाद्दर्शयसि भ्रातरि भक्तिमत्त्वम् ॥८

अत्र 'हल'पदं कृष्णं प्रति साकूतत्वेनोचितमपि कपटत्वव्यञ्जनयाऽऽक्षेपेण तदेव बलदेवं प्रत्यनुचितार्थम्—तेन प्रकृतभङ्ग्येव 'कथं न पाणौ मुषलं करोषी'ति प्रकृतार्थं प्रत्युचितमेव । अत्रापि ध्वन्यन्तरसद्भावः ।

सम्भोगचिह्नं दृष्ट्वा सक्रोधमाह—ज्ञाचारसेनेति । मथुरास्थः श्रीकृष्णः श्रीराधिकाविरहेण व्याकुलः सन् स्वगतमाह—ममेक्षणस्य कौमुदीरूपेयं राधिका यस्यां निष्क्रुदिता सा निशाऽन्धकारोऽभूत्, स मम वासरः प्रकाशोऽभूत् । कदाचिदिन्द्रियाणां वृत्तिलोपरूपलयो भवति चेत्तदा क्षणं विरहपीड़ाया अपि निवृत्तिर्भवति, सोऽपि न सम्भवेदित्याह—तद्रूपेति । स लयः सम्प्रति मूर्च्छनमभूत् । जरासन्धेन सह युद्धोद्यमाद्यनेकविषये सदा इन्द्रियाणां विक्षेप एव तिष्ठति, कथं लयः सम्भवतीति भावः । भ्रमेण स्वीयपीतवसनं विहाय विप्रश्चाया

दोहददैवत इति—प्रकृते पुंलिङ्गे 'दैवत' शब्दप्रयोगोऽपि दूष्य इति स्मरणीयम् । आशय-पदमिति—योगदर्शने त्वस्यार्थान्तरमिति तदुपजीव्य लक्ष्यविरचनं दर्पणादिनिबन्धेषु । ग्रन्थकृदयं वङ्गीयवैद्यवंशीय इति वैद्यकशास्त्र एवास्य बहुमानः । उक्तचेति—तथैव वामनकृतकाव्यालङ्कारसूत्रवृत्तौ 'संवीतस्य हि लोकेऽस्मिन् दोषान्वेषणं क्षम'मिति पूर्वांशोऽस्य । असत् शब्देऽरति—एवमेव-भगिनीभगवत्यादिशब्दा इत्याचार्य्यदण्डिप्रभृतयः प्रमाणविदः ।

वक्षोरुहौ काञ्चनपद्मकोरकौ मुष्टिप्रमेयं तव सुभ्रु ! मध्यमम्।
कटिश्च ते हेमशिलाविलासिनी शशी मुखं पङ्कजमङ्घ्रियुग्मकम् ॥९

अत्र 'कटि' शब्दो ग्राम्यः। एवमुत्तमनायके 'नागरा'दिशब्दोऽपि(2), नागरिकनागरयोरेकार्थत्वात्। तेन 'श्रोणिश्च ते हेमशिलाविलासिनी'ति पाठ्यम्।

नामेन पच्यमाने वा न पक्वेऽप्ययमाशये।
माति प्रेमरसः किन्तु दुर्जरोऽङ्गविमर्द्दकः ॥१०

अत्र 'आशय'शब्दः। तस्य त्रैविध्यञ्च वैद्यकशास्त्र एव प्रतीतम्, अन्यत्राप्रतीतमिति तथा(ख)। तेन 'नामोऽसौ पच्यमानश्च न पक्वश्च भवत्यसौ। एकावस्थः प्रेमरसो दुर्ज्जरः प्राणिपीडकः' इति पाठ्यम्।

अश्लीलन्तु त्रिविधमिति यदुक्तं तस्य भेदमाह। व्रीड़ादायि यथा—

लावण्यमन्यादृशमन्यथैव माधुर्य्यमन्यादृगिदं वपुश्च।
योगे वियोगे च भवन्ति तस्य स तेऽनुवर्त्ती किमतो भगं ते ॥ ११

अत्र 'भगं श्रीकाममाहात्म्ये'त्यादिषु यद्यप्यनेकेष्वर्थेषु वर्त्तते तथाऽप्यत्र व्रीड़ाकरं, किन्तु सुभगा-दुर्भगा-भगिनी-भगवत्यादिषु न तथा (ख)। शब्दस्य तथैव मर्य्यादा (ख), तेन 'स एव कृष्णस्तव पार्श्ववर्त्ती'ति पाठ्यम्। एवं लिङ्गपदमपि क्वचिद्व्रीड़ाकरं, न सर्वत्र। उक्तञ्च (ख) 'शिवलिङ्गस्य संस्थाने कस्यासभ्यत्वभावना।' एवं योन्यादिशब्दोऽपि। क्वचिन्न, यथाऽत्मयोनिप्रभृतिः। जुगुप्साकरं यथा—

Amarakosa—Nanarthavarga.

ब्राह्मणः क्षत्रियो विड्वा शूद्रो वा निजधर्मतः।
न निस्तरति संसारं विना कृष्णाङ्घ्रिसेवनात् ॥ १२

नीलवस्त्रभङ्गं विधाय मानभङ्गार्थमागतं श्रीकृष्णं काचिन्मानिनी साकूतमाह। बलदेवस्य परिधेयवस्त्रं भक्त्या यदि स्वीयाङ्गे करोषि तदा तस्य हलमपि पाणौ कथं न करोषि? वर्त्तयसि ज्येष्ठं। अन्यन्तरमिति—वरं सुवर्णाघातोऽपि सह्यो नतु विपञ्चरमणीवसनधारित्वमिति ध्वनिः। नागरिकशब्दो (2) नगरसम्बन्धिवाचकः, तथा नागरशब्दोऽपि। अत उभयोरेकार्थत्वान्नागरादिशब्दो ग्राम्य एव। ज्वरजनको रस आमाशये तिष्ठति, पच्यमानाशये किंवा पक्वाशये सति याति, कश्चिद्रस आमाशयेऽपि यातीति वैद्यकशास्त्रे

(2) 'नागरीशब्द' इति (ख) पुस्तके, 'नागरिकशब्द' इति (क) पुस्तके।

अत्र विश्-विशोर्भिन्नप्रकृतिकत्वेऽप्याकारैक्येन विट्‌जिति जुगुप्साकरं, तेन 'वैश्य' इति पाठ्यम्। एवं 'वायु'प्रभृतिपदमपि। यथा—

रजःप्रसूनस्य ममाक्षिलग्नमिति व्यथां काऽपि तथाऽभ्यनैषीत्।
मुखस्य वायुं ददता मुकुन्देनोदस्य तत्तत्र च सा चुचुम्बे ॥ १३

अत्र 'वायु'शब्दो जुगुप्साजनकः शब्दमर्य्यादया। तेन 'मुखानिलेनैव निरस्यता तत् क्षणेन सा तत्र चिरं चुचुम्बे' इति पाठ्यम्। अमङ्गलदायि यथा—अहह हृदयबन्धोः कोऽपि शोकः कुकूलो

ज्वलति किमपि मन्दं मन्दमेवातितीक्ष्णः।
अपि तु दहति सर्व्वान्येव मर्माणि गाढं
धगिति भवति दीप्तस्तज्जनस्यावलोके ॥ १४

अत्र 'शोक' इति करुणरसस्थायित्वादमङ्गलं मरणरूपं प्रत्याययति, अतोऽमङ्गलस्मरणादश्लीलम्। तेन 'प्रियविरहकुकूलः कोऽपि नोच्चैःशिखोऽपी'ति वाच्यम्। एवं नाशादिशब्दोऽप्यदर्शनवाच्यपि। तथा

कालिन्द्याः पुलिनप्लावि काञ्चनं सतरङ्गकम्।
द्योतते सुरतस्रस्ता वेणिः श्रोणिगतेव ते ॥ १५

अत्र कस्य जलस्याञ्चनं गतिः किंवा काञ्चनं कनकमिति सन्देहात् सन्दिग्धम्। तेन 'पुलिनाप्लाविनो धारा घनवीचिर्यमस्वसु'रिति पाठे दोषान्तरञ्च नश्यति। यथा वा—

कृष्णोऽस्या वशवर्त्तीति वदनाद्वदनं गता।
चन्द्राच्चन्द्रे पदं कृत्वा स्तुत्या कीर्त्तिः प्रभाति ते ॥ १६

अत्र 'स्तुत्ये'ति, तृतीयया स्तवेन, किं स्तवार्हेति वा, सन्देहः। तेन 'कीर्त्तिर्भ्रमति ते भुवी'ति वाच्यम्।

कथितम्। अयन्तु सर्वथा न तथा। श्रीकृष्ण आह—कालिन्द्या इति। दोषान्तरञ्चेति—काञ्चनमिति शब्दो नपुंसकः—वेणिरिति शब्दः स्त्रीलिङ्गः, अत उपमायां लिङ्गभेदरूपो यो दोषः सोऽप्यत्र पक्षे नास्ति। काञ्चनस्य कनकार्थत्वे श्रोत्रार्थः सङ्गच्छते इत्यपरितुष्यन्नाह—यथा वेति। यद्वाऽत्र जलाञ्चनस्यार्थस्याप्रसिद्धत्वात् निहतार्थत्वमेवेत्यत आह—यथा वेति। ललिता श्रीराधां प्रत्याह—श्रीकृष्णो राधाया वशवर्त्तीति कीर्त्तिर्वदनाद्वदनं गता सती एकस्या मुखचन्द्रादन्यस्या मुखचन्द्रे पदं चरणं कृत्वा सर्वेषां मुखचन्द्रं प्रयाति।

तव नयनचकोरीपुच्छकच्छाभिघातव्यथितहृदयहंसीनीव नीलोत्पलानि ।
कमलमुखि ! जनेभ्यो लज्जया न प्रकाशं दधति दिवसमध्ये मुद्रितान्येव सन्ति ॥

अत्र 'पुच्छकच्छाभिघाते'त्यादिना निर्ज्जितत्वमेव लक्ष्यते । सा च लक्षणा दुष्टैव । 'लक्षणा सा न कर्त्तव्या कष्टेनार्थागमो यतः । न यत्र शक्यसम्बन्धो न रूढ़िर्न प्रयोजनम् ॥' तेन नेयार्थमिदम् (ग) । तेन 'तव नयनयुगश्रीसाम्यलेशं न लब्धु'ेति पाठ्यम् (2a)। अथ क्लिष्टादीनि समासगतान्येव ।

Kumarila Bhatta.—Slokavarttika.

यमुनाजनकज्योतिरुदयस्मितशालिभिः ।
त्वन्मुखस्य तुलामाप्तुमुदवासतपो दधे ॥ १८

अथ यमुनाजनकः सूर्य्यस्तस्य ज्योतिष उदयेन स्मितशालीनि पद्मानि तैः, इति क्लेशत एवार्थावगतिरिति क्लिष्टम् ।

नायं पौष्पः न खलु धनुषो नापि मौर्व्याश्च निम्नो
मुग्धे ! दिग्धः किममृतरसेनैव किंवा विषेण ।
निर्मुक्तोऽपि प्रकटमसकृद्दीप्यते मुच्यमानो
राधे ! कोऽयं तव रतिपतेः षष्ठबाणः कटाक्षः ॥ १९

अत्र षष्ठत्वं विधेयं, तत्तु समासेन गुणीभूतम्—इत्यविमृष्टविधेयांशम् । तेन 'मुग्धे' इत्यत्र 'राधे' इति कृत्वा 'षष्ठः कोऽयं नयनमधिके पञ्चबाणस्य

रात्रौ विकसितानि नीलोत्पलानि दिवसे मुद्रितान्येव सन्तीत्यत्र हेतुः—श्रीकृष्णः प्रियां प्रत्याह—तवेति । अत्रोत्पलानां दिवसे मुद्रणे कारणं लज्जा, तस्याः कारणं प्रियानयनकर्त्तृकं तन्निर्जितत्वं, तस्य बोधः पुच्छकच्छेत्यादिना न भवति । तत्र निर्जितत्वरूपेऽर्थे कस्यापि पदस्य शक्यसम्बन्धो न भवतीति न लक्षणा सम्भवति । यदि यथाकथञ्चित् कष्टेन शक्यसम्बन्धं स्वीकरोति (2b) तदा कष्टगम्यत्वेनेयं लक्षणा दुष्टेत्यर्थः । चकोर्य्याः पुच्छ-

(ग) लक्षणा सेति—अत्र मीमांसकानां शब्दशक्तिनिष्णातानां मतं सप्रमाणोपन्याससुपस्थाप्यते कौस्तुभकृद्भिः । द्वितीयकिरणटिप्पणेऽस्माभिरेतदनुषङ्गि विवेचनं रूपितम् । रूढ़ौ

(2a) 'साहचर्यं न लब्धु'ेति (ङ) पुस्तके पाठः ।

(2b) एवं सर्वेष्वेवादर्शपुस्तकेषु ।

नाथ' इति पाठे साधु'। यथा, वा—

अकृतं सुकृतं किञ्चिदतप्तञ्च तथा तपः ।
भवेयं येन ते नाथ ! करुणालवभाजनम् ॥२०

अत्र नञां प्राधान्यम्, तस्य समासेन गुणीभावः—एवं लवस्य विधेयत्वेन समासे गुणीभावः। तेन 'न कृतं सुकृतं किञ्चिन्न तप्तञ्च तथा तपः। मयि येन भवेन्नाथ ! करुणाया लवोऽपि ते ॥' इति साधु। तथा—'उदयति शशी श्रीराधाया न तन्मुखमण्डल'मित्यत्र (५म किरणे ४१ श्लोके) नकारस्य प्राधान्याच्च गुणः। यत्र तु विशेषाभिधानं तत्र नञः समासोऽपि न दुष्यति।

यथा— अमार्जितसुचिक्कणैरनभिषिक्तधौतोज्ज्वलै-
रभूषितमनोहरैरननुलिप्तसत्सौरभैः।
तमालदलकोमलैर्नयनकौमुदीकन्दलै-
रहो किमिदमङ्गकैः स्फुरति नीलमाद्यं महः॥ २१

अत्र 'सुचिक्कणादिविशेषणाभिधानेऽमार्जितादिषु नञः समासो गुण एव, तद्रूपत्वमेव विधेयम्। नातो विधेयाविमर्शः यथा 'अपीतक्षीबकादम्ब'मिति दण्डिनः (काव्यादर्शे २य परिच्छेदे २००तमः श्लोकः)।

यथा वा—अनासक्तः कर्म कुर्वन्नसक्तो विषयान् जुषन्।
अप्रमत्तो भजन् कृष्णं न स तैस्तैर्निबध्यते॥ २२

घातो नीलोत्पले न सम्भवतीति लक्षणाऽभावबीजं ज्ञेयम् (3)। न कृतमिति—अत्रोत्तर-वाक्यगत'यत्'पदेन 'तत्'-पदापेक्षा नास्तीति भावः। अत्र नञ्-तत्पुरुषे उत्तरपद-प्राधान्याद्विधेयस्य नञोऽप्राधान्यं दोषः। कदाचिद्विरहजन्योन्मादेन चन्द्रादीन् श्रीराधा-ऽऽद्यवयवत्वेन ज्ञात्वा दिधीर्षया धावन्तं श्रीकृष्णं प्रति मधुमङ्गल आह—उदयतीति। श्लोकोऽयं प्राग्व्याख्यातः। अत्र नकारस्य प्राधान्याद् गुण एव नतु दोष इत्यर्थः। यत्र नञ्सहितसमस्तपदार्थस्य विशेषाभिधानमपेक्षितं भवतीति तत्र नञा सह समासेऽपि न दोषः। अहो आश्चर्यं किमिदं श्रीकृष्णस्वरूपमाद्यं नीलं महः कोमलाङ्गैः करणैः स्फुरति। कथम्भूतैः? नेत्राणां प्रकाशिका या कौमुदी तस्याः कन्दलैरङ्कुरस्वरूपैः तद्रूपत्वमिति

प्रयोजने च शक्यसम्बन्धापरिहारेणार्थकल्पनार्था लक्षणाऽवकाशः—यत्राशक्यः सम्बन्धस्तत्र लक्षणा निरवकाशेति नेयार्थत्वं शब्दस्य दोषः। तदाश्रयणञ्च वाक्यदूषणमिति तत्परिहारो-

---

(3) अत्र पाठो न कुत्रापि सम्यङ्ङिति प्रतिभाति। 'नीलोत्पले न सम्भवतीति लक्षणाबीज'मिति (ख) पुस्तके, 'नीलोत्पले न सम्भवती'ति (ग) पुस्तके, 'नीलोत्पले।न सम्भवतीति लक्षणाबीजं ज्ञेय'मिति (ङ) पुस्तके, 'नीलोत्पले न सम्भवती'ति (छ) पुस्तके। एवं प्रत्येकं पृथग्विधः पाठ उपलभ्यते।

यथा वा—अपूतः पूततां गच्छेदविज्ञो विज्ञतां व्रजेत्।
अगुणी गुणितामेति कृष्णे भक्तो भवेद्यदि ॥ २३

यथा वा 'अगृध्नुरादद्दे सोऽर्थान्' (Raghuvamsam I. 21) इत्यादि कालिदासः। यत्र नञः प्राधान्येन दोषान्तरमापतति, तत्र दोष एव। यथा 'गिरो न हरितत्परा दृगपि न हरीचोत्तरे'त्यादौ किं गिरो न हरितत्पराः, किं, हरितत्परा गिरो न, किं, गिरो न; कुतः, हरितत्पराश्चेदिति सन्देहः स्यात्। तेन 'गिरस्त्वहरितत्परा दृगपि च हरीचापरे'ति साधु।

विना शपथमालीनां विना कृष्णस्य नम्रताम्।
न सम्मुखीनाऽसीत्येष राधे! कस्तव दुर्ग्रहः ॥ २४

'अत्र दुर्ग्रह' इति दुराग्रहवाची च, ग्रहवैगुण्यप्रतिपादकत्वेन विरुद्धमतिकृत्। 'विना शपथ'मित्यत्रापि 'विनाश'शब्देऽपि विरुद्धता। तेन 'ऋते शपथमालीना'मिति पठित्वा 'राधे! कोऽयं दुराग्रह' इति पाठ्यम्। यथा—

समांसमीनावलि चारयद्भिर्गवां कुलं वल्लवबालवृन्दैः।
वृन्दावने कौतुककेलिलोलः पुनातु वः श्रीव्रजराजसूनुः ॥ २५

अमार्जितसुचिक्कणत्वमेव विधेयं न मार्जनाभावो विधेय इत्यर्थः। एवमपीतेत्यादौ पानाभावो न विधेयः, अतो नञा सह समासे न दोषः।

अनासक्त इति—अत्राप्यासक्त्यभावो न विधेयः किन्तु आसक्त्यभावविशिष्टकर्मकर्तृत्वमेव विधेयमिति भावः। अगृध्नुरिति—तथाचाकाङ्क्षाभावविशिष्टस्य पुरुषस्यार्थग्रहणकर्तृत्वमेव विधेयं, नत्वाकाङ्क्षाभावो विधेय इति भावः। नञ् इति—यत्र नञः प्राधान्यं तत्र विमृष्टविधेयत्वपदोषाभावेऽपि दोषान्तरमापतति तत्र दोष एव सः। तदेवाह—गिर इति। किं गिरो हरितत्परा न, किंवा हरितत्परा यास्ता गिरो न, किंवा एता गिरो न भवन्ति यतो हरितत्परा न इति सन्देहरूपो दोषः। तेनेति—अत्र हरितत्परत्वाभावो न विधेयः किन्तु हरितत्परत्वाभावविशिष्टवाक्यत्वमेव विधेयम्। एवं हरिदर्शनाभावविशिष्टदृक्त्वमेव विधेयम्—अतो नाविमृष्टविधेयदोषो, नापि सन्देहदोषः।

सम्मुखीनामिना श्रेष्ठा नास्ति। तथा च पूर्वं सम्मुखीनामानुकूल्यवतीनां प्रियाणां मध्ये

ऽवश्यं साध्यः; निहतत्वाप्रयुक्तत्वादिस्थलेषु त्वर्थोपस्थितिबाधा प्रयोगविधिनियन्त्रिता शास्त्रविशेषपरिदृष्टसामर्थ्यं च प्रसिद्धिहता चेत्येतेषां परस्परं भेदः। किं बहुनेति—एतच्च निबन्ध-

अत्र मांसमीनावलिसङ्गितमिति विरुद्धमतिकृत्। एवम् अकार्य्यमित्रं भवानीपतिरम्बिकारमण इत्यादयोऽपि विरुद्धमतिकृतः।

किं बहुना, प्रियतम-वल्लभतमेत्यादयोऽपि प्रियान्तरं वल्लभान्तरञ्च प्रतिपादयन्ति। तेन तेऽपि तथा। प्रियतमाप्रभृतयस्तु न तथा, औचित्यादिति केचिदाहुः (ग)। चूषणवान्तादिशब्दास्तु न तथा, कविभिः प्रयुक्तत्वात्।

एषां समासगतत्वेन दिङ्मात्रमुदाहरणं क्रियते।

समासगतश्रुतिकटु यथा—

प्रचक्रमे विक्रमविक्रयं भुवा सुवक्त्रयाऽसौ रतिचक्रमक्रमात्।
सुनिष्ठुरष्ठ्यूतकटाक्षसौष्ठवा गोष्ठाधिराजस्य सुते विसंष्ठुले ॥२६

अत्र परार्द्धे समासगतं श्रुतिकटु। समुदायेन प्रतिकूलवर्णत्वात् प्रकृतरसाननुगुणम्। 'विसंष्ठुल' इति समासपुनरात्तञ्चेति—परिवृत्तौ मूलनाशः।

एवमन्ये यथास्थूलं ज्ञेया वाक्ये तथैव च ॥ ३४३ का—

च्युतसंस्कृत्यनर्थकं निरर्थकं वर्जयित्वेति श्रुतिकट्वादयो दोषा अनुमेयाः। क्रमेणोदाहरणानि—'प्रचक्रमे विक्रमविक्रये'त्यादि वाक्यमेव (२६ श्लोके)

त्वं श्रेष्ठाऽसीरिदानीन्तु तथा न भवसीति। गवां कुलं कथम्भूतम्? समांसमीनावलिः प्रतिवर्षप्रसूता गोश्रेणिर्यत्र तथाभूतम्। 'समांसमीना सा प्रोक्ता सूते या प्रतिवत्सर'मिति शब्दार्णवः। न कार्य्यं किन्तु स्वतःसिद्धं मित्रम्। भवस्य पत्नी भवानी, तस्याः पतिरिति भवभिन्नोपपतिबोधो जायत इति विरुद्धमतिकृत्। एवं 'रमण'शब्दोऽप्युपपतिं व्यनक्ति— अतएव राधारमण इत्युच्यते, न रुक्मिणीरमणः। तेऽपि प्रियतमादयोऽपि विरुद्धमतिकृतः। औचित्यात् कविप्रयुक्तत्वेनोचितत्वात् (ग)।

स्वविक्रमस्य विक्रयो व्यत्ययो यत्र तथाभूतं रतिचक्रं विपरीतसम्भोगसङ्घम्। अक्रमादिति—स्वक्रमविरुद्धंपुरुषक्रममाश्रित्य, ल्यब्लोपे पञ्चमी। ष्ठ्यूतं निक्षिप्तम्। विसंष्ठुले पुरुषक्रमं विहाय स्त्रीसंस्थया स्थिते। परिवृत्तौ निर्दूषणपदप्रयोगे मूलस्य समस्तश्लोक-

---

वतां मतोद्घोषणं, परं ग्रन्थकृद्भिरत्र 'केचि'दिति यदरुचिसूचनं तत् श्रीकृष्ण एव वल्लभतमो नायकः नापरः प्राकृतः कश्चिदिति भक्तमतपक्षपातकचोदितमिति प्रतिभाति। 'प्रियतमा-' प्रभृतिपदप्रयोगे एकस्य बह्वीनां वल्लभानां नारीणामौचित्यहानिप्रसङ्गाभावान्न दोषत्वमिति तेषामाशयः। अत्र टीकाकृदुक्तोऽर्थो कविप्रयुक्तत्वेनेत्यादिर्न मनोज्ञः। विष्णुस्यन्देनेति— केचिच्छब्दाः परिवृत्तिसहपूर्वावयवाः, केचित्तु परिवृत्तिसहोत्तरावयवाः,

श्रुतिकटु। यथा वा—कष्टमष्टापदस्येदं दौष्ठवस्य सुधांशुरः।

वर्ष्मणो ह्यनया घृण्या तुण्डेन च तव प्रिये ! ॥ २७

सुधांशुरश्चन्द्रस्य घृण्या किरणेन। अत्र वाक्यमेव तथा।

लेखैर्दुश्च्यवनप्रष्ठैः सुरज्येष्ठादिकैरपि।

वन्द्यमानो विधू रातु शातं श्यतु च दुष्कृतिम् ॥ २८

लेखैर्देवैः, दुश्च्यवन इन्द्रः, सुरज्येष्ठो ब्रह्मा, विधुः श्रीकृष्णः, रातु ददातु, श्यतु क्षयं करोतु। अत्र लेखादिशब्दाः सुरादिवाचका अपि श्लेषादिकं विना कविभिरप्रयुक्ताः—तेन वाक्यमेवेदमप्रयुक्तम्।

क्षमाक्षमाधरानन्तमकरध्वजलक्ष्मिनः।

श्लवन्ते शैव्यसुग्रीवमेघपुष्पवलाहकाः ॥ २९

अत्र क्षमाऽदयो वलाहकान्ताः शब्दाः क्षान्त्यादिभिः प्रसिद्धैर्निहतार्थाः। तथा हि क्षमा क्षान्तिः, क्षमाधरः क्षमी, अनन्तः परमेश्वरः, मकरध्वजः कामः, शैव्यः शिविपुत्रः, सुग्रीवो वानरराजः, मेघपुष्पो जलं, वलाहको मेघः—एतैः प्रसिद्धैः पृथ्वी-पर्वत-व्योम-समुद्रा भगवतो हयाश्चत्वारश्चाप्रसिद्धा व्याहन्यन्ते। यथा वा— सामुद्रं नवनीतं च महारिष्टिश्च नन्दकः।

हरिवत्सशयासक्तौ रातां शातं सदैव वः ॥ ३०

अत्र सामुद्रं नवनीतं कौस्तुभः, महारिष्टिर्नन्दकः खड्गं, वत्सं वक्षः, शयः पाणिः, एते सामुद्रलवण-नवनीत-महोत्पात-सम्हृष्टि-तर्णक-शयनैः प्रसिद्धैर्निहताः—इति वाक्यमेव निहतार्थम्।

विष्णुस्यन्दनपर्णानां पृषदश्वेन धाविताः।

निपेतुः काश्यपीकान्ताः कौण्डिन्याः करपीड़ने (ग) ॥ ३१

अत्र 'विष्णुस्यन्दना'दयः शब्दा विष्णुरथादय इव गरुड़ाद्यर्थं न बोधयन्ति, तेनामी अवाचका इति वाक्यमेवावाचकम्। पर्णाः पक्षाः, धाविताः कम्पिताः, काश्यपीकान्ता महीश्वराः, कौण्डिन्याः रुक्मिण्याः।

स्येव नाशः स्यात्। वर्ष्मणो देहस्य। दौष्ठवं दुःस्थताम्। दौष्ठवमपि व्याकरणसिद्धम्। क्षमेति—क्षमादीन् लक्ष्मिनः शैव्यादयो भगवतश्चत्वारोऽश्वाः। विष्णुस्यन्देनेति (ग)–यथा विष्णुरथशब्दो गरुड़वाची न तथा विष्णुस्यन्दनशब्दः (ग)। वत्से पक्षे शुक्लपक्षे

केषाञ्चिद्विरलानामुभयत्रैव परिदृष्टौ बाधा, एतेषां शिष्टप्रयोगतः संख्याऽवगम्यते इति न नूतनतया तेषामुद्भावनं समीचीनम्। स्नानपानादीति—अयमत्र

वलक्षे पक्षेऽयं दिवसपरिणामे शशधरो
दिविष्ठं कुष्ठं वा न किरणकलापं विकिरति ।
तथाऽपि द्रष्टॄणां नयनकुसुमं व्योमसरसो
महाप्रोष्ठीवल्काकृतिरपि कुलीकप्रियतमः ॥ ३२

अत्र पृथिवीस्थादिवाचिनोऽपि कुष्ठादयः शब्दाः, कुष्ठं व्याधिः, नयनकुसुमं नयनव्याधिः, कुलीकः कुजनः, इत्यनुचितार्थप्रतिपादकाः । तेनेदं वाक्यमनुचितार्थम् ।

खानपानादिसामग्री नाद्यापि बत साधिता ।
कृष्णोऽयमागतः प्रायो भक्तं ते गक्षचर्वणम् (ग) ॥ ३३

खानपानादयः शब्दा ग्राम्याः ।

कोषेभ्योऽन्नमयादिभ्यो विश्वादिभ्यश्च यः परः ।
सूते प्राणपतिः कृष्णः सौभाग्यं किमतः परम् ? ॥ ३४

अत्रान्नमयादयः पञ्च कोषाः, विश्वतैजसप्राज्ञास्त्रय आत्मानः, केवलं वेदान्तशास्त्रप्रयुक्तत्वादप्रतीताः, तेनेदमप्रतीतं वाक्यम् ।

अपानेनाभोजनेनामेहनेनापि खिद्यसे ।
किं ते तपस्विन् ! कष्टेन भज कृष्णं सुखी भव ॥ ३५

अत्र 'अपानादयः' शब्दाः पानाद्यभाववाचिनोऽपि अपानादिकमर्थं बोध-

दिवसपरिणामे अपराह्णे । प्रोष्ठो सफरी मत्स्यविशेषस्तस्य वल्कं त्वक् । अपराह्ण-चन्द्रस्य शोभाया अभावात् मत्स्यवल्काकृतित्वं ज्ञेयम् । यशोदां प्रति श्रीनन्द आह—खानेति—तव गक्षचर्वणं भक्तम् । अहमेव श्रीकृष्णस्य भक्ष्यभोज्यसम्पादिनीति वाग्व्ययो वृथैवेत्यर्थः ।

परस्तु टीयः । अत्रेति—अन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयानन्दमया इति पञ्च कोषाः तथा जीवात्मनो विश्वतैजसप्राज्ञा इत्यवस्थात्रयम् । तत्र जाग्रद्दशायां जीवात्मनो विश्व इति संज्ञा, स्वप्नदशायां तैजस इति, सुषुप्तिदशायाम् प्राज्ञ इति च वेदान्तशास्त्र एव प्रसिद्धाः, नान्यत्र । अपानेन पानाभावेन पक्षेऽधोवायुना । एवमभोजनेनेत्यनेन शब्दशक्त्याऽमेध्यभोजनमेवोच्यते । तथाऽमेहनेन मेहनं स्निग्धं तैलादिसेचनं तदभावेन पक्षे मूत्रासेचनेन ।

खानापिनेत्यहम्मे च्छशब्दसन्निवेशः । 'भक्तं गक्षचर्वणं'मित्यादिष्वपि भाषाविभाषाप्रचलित-प्रकारतयाऽर्थसूचना । सुराचार्यः (रालय इति—अत्रावश्योतुप्रासपरतया द्वितीयार्थ-सम्भावने न दोषस्पर्श इति स्मरणीयम् ।

यन्तोऽश्लीलाः, व्रीड़ाव्यञ्जकत्वात् । अमेहनं स्नेहाभावः ।

वचो वान्तसमं तस्य प्रकृतिस्तस्य दुःखदा ।
उत्सर्गोऽपि विषं तस्य यो वैष्णवविनिन्दकः ॥ ३६

अत्र वान्तादयः शब्दा जुगुप्सादायिनः, प्रवृत्तिर्वार्त्ता, उत्सर्गो दानं, पक्षे विड़ुत्सर्गबोधकम्—इदन्तु जगुप्सादायि । किन्तु वान्तशब्दो वम्-धातुप्रयोगार्थान्तरसंक्रमितध्वन्यादौ न दोषः । यथा—'वान्तैरचरमूर्त्तिभिः सुकविना मुक्ताफलैर्गुम्फिता' इति (Anargharaghava I) मुरारिः ।

स्तिमितमृदुलचीनोद्दान्तकान्तोरुपीन-
स्तनजघननितम्बश्चोतधाराप्रहारैः ।
जितमपि भुजपाशैः कान्तमाबध्य शृङ्गा-
हरणकुतुकखेलां सुभ्रुवो नाटयन्ति ॥ इति कन्दर्पमञ्जरी ।

'मा वम संवृणु विषमिति यातङ्कं पितामहेनोक्त' इति (Aryasaptasati, 2.) गोवर्द्धनः ।

सङ्केतं सा पितृवने चकाराद्य तपस्विनी ।
जीवितेशस्य संज्ञायै रङ्गिणी मङ्गलच्ये ॥ ३७

पितृवने पितुरुद्याने, तपस्विनी विरहिणी, जीवितेशः कान्तः, मङ्गलचयः मङ्गलगृहमित्यादिभिः श्मशान-यम-मङ्गलाभावाः प्रतीयन्ते—इत्यमङ्गलम् ।

विद्वत्सभायां भासि त्वं दोषाकर इवोज्ज्वलः ।
विद्यया च तथा धीरः सुराचार्य्यः सुरालये ॥ ३८

अत्र किं दोषाणामाकरः किं दोषाकरश्चन्द्रः, किं सुराणामाचार्य्यः, किंवा सुरायामाचार्य्यः, एवमपरोऽपि—इति सन्दिग्धं वाक्यम् ।

हरिचरणरत्नकिरणोज्जागरमम्भोदकुसुमजन्मनां गहनम् ।
अनुहरति प्रसवाशुगकूर्द्दनिद्रोत्थयुवतिमुखसुषमाम् (घ) ॥ ३९

गोपीभिः सह श्रीकृष्णस्य जलक्रीड़ां वर्णयति—स्तिमितेति । शृङ्गेति । जलयन्त्राहरणखेलां नाटयन्ति । 'शृङ्ग'प्रधाने शिखरे विधाने जलयन्त्रके' इति । अपरोऽपीति—सुरालये देवगृहे पक्षे मदिरालये । सूर्य्योदयेन प्रफुल्लानां कमलानां गहनं वनं कर्त्तृ कन्दर्पक्रीड़ा-

(घ) हरिचरणेति—अत्रार्य्याया गीतिसंज्ञाया द्वितीयः पादो दोषदुष्ट इवाभाति, 'कुसुमजनुषां वन'मिति पाठे सर्वं निर्मलम् । 'गहन'मिति काननसामान्यार्थे प्रयोगो 'विशेषणमात्रप्रयोगो

अत्र हरिचरणं विष्णुपदमम्बरं तस्य रत्नं मणिः, द्युमणिः सूर्य्य इत्यर्थः । उज्जागरं प्रफुल्लता, अम्भोदकुसुमजन्मानि कमलानि, प्रसवाशुगः कामः, कूर्दनं केलिः—इति नेयार्थाः । इति वाक्यं नेयार्थम् ।

श्रीकृष्णस्य जनानां निरुपधि विहिता पदाम्भोजे ।

शमयति सुकृतं जनयति दुष्कृतमेकान्तनिर्मला हि मतिः ॥ ४०

अत्र श्रीकृष्णस्य चरणाम्भोजनिहिता जनानां मतिर्दुष्कृतं शमयति सुकृतं जनयतीति वक्तव्यं यथास्थितं क्लिष्टम्—इति वाक्यमेव क्लिष्टम् ।

नवं वयस्तेऽधिकसौकुमार्य्यता प्रियानुरागामृतसिन्धुरत्नता ।

यथोत्तरं वृद्धिमती गुणावलिः का ते समाना भवतीह राधे ! ॥ ४१

अत्र 'अधिकसौकुमार्य्यता' 'प्रियानुरागे'त्यादि च विधेयम् । तच्च समासगतत्वेनाविमृष्टम् । तेन 'नवं वयस्ते सुकुमारताऽधिका प्रियस्य च प्रेम नवं नवं त्वयी'ति साधु ।

असमासगतत्वेऽपि वाक्याविमृष्टविधेयांशत्वं द्रष्टव्यम् । यथा—

सौभाग्यं मम पुनरेतदेव कृष्ण ! यत् कान्तागणगणने ममापि लेखः ।

अत्रायं यदधिक आदरस्तदेतन्माहात्म्यं तव परमुत्तमं कृपायाः ॥४२

अत्र 'एतदेवे'ति विधेयं, नत्वनुवाद्यम्—तत्तु पश्चान्निर्द्देशेनाप्यनुवाद्यमेव जातम् । यथा वा—अपाङ्गभङ्गेन धृतिं धुनीते कलेन वेणोश्च ह्रियं लुनीते ।

कुलञ्च शीलञ्च पुनः पुनीते स्पर्शेन योऽसौ पुरतः प्रियस्ते ॥४३

अत्र योऽसावित्येतयोः पदयोः पूर्वमनुवाद्यं द्वितीयन्तु विधेयं, सन्निकृष्टतमत्वेन द्वितीयमेवानुवादवत् प्रतिभासते । तेन 'स्पर्शेन यस्ते सखि ! सोऽभ्युपैती'ति वाच्यम् ।

जन्यनिद्राया उत्थिता या युवतिस्तस्या मुखशोभां हरति ।

समासगतत्वं विनाऽपि वाक्येऽविमृष्टविधेयांशत्वं सम्भवतीत्याह—असमासेति । 'एतदेव सौभाग्यं मम पुन'रित्यन्वये एतदित्यस्य विवक्षितं विधेयत्वं न सम्भवति, पश्चान्निर्देशात्; किन्त्वनुवादरूपत्वमेव जातं तस्य, अतः 'सौभाग्य'मित्यस्य विधेयस्याविमृष्टविधेयांशत्वम् 'अनुवाद्यमनुक्त्वैव न विधेयं प्रयोजये'दिति वचनात् (4)। अत्र विधेयान्तरमप्याह—स्पर्श-

---

विशेष्यप्रतिपत्ता'विति कथञ्चित् समाधेयः। ते ते गुणा इति—एतदर्थे 'विलासचेष्टाः सखि केशिशासिन' (३।२६) इत्यादि पद्ये 'कृन्तन्ति मर्माणि गुणा घृणा इवे'ति वाक्यं तुलनीयम् ।

---

(4) 'किन्त्वि'त्यादि वाक्यं मुद्रितपुस्तक एवोपलभ्यते ।

एवं प्रस्तावतो यत्तदोः सम्बन्धोऽपि विचार्य्यते। तथाहि यत्र हि प्रक्रान्तप्रसिद्धानुभूतार्थविषयस्तच्छब्दः तत्र यच्छब्दो नापेक्षितः स्यात्। यथा—वृन्दावने चन्दनवातशीते सचन्द्रिकायां निशि सुन्दरीभिः।

कलिन्दकन्यापुलिनेऽतिरम्ये स रासलास्योत्सवमाततान ॥ ४४

अत्र 'स' इति प्रक्रान्तं श्रीकृष्णमेव प्रस्तौति। 'स रासलास्यं विततान कृष्ण' इति पाठे 'स' इति प्रसिद्धिमात्रद्योतकम्।

सा कान्तिरेकान्तरसायनं दृशां स वाग्विलासः श्रवसां सुधास्रवः।
तद्वीक्षितं प्रेमरसस्य दुर्दिनं कदा पुनर्मे विषयो भविष्यति ॥४५

अत्र तच्छब्दोऽनुभूतार्थः—एवमस्मिन्नर्थे वीप्साऽपि दृश्यते।

ते ते कटाक्षाः स स वाग्विलासस्तत्तत् स्मितं तत्तदसीमधाम।
ते ते गुणा हन्त समस्तमेव ममाधुना कृन्तति मर्म मर्म (ख) ॥४६

एवञ्चोत्तरवाक्यस्थो यच्छब्दः पूर्ववाक्यस्थतच्छब्दं प्रति न साकाङ्क्षः। यथा—त्रैलोक्यलक्ष्मीमुकुटैकरत्नं श्रीकृष्ण एव प्रणयेन सेव्यः।
येन स्वकीयं पदमादरेण प्रदीयते मुक्त्यधिकं भजद्भ्यः ॥४७

अत्रोत्तरपदस्थो यच्छब्दः स्वाच्छन्द्येनैव शोभते। पूर्ववाक्यस्थो यच्छब्द उत्तरवाक्यस्थं तच्छब्दं प्रति सापेक्षः—यथा 'येन स्वकीय'मित्याद्युत्तरमर्द्धं पूर्वार्द्धं यदि भवति तदैव तच्छब्दाकाङ्क्षा। तेन 'श्रीकृष्ण एव प्रणयात् स सेव्य' इति चतुर्थचरणं पाठ्यम्।

द्वयोरनुपादानेऽपि द्वयोरर्थः क्वचिदवगम्यते। यथाऽस्मद्गुरोः—
न वादिनिग्रहः कार्य्यो न शिष्यानुग्रहोऽपि च।
उभयायितरूपस्य मनसो ह्युभयं मतम् (ख) ॥

Srinatha—Bhagavatamatadipika-*Introduction*

नेति। प्रकृतिप्रत्ययमर्य्यादाया'मस्माक'मित्यत्र बहुवचनस्यापि विधेयत्वं ज्ञेयम्। एवं ममापीत्यत्रैकवचनस्य। अयमर्थः ममैकस्यापि त्वन्नमध्ये केवलं सदा सखीसहिता-नामस्माकं बह्वीनामिदं सौभगम्—अत्रास्मन्निष्ठबहुवचनस्य तथा स्वनिष्ठैकत्वस्यापि विधानं ज्ञेयम्। अधुना माथुरविरहेण व्याकुला श्रीराधिकाऽऽह—तत्तत् सीमारहितं धाम प्रभावादि समस्तमेव मर्म मर्म कृन्तति। प्रोक्तै द्विरुक्तिर्न दुष्यति। द्वयोर्यत्तदोः।

न वादीति—एतच्च ग्रन्थकृद्गुरुचरणानां श्रीमद्भागवतमतनिष्कर्षमाविष्कर्त्तुकामानां वैष्णववर्य्याणां श्रीनाथाचार्य्याणां सप्रश्रयमात्ममतनिवेदनमिति श्रीभागवतमतदीपिकाख्य-

अत्र यो वादी भवति तस्य जिगीषा मे नास्ति, यः शिष्यो भवति तस्मिन्ननुग्रहोऽपि नास्ति। किन्तु मन एव उभयायितं, तेन तस्यैवोभयं निग्रहानुग्रहौ—इति वाक्यद्वये पूर्ववाक्ये यत्तदोरभावेऽपि यत्तदर्थप्रत्यायकत्वम्। तथा'ऽसा' विति शब्दः स इत्यस्यार्थं नाभिधत्ते। यथा—

असौ गुणानां निकषो, गुणाना-मुत्पत्तिभूमिर्भवती च राधे!
जनस्तृतीयः कथमत्र योग्यो येन द्वयोर्दौत्यमुरीक्रियेत ॥४८

अत्र 'स' इत्यर्थे न असौ-शब्दः, अपि तु प्रकान्त एवार्थे। यद्यपि 'यस्ते प्रियोऽसौ न जहाति पार्श्व'मिति यच्छब्दानन्तरं व्यवस्थितोऽप्यदःशब्दस्तच्छब्दप्रतीतौ समर्थवद्भासते तथापि विना तच्छब्दान्तरं न वाक्यार्थपरिपोषः। तच्छब्दोपादानेनैव स स्यात्। यथा—'यस्ते प्रियोऽसौ स तवैव पार्श्वे' इति।

यस्ते मनोरत्नहरः सुनेत्रे! नवीननीलाम्बुदवृन्दकान्तः।
राकेन्दुनिन्दाकरवक्त्रबिम्बो मयाऽयमालोकि वनं प्रयान्त्या ॥ ४९

यत्तु (5) क्वचिदिदम्-शब्दवददःशब्दोऽपि तच्छब्दार्थमभिधत्ते, तत्तु तद्यथा नैकवाक्यस्थम्, उत्तरवाक्यस्थमेव तथा, नतु योऽयं सोऽसाविति यच्छब्दनिकटत्वे, तथा सति प्रसिद्धार्थबोधकमेव, यथा यच्छब्दनिकटस्थस्तच्छब्दः

अथ ये पण्डिता स्ते वादिषु निग्रहं शिष्येष्वनुग्रहञ्च कुर्वन्ति। एतद्द्वयमेव तेषां साध्यं भवति मम तु तद्द्वयं साध्यं न भवति, किन्तु मन्मन एव मम वादि। तथाहि रे मनस्त्वं भगवच्छ्रीकृष्णकीर्त्तनस्मरणादौ तिष्ठ, विषयेषु सदा मा तिष्ठेति मदाज्ञामनङ्गीकुर्व्वत् सदा विषयेषु तिष्ठति इत्यतो भगवच्चरणाश्रयणरूपबलेन तन्मनो जित्वा शिष्यं करिष्यामि। पश्चात् भगवन्मधुरनामकीर्त्तनादौ निमज्जनरूपानुग्रहं मनोरूपशिष्ये विधास्यामीत्यत आह—न वादीति। उभयायितरूपस्य वादिशिष्यस्वरूपस्य मनस उभयं निग्रहानुग्रहौ मतं मम सम्मतम्। मयाऽयमालोकीत्यत्र 'इदम्'—शब्दस्तच्छब्दार्थबोधकः, तददःशब्दोऽपीति यदुक्तं, तत्तु नैकवाक्यस्थम्, अपि तूत्तरवाक्यस्थमेव। यच्छब्दनिकटस्य तच्छब्दस्य प्रसिद्धार्थबोधकत्व उदाहरणमाह। राधामाधवयोर्यत् तत् प्रसिद्धं प्रेम तत् किं वर्णयितुं शक्यम्। अत्र द्वितीय'तत्'शब्देन सह 'यत्'शब्दस्याकाङ्क्षा, तेनैव 'यत्' पदं निराकाङ्क्षम्, अतः प्रथमं

निबन्धस्योपष्टम्भे स्थितम्। परमसहृदयत्वादिति—अत्र प्रत्ययप्रयोगकृतवैचित्र्यहानिश्च सुतरां लक्ष्या। परिवृत्तौ मूलनाशसम्भावनेति न कृता तत्रेद्दा ग्रन्थकृता। देव्या इति—

---

(5) 'तत्तु तद्यथेति' इत्यंशद्वयस्य स्थाने भ्रंशः (ख) (ङ) (छ) पुस्तकेषु।

प्रसिद्धार्थमेवाभिधत्ते। तद्यथा

राधामाधवयोर्यत्तत् प्रेम चेमकरं महत्।
तत् किं वर्णयितुं शक्यं गिरा देव्याऽपि कर्हिचित् ॥५०

अत्र 'तत् किं'मिति पुनस्तच्छब्देनैव निराकाङ्क्षम्। एवं प्रागुपात्तस्य यच्छब्दस्य वीप्सायामुत्तरवाक्यस्थस्य तच्छब्दस्यापि वीप्सा कर्त्तव्यैवेति न नियमः, तदकरणेऽपि दोषाभावात्।यतो वीप्साप्रतिपाद्यं यत् किञ्चिच्छब्दार्थरूपं तदेवोत्तरवाक्यस्थैकतच्छब्देनैव समर्थ्यते, उत्तरवाक्यस्थितिसामर्थ्यादेव। यथा—गुणा अपि क्वापि भवन्ति दोषा दोषा अपि क्वापि गुणा भवन्ति।

यो यो गुणस्ते स स तादृगेव दोषस्तु यो यो न च तस्य लेशः ॥५१

अत्र तृतीयचरणे द्वयोरपि वीप्सा, चतुर्थचरणे यच्छब्दस्यैव। उक्तोदाहरणद्वये प्रामाण्यं 'यं यं व्यतीयाय पतिंवरा सा विवर्णभावः स स भूमिपालः' (Raghu VI. 69) इति कालिदासः, 'यद्यत् पापं प्रतिजहि जगन्नाथ! नम्रस्य तन्मे' (Malatimadhava I.) इत्यादि भवभूतिः।

पदाम्बुजद्वन्द्वपरागवाही सुपावनोऽयं तव मातरिश्वा।
ललाग हे वैष्णव! पुण्ययोगात् पूतः कृतार्थश्च कृतोऽस्मि तेन ॥५२

अत्र मातरि श्वा ललागेति तव मातरि श्वा ललागेति विरुद्धमतिकृद्वाच्यम्। अथ पदांशेऽप्येते श्रुतिकट्वादय इति यदुक्तं तदुदाह्रियते।

परमसहृदयत्वात् सर्वभूतप्रियत्वाद्भगवदनुगतत्वात् सर्वदा दुर्लभत्वात्।
जगति कति न धन्याः पुण्यदेहा दृगन्तैरपि घनमघभाजामप्यघं नाशयन्ति॥५३

'तत्'पदं प्रसिद्धार्थमेव। तदुभयस्योदाहरणमाह—गुणा इति। कस्यचित्पुरुषस्य पाण्डित्यादयो गुणा अप्यसत्सङ्गेन दोषा भवन्ति। उक्तं हि देव्या (घ) चतुर्थस्कन्धे—विद्याऽऽदिभिः 'सतां गुणैः षड्भिरसत्तमेतरैः'। एवं स्त्रीपुत्रादिसहितगृहरूपदोषा अपि सत्सङ्गेन गुणा भवन्ति। उक्तं हि दशमे (।१४।३६।) ब्रह्मणा—'तावद्रागादयः स्तेनास्तावत् कारागृहं गृह'मिति। अत्र तु यो यो गुणः स स तादृगेव गुणरूप एव, न कदाचिद्दोषरूपः।

देव्ये इति स्यात्। आदर्शपुस्तकसङ्कलयितुः प्रमाद एवायं, न तु भागवतपुराणेऽसामान्यव्युत्पत्तिमतां टीकाकृच्चरणानाम्। तथा च (४।३।१७) देवीं प्रति भगवतो भवस्य वाक्यम्—विद्यातपोवित्तवपुर्वयःकुलैः सतां गुणैः षड्भिरसत्तमेतरैः। स्मृतौ हतायां भृतमानदुर्दृशः स्तब्धा न पश्यन्ति हि धाम भूयसाम्" इति। असत्तमानामितरैः दोषभूतैरित्यर्थः। आर्षत्वात् समासः कथञ्चित् समाधेयः।

अत्र-त्वात्-त्वात्-त्वात्-त्वादिति श्रुतिकटुत्वम् (घ) ।

सत्प्रीतिमत्तां तव किं वदामः सर्वत्र ते श्लाघ्या ! समैव दृष्टिः ।

स्वभावरागा न भवन्ति नूनं क्वचिद्विरागाः क्वचिदूढ़रागाः ॥५४

पदांशे मत्तशब्दः स्वीवार्थेन निहतार्थः तेन 'प्रीतेः प्रभावं तव किं वदाम' इति पाठ्यम् ।

तव तन्वङ्गि ! तरलैरपाङ्गानां तरङ्गकैः ।

पञ्चयोरिषवः पञ्च राधे ! स्युः शतकोटयः ॥५५ इति पदांशगतम् ।

'अपाङ्गाना'मिति बहुत्वमनर्थकं, तेन 'तव तन्वङ्गि ! निकरैस्तरङ्गाना-मपाङ्गयो'रिति पाठ्यम् । यथा वा 'दूराद्द्रावयतेऽवगुण्ठनपटं वामाङ्गुलीपल्लवै-रभ्यर्णं मयि सङ्गते करयुगेने'त्यादि (५म किरणे ८८ श्लोकः) । अत्र 'पल्लवै'-रिति बहुवचनमनर्थकम् । तेन 'लीलाङ्गुलिमुद्रये'त्यादि पाठ्यम् ।

विजेयः कामसमरे राधया माधवो मुदा ।

सखीमण्डलमध्येऽपि प्रजगल्भे न तत्रपे ॥ ५७

अत्र 'विजित' इति क्त प्रत्यये वाच्ये 'विजेय' इति यत्-प्रत्ययोऽवाचकः । तेन 'जितोऽपि स्मरसंग्राम' इति पाठ्यम् ।

शिरीषपुष्पादपि पेलवं वपुर्दुनोति यस्याः शयनेऽपि कौसुमे ।

आदर्शवच्छ्वाससमीरणादपि प्रम्लायतीदं सहते तथा व्यथाम् ॥ ५८

अत्र 'पेलव'मित्यश्लीलं व्रीड़ाजनकं, तेन 'कोमल'मिति पाठ्यम् ।

अशोभनत्वेन वीप्सा । एवं यो यो दोषस्तस्य त्वयि लेशोऽपि नास्ति—अत्र यच्छब्द एव वीप्सा, न तु तत्पदे ।

सदिति—सर्वत्रासज्जनेषु कंसादिष्वपि मोक्षदायकत्वात् समैव तव कृपामयी दृष्टिः। जगद्वर्त्तिनो जनास्तु सर्वत्र स्वभावसिद्धानुरागविशिष्टा न भवन्ति किन्तु क्वचिद्द्वेषिषु विरागाः क्वचिदनुकूलेषु जनेषूढ़रागा भवन्ति । कामक्रीड़ाप्रचुरे जलयुद्धहोलिकोत्सवादौ राधया विजेयः विजितोऽपि माधवोऽहमेव जितवानिति मिथ्या प्रजगल्भे, नतु तत्रपे । द्विविष्ठानामिति पदांशे विष्ठेति निर्दिष्टमश्लीलम् । एवं पूयते इत्यादौ पूय

द्विविष्ठानामिति—एवं पूयत इति च—एतच्च गोर्वाणवाण्या अपूर्वतरवैशिष्ट्यविलसितात् स्थितिमदिति न नित्यताऽस्य स्वीकार्या, परं 'कुरु रुचि'मित्यादि प्राचीनतरग्रन्थकारादि-दर्शितेषु स्थलेष्विव कृत्रिमतया विच्छित्तिहानिकरमित्यनित्यदोषास्पदम्। दोषाणां नित्यानित्यत्व-व्यवस्था ध्वनिप्रस्थानाचार्यैः पूर्वैर्विशदं व्यवस्थापितेति सैवात्र प्रमाणम् । पूर्वैर्नेयार्थ-

दिविष्ठानां क्लेशकराः शतशो दितिनन्दनाः ।

हता श्लोकेन हरिणा हरिणा हरिणा इव ॥ ५८

अत्र 'दिविष्ठा' इति पदांशे जुगुप्साऽश्लीलं, 'देवताना'मिति पाठ्यम्—एवं 'पूयते' 'अभिप्रेता'दिशब्दाश्च ।

मृगाक्षीणां कामरणे निःशेष्टानां वपुः स्पृशन् ।

दक्षिणोऽयं जगत्प्राणः प्रणयी समपद्यत ॥ ६२

अत्र 'मरण' इति पदांशेऽमङ्गलाश्लीलं, तेन'गोपिकानां रतिरणे निःष्यन्दाना'मिति पाठ्यम् ।

नीलाश्महारो हरिणीदृशां वत्सवक्षोपरि ।

सरोजकोरकगतो भृङ्गसङ्घ इवाबभौ ॥ ६३

अत्र 'वत्स'शब्देन वक्षो लक्ष्यते—तच्च नेयार्थं पदांशगतमेव । तेन 'वक्षोवक्षोपरी'ति वाच्यम् । यद्यपि पूर्वपदपरिवृत्तिसहमुत्तरपदपरिवृत्ति-सहमुभयपदपरिवृत्तिसहञ्चेति प्रागेवोक्तं तथापि तेषां यथाप्रसिद्धि परिवृत्तिः कार्य्या । सा तु महाकविप्रयोगतः सहृदयहृदयाद्दूषणाच्च समुचिता भवति । नहि सर्व्वाण्येकपर्य्यायोक्तानि पदानि परिवृत्तिक्षमाणि । यद्यप्ययमप्रयुक्त एव दोषस्तथापि पूर्व्वैर्नेयार्थतयाऽयं भेदो लिखित इति लिखितम् (घ) ।

अथ वाक्येऽन्येऽपि दोषाः सन्तीति तानाह—

प्रतिलोमाक्षरमाहतनष्टविसर्गञ्च संहिताहीनम् ।

हतवृत्तं हीनाधिककथितपदप्रस्खलत्प्रकर्षञ्च ॥

इत्येतदंशेऽश्लीलम् ।

अथ द्वितीयकिरणे दोषरहितशब्दानामेव त्रिविधा परिवृत्तिः कृता । अत्र तु श्रुति-कट्वादिदोषविशिष्टानां पदानां प्रयोग एवानुचितः, कुतस्तेषां परिवृत्तिसम्भावनाऽपीत्याह—यद्यपीति । नहीति—एकपर्य्यायोक्तानां सर्व्वेषां पदानां मध्ये यानि दुष्टानि पदानि तानि न परिवृत्तिक्षमाणि । ननु यद्यपि नेयार्थस्य स्वतन्त्रदोषत्वं न सम्भवति, अप्रयुक्तत्वदोषस्य लक्षण एव तस्यान्तर्भावसद्भावात्, तथापि पूर्व्वैरयं स्वतन्त्रतया लिखितः, तदभिप्रायेण मयाऽपि लिखितमित्याह—यद्यप्ययमिति ।

तथेति—वस्तुतस्तु वैशद्यार्थमेव संज्ञाप्रपञ्चकल्पना । भेदे स्फुटतरे नामान्तरमुचितं, परं सम्प्रदायसिद्धमार्गत्यागे लाघवं स्यादिति कृतो निवेशः ।

ससमाप्तपुनरुपात्तं नष्टन्मतयोगसङ्कीर्णम्।
अर्द्धान्तरैकवाचकमनभिहितार्थं प्रसिद्धिधृतमपि च॥
अपदस्थपदसमासं गर्भितभग्नक्रमाक्रमाख्यमपि च।
अमतपरार्थश्चेति त्वयं दोषान्वितं वाक्यम्(ङ)॥२४४का-

एवमेकविंशतिर्दोषाः। प्रतिलोमाक्षरमुक्तरसानुगुणवर्णप्रतिकूलवर्णम्।

यथा— पुष्पकोदण्डकाण्डूलप्रकाण्डभुजमण्डलम्।
कम्बुकण्ठि! समुत्कण्ठं कण्ठेऽकुण्ठा हरिं कुरु॥ ६४

अत्र शृङ्गारे प्रतिकूलवर्णाः—एते तु वीररौद्रादावनुकूलाः। एवं वीर-रौद्रादौ माधुर्य्यव्यञ्जका वर्णाः प्रतिकूला इति बोद्धव्यम्।

आहत उत्वं प्राप्तो विसर्गो यत्र यथा—

श्यामोऽभिरामो रमणो मदनो मोदनो हरिः।
मनोविनोदनो भाति सततं गोपसुभ्रुवाम्॥ ६५

नष्टो लुप्तो विसर्गो यत्र यथा—

इत इत इत एहि देहि वाचं शशिमुखि! नापसर प्रसीद कृष्णे!
अयमपि भवताद्भवत्प्रसादान्मनसि गतव्यथ उत्क उन्मदश्च॥६६

अत्राद्ययोर्लुप्ता विसर्गाः।

संहिता सन्धिस्तया हीनं विसन्धिरित्यर्थः। विवक्षितश्च सन्धिर्भवतीति वाक्यबलात् कृतो विसन्धिः,स सकृदपि दोषावहः,प्रगृह्यादिहेतुकश्चेदसकृदेव। संहितायां हीनमित्यर्थे संहितायां दुःश्रवमश्लीलञ्च इति त्रिविधोऽयं दोषः। क्रमेणोदाहरणानि—

तवैतद्वदनं इन्दुनिन्दकं पङ्कजेक्षणे!
सकलङ्को निष्कलङ्के कथमस्मिन् लज्जताम्॥ ६७

अत्र 'चन्द्रनिन्दक'मिति पाठ्यम्।

कलङ्किनश्चन्द्रमसः सुभ्रूाननमिदन्तव।
रुचिं बिभ्रदपि प्रायो निष्कलङ्कमितीर्य्यते॥ ६८।

संहिताहीनमिति—सप्तमीतत्पुरुषेणार्थं कृते हीनशब्दस्य निकृष्टार्थत्वाद्ःअवादिदोष-त्रयमुक्तं, तृतीयातत्पुरुषे कृते संहितया रहितमित्यर्थेन विसन्धिरित्येको दोषः, मिलित्वा

(ङ) दोषान्वितं वाक्यमिति—अत्रापि मम्मटादिमतमनुसृत्य गणना। विवक्षातः सन्धि-र्भवतीति—तच्च गद्यप्रबन्धे कथमपि सङ्घटते इति न त्वन्यत्र। यदाहुः—संहितैकपदे

अत्र 'शुभ्रे'ति दुःश्रवम्—तेन 'राधे ! मुख'मिति पाठ्यम् ।

अलण्डमरुडाम्बर्य्यं तव मध्ये विराजिनि (ङ) !

स हरस्य करग्राह्यः करग्राह्यमिदं हरेः ॥६८

अत्र 'लण्ड'शब्दोऽश्लीलः—तेन 'वृथा डमरुडाम्बर्य्य'मिति पाठ्यम् ।

हतवृत्तं छन्दोगतवैरूप्यं गुरौ लघुत्वम् । यथा—

शशिमुखि ! सखि ! राधिकेऽधिकोऽसि गुणविभवेन समस्तसुन्दरीभ्यः ।
त्वयि निहितमना मनागपि श्रीव्रजपतिसूनुरुपैति नान्यपार्श्वम् ॥७०

अत्र 'पादान्तो लघुर्गुरुर्वेति' वाक्यबलात् कृतो लघुवर्णन्यासो हतवृत्ततां व्यनक्ति । तत्तु द्वितीयपादान्ते शोभते न चतुर्थपादान्ते, बन्धशैथिल्यात् । प्रथम-तृतीयपादान्ते तु नैव (ङ) । एवमार्य्यासु च गणकृता विरुद्धता (ङ) । यथा—

गोकुलललनामण्डलरतिरणपाण्डित्यमुग्धमधुरश्रीः ।
श्रीव्रजराजकुमारो रासविलासे कुमारयति ॥ ७१

अत्र द्वितीयतृतीयगणौ सकारभकारौ विरुद्धौ । तेन 'व्रजललनामणि-मालारती'त्यादि पाठ्यम् । एवं रसाननुगुणवृत्तञ्च हतवृत्तम् । पृथ्वीस्फटिकादि शृङ्गारकरुणादौ विरुद्धं, हास्यशान्तादौ न (च) । शृङ्गारे यथा—

हे सखि ! मा कुरु मानमखर्वं मानः सौख्यं ग्रसति हि सर्वम् ।
कुरु सानन्दं हृदयममन्दं रसभरकन्दं भज गोविन्दम् ॥७२

हीनपदं यथा—कमलमुखि ! विचित्रस्यावधिः कोऽपि दृष्ट-
स्तरणिदुहितृतीरोपान्तमद्य प्रयान्त्या (च) ।

अत्र 'मये'ति हीनं पदम् । तेन 'तरणिदुहितृतीरं हन्त यान्त्या मयाऽद्ये'ति पाठ्यम् ।

त्रिविधो दोषः । हरिणाञ्चीलहरणं स्तनोपरि हाराणां त्रुटनपटिम्ना एवं तदुपरिशाटी-पाटनेन च प्रौढ़दर्पः श्रीकृष्णो निर्दयं यथा स्यात्तथा पथि गच्छे मिथ्याघट्टाधिपत्यं

नित्या नित्या धातूपसर्गयोः । श्लोकेष्वपि तथा नित्या सैवान्यत्र विभाषये"ति । पादान्तो लघुर्गुरुर्वेति—अत्र लौकिकच्छन्दःशास्त्रविदां सम्प्रदायेन द्वितीयचतुर्थपादान्तलघोरेव तथा व्यवहारः । चतुर्थपादान्ते यद्दालङ्कारिकनिबन्धेषु कुत्रचिदस्य प्रतिषेधो निर्दिष्टस्तत्र रचनागतं शैथिल्यन्तदुत्थमेव हेतुः । 'अन्यात्वा गुणरत्ने'त्यादौ यदन्यैर्दर्शितं तत्रापि तावदेवं नियामकं विधानम् । प्रथमतृतीयपादान्तसम्बन्धे गुरुत्वव्यवस्था वसन्ततिलकादिदीर्घच्छन्दः

अधिकपदं यथा—नवजलधरधामा श्यामलोऽयं किशोरः (च)
इत्यत्र 'नवजलधरधामे'त्यनेनैव सिद्धे 'श्यामल' इत्यधिकम् । तेन 'नवकुवलयधामश्यामलोऽय'मिति पाठ्यम् ।

कथितपदं यथा—कलयति जलकेलिं मत्तमातङ्गकेलिः (च) ॥ ७२

अत्र केलिं केलिरिति कथितं पदम् ।

प्रस्खलत्प्रकर्षं पतत्प्रकर्षमित्यर्थः । यथा—

हरि हरि हरिणाक्षीलक्षवक्षोजहारत्रुटनपटिमशाटोपाटनप्रौढ़दर्पः ।
अयमदयमुदारोऽलोकघट्टाधिपत्यं कथयति पथि गव्ये दानलीलां दधानः ॥७३

अत्र पूर्व्वार्द्धादुत्तरार्द्धे पतन्नेव प्रकर्षः । अत्र समाप्तपुनरात्तञ्च । 'कथयति पथि गव्ये' इत्यनेनैवाकाङ्क्षासमाप्तेः 'दानलीलां दधान' इति पुनरात्तम् । तेनोत्तरार्द्धं पूर्वार्द्धीकृत्य पाठ्यम्, तथा सति दोषद्वयहानिः ।

नश्यन्मतयोगोऽसम्मतो योगो यत्र, अभवन्मतयोग इत्यर्थः । यथा—

यस्याज्ञा विधिमौलिमाल्यमधुपी, यं सेवते शङ्करो,
यस्मिन् सर्वमिदं चराचरगुरौ कृष्णे, त्रिलोकी यतः ।
येनाकारि समस्तदानववधूवैधव्य,मुर्वीभरं
यो जह्रे, बलिमर्पयन्ति विबुधा यस्मै, स पायाज्जगत् ॥७४

अत्र 'कृष्ण' इति पदं विशेष्यं प्रथमान्तं यदि स्यात्तदा मतयोगो भवति—यच्छब्दैर्निर्द्दिष्टस्य तच्छब्दार्थस्य कृष्णपदस्य यच्छब्दार्थे एव प्रवेशेऽभवन्मत-

करोति। अत्र पूर्व्वार्द्धे यथा कोमलसमस्तपदं तथोत्तरार्द्धे न, अतः पतत्प्रकर्षदोषः। जीवनेनेति—त्वद्दर्शनजनितज्वालया जीवनोऽत्यन्तकटुरभूदित्यर्थः (5a)। एवं तादृशकटुतया

खेव प्रचलितुमर्हतीति न तन्न्यूनाक्षरोपजातिप्रभृतिष्विति बहवः। परं 'भास्वन्ति रत्नानि महौषधीश्च पृथूपदिष्टा'मित्यादिषु बहुतरेषु कालिदासादिकविभिरस्य मर्य्यादा न साधु रक्षितेति प्रतिभाति। अतएव लक्ष्यलक्षणसङ्गत्या तत्रापि वैकल्पिकत्वविधानं सारवदित्यभियुक्ताः। गणकृत-विरुद्धतेति—एवमत्र प्राचामार्य्यासु कश्चिद्विधिभङ्गः, अर्वाचान्तु बहुत्रेति मन्तव्यम्। विराजिनीति—विलासिनीत्यर्थे कष्टत्वम्।

(च) हास्यशान्तादौ नेति—स्तवादिषु हास्यपरास्वन्योक्तिषु च तथा संस्था। प्रभटिकादीति—आदिपदेन दोधकच्छन्दसो ग्रहणं ज्ञेयम्। शृङ्गारकरुणादीति—वस्तुतस्तु सुकवीनां तथा रचनाया एवाभावः। दिगुदर्शनमेतत्। सुवृत्ततिलकादिप्राचीनतरनिबन्धे मन्दारमरन्दा-

---

(5a) अपीत्तरत्र च टीकायां 'जीवन'शब्दस्य पुंलिङ्गप्रयोगः प्रामादिक एवेति ज्ञेयम्।

योगः । तेन 'यस्याज्ञा विधिमौलिमाल्यमधुपी, यं सेवते शङ्करो येनाकारि समस्तदानववधूवैधव्य,मुर्वीभरम् । यो जह्रे, बलिमर्पयन्ति विबुधा यस्मै, त्रिलोकी यतो यस्मिन् सर्वमिदं चराचर, मसौ कृष्णः, स पायाज्जगत् ॥ 'इति वरम् । तथापि विभक्त्यक्रमदोषः, तेन—

'यो भक्त्यैव वशीभवेत्,पशुपतिर्यं सेवते,येन भू-र्निर्भारा,बलिमर्पयन्ति विबुधा यस्मै, त्रिलोकी यतः । यस्याज्ञा विधिमौलिमाल्यमधुपी, यस्मिन् समस्तं जगत् सोऽयं गोपवधूविलासरसिकः कृष्णोऽस्तु वः श्रेयसे ॥' इति शुद्धम् । यथा वा—मुञ्चति त्वयि दृशोः पदवीं मे येन येन शृणु यद्यदवाप्तम् ।

जीवनेन कटुता, मरणेन प्रार्थ्यता, प्रियतया परिवादः ॥ ७५

अत्र शृणिति क्रियायाः कर्मापेक्षित्वे जीवनादेः सर्वस्य कर्मत्वे द्वितीयाऽन्तत्वं मतम् । वाक्यार्थकर्मत्वे जीवनादेः प्रथमाऽन्तत्वमेव मतम् । तदुभयाभावेऽभवन्मतयोग इति केचित् । वस्तुतस्तु 'येन येन यद्यदवाप्तम् तच्छृणु'त्यनेनैव वाक्यार्थश्चरितार्थः, पश्चा'ज्जीवनेन कटुताऽवाप्ते'त्यादिना लिङ्गव्यत्ययेनान्वयेन नोक्तदोषः । अवाप्तमित्यत्र अवापीति चेत् क्रियते, तदा सुतरां न दोषः । यथा वा—

स्वाभिरूप्यकमलाकरजाते पङ्कजे इव सह भ्रमराभ्याम् ।
निःसरत्तरलपामकरन्दे माधवस्य नयने रुरुचाते ॥७६

अत्र स्वशब्दो माधवे विवक्षितः । स तु वाक्यमर्यादया कर्तृगतत्वेन प्रतिभासमानो नयनभ्रमरगत एव जातः, तेन 'आभिरूप्ये'त्येव शुद्धम् ।

सङ्कीर्णं यथा—

असहिष्णुत्वेनाधुना मम मरणं भवत्विति जीवनकर्तृकप्रार्थ्यता मरणेन प्राप्ता । तथा कान्तस्यादर्शनेऽपि या जीवति तस्याः प्रेमाणं धिगिति परिवादं प्रेमा प्राप्येत्यर्थः । द्वितीयाऽन्तत्वमिति—कटुतां प्राप्तं जीवनमित्येव सम्मतं भवति । प्रथमाऽन्तत्वमिति—जीवनः कटुतां प्राप्त (5a) इति शृण्वित्यपेक्षितो भवति । तदुभयाभावे कर्मत्वप्रथमान्तत्वाभावे सति । स्फटिकवत् परकीयरूपग्रहणसमर्थोऽभिरूपशब्दार्थः । स्वाभिरूप्येति—स्वं कृष्णस्तत्स्वरूपो य आभिरूप्यसरोवरस्तत्र जाते तारास्थानीयभ्रमरविश्लिष्टे पङ्कजे इव कृष्णस्य नयने । अत्रेति—चैत्रः स्वपुत्रं पश्यतीतिवत् सर्वत्र स्वशब्दः प्रथमाऽन्तपदार्थवाची । अत्र तु प्रथमान्तपदार्थौ भ्रमरविश्लिष्टे नयने एव, अतो दोषः (6) ।

द्यर्वाचीनग्रन्थेषु चास्य विस्तरो लक्ष्यः । कमलमुखीति—अत्रैकेनैव श्लोकेन हीनाधिककथितपदत्वदोषाणां लक्षणम् । कलाऽणुकस्येति—नात्राणुकपदेन दार्शनिकपरिभाषादि-

---

(6) 'नयने तत्र कृतो दोष' इत्यस्फुटः पाठः (ङ) पुस्तके ।

मा कुरु मानिनि ! कृष्णं पदगतमुत्थाप्य विषमविषतीक्ष्णम् ।
आलिङ्ग भुवनमङ्गलमङ्गलमन्तर्मलं मानम् ॥ ७७

अत्र वाक्यद्वयस्थपदानि व्यत्ययेन वाक्यद्वयान्तर्गतानि । एकवाक्यगतपदानामन्योन्यसङ्कुलत्वेन तु क्लिष्टमिति भेदः ।

अर्द्धान्तरैकवाचकं यथा—

किमिन्दुः, किं सरसिजं, किमास्यं, ललिताङ्गि ! किम् ।
खञ्जनौ, किं स्मरशरौ राधे !, किं लोचने तव ॥ ७८

अत्रोत्तरार्द्धस्थैकं 'कि'मिति वाचकं पूर्वार्द्धान्ते ।

पदान्तपतितं राधे ! पश्य कृष्णं रुषं त्यज ।
तन्मम श्रूयतां वाणी गाढ़ो मानः परं विषम् ॥ ७९

अत्र तच्छब्दः पूर्वार्द्धवाक्यस्थः—तत् तस्माद्रुषन्त्यजेत्यर्थः । स तूत्तरार्द्धादिस्थ इति तथा । अनभिहितवाच्यं यथा—

क्वासौ हरिर्मम मनोरथदूरवर्त्ती,
क्वाहं, न मे गुणलवो, न कलाऽणुकश्च (च) ।
किं दूति ! दूनयसि मां त्वमलीकयैव
वाचा, विचारय कथं स वशो मम स्यात् ॥८०

अत्र मनोरथस्यापि दूरवर्त्ती, गुणस्यापि लवः, कलाया अप्यणुक इत्यवश्यवाच्यमनभिहितम् ।

रणितादि नूपुरादिषु विहगादिषु कूजितादीनि ।
स्तनितादि च जलदादौ भेर्य्यादिषु भाङ्कृतादीनि ॥
मणितादीनि च सुरते रवादि भेकादिषु प्रसिद्धिरियम् ।
अस्या विपर्य्यये स्यात् प्रसिद्धिहतदूषणं वाक्ये ॥३४५ का—

ननु कथं सङ्कीर्णस्य स्वतन्त्रदोषत्वमुक्तं, क्लिष्टदोष एव तस्यान्तर्भावसम्भवात्, इत्यत आह—एकेति । क्लिष्टस्थल एकवाक्यगतानां पदानां क्रमभेदेनान्वये दोषः, अत्र तु वाक्यद्वय-

---

प्रविष्टानामणुकद्वयाणुकत्र्यणुकादीनां स्मरणम् । अविमृष्टविधेयांशत्वे लक्ष्ये पूर्वत्र न कुत्रचित् वाक्यस्य काऽप्याकाङ्क्षाजनिता बाधा वरीवर्त्ति, उत्तरत्र तु साऽस्त्येवेति रहस्यम् । सङ्गीतकविरचनामिति—'वीणां सङ्गीतविधिमादिश्ये'त्याचार्य्यदण्डिप्रदर्शितोदाहरण इवात्रापि

यथा—धिनोति राधे ! मच्चित्तं मणिमञ्जीरयोस्तव ।

रवो नवघनस्येव सन्तप्तानां श्रुतिद्वयम् ॥ ८१

अत्र 'रव'शब्दो वचननिष्ठ एव । अपदस्थमस्थानस्थं पदं यथा—

विवाहवेषेण तदा मुरारेर्बभूव या श्रीः कवयन्तु के ताम् ।

सपत्नभावादिव साभ्यसूया सरस्वती क्वापि न तां व्यनक्ति ॥ ८२

अत्र 'तां न व्यनक्ती'ति स्थानस्थितत्वं, तदभावे तथा । तेन 'वाण्येव तां क्वापि च न व्यनक्ती'ति वाच्यम् । यदि सन्निकर्ष एव स्थाने वैजात्यं तदैव दोषः, न तु विप्रकर्षे च । यथा—'वाणी न कुत्रापि च तां व्यनक्ती'ति वाच्यम् । प्रकाशितविरुद्धं यथा—'न मे वाणी वृन्दावनरमणलीलाऽमृतह्रदे निमग्नाऽप्युत्थातुं प्रभवति कथं या तु परित' इत्यादि (च) । यत्तु 'स्रजं न काचि'दिति (Kiratarjuniya VIII. 37.) तत्र न काचिज्जहौ अपि तु सर्वैव जहाविति विरुद्धार्थजननम् ।

अस्थानस्थसमासं यथा—

किं लूमेन घनावलीं विधुनुषे, किं रे खुरक्षोदनैः

क्ष्मां क्षुभ्नासि, विनुद्यतां निजमहःकण्डूः समासाद्य माम् ।

इत्थं दोस्तटघट्टनोद्भटकरध्यानप्रतिध्वानित-

क्ष्माभृत्कन्दरवृन्दमध्यमयते गोष्ठादरिष्टं हरिः ॥ ८३

अत्र क्रुद्धस्य भगवत उक्तौ न समासः, अक्रुद्धस्य वक्त्रन्तरस्योक्तौ स इति तथा । तेन 'किं लाङ्गूलविघट्टनक्षतघनव्यूहं खुरक्षोदन-क्षुभ्यत्क्ष्मातटमुक्त-गतानां पदानां व्यतिक्रमेणान्वये दोष इति भेदो ज्ञेयः। सपत्नभावात् शत्रुभावात् यदि सरस्वती तां कुत्रापि न व्यक्तीचकार तदा पण्डितानां कुतस्तद्वर्णने सामर्थ्यमिति भावः। यत्त्विति—यतः शिरश्चालननञाऽभावरूपार्थो न जातः, अपि त्वभावविरुद्धार्थस्य भावरूपार्थस्योत्पत्तिः। श्रीकृष्ण आह—लूमेन लाङ्गूलेन किं मेघश्रेणीं कम्पयसि ? निजतेजसः कण्डूया विनुद्यतां दूरीक्रियताम्। इत्थमनेन प्रकारेण वामहस्तेन दक्षिणहस्तस्य घट्टनेन चालनेन जातो य उद्भटकरध्वानस्तेन प्रतिध्वानिता गोवर्द्धन-

---

यतिच्छेदाच्छन्दोभङ्गदोषो दुर्मेध इति विभाव्यम्। न मे वाणीति—काचिद्दीणामित्यादि—पद्यद्वयमानन्दवृन्दावनकाव्यस्थितं किशोरस्य श्रीकृष्णस्य लीलामाहात्म्यप्रकटनपरमित्याकरः। हरेः कृपेति श्लोक उत्तरार्द्धं न पूरितमत्र। एवमुत्तरत्र ६७तमे श्लोके।

लक्ष्ययुगपत्संरावमभ्येषि रे' इत्यादि स्यात्तदा न दोषः ।

गर्भितं प्रकृतवाक्येऽप्रकृतवाक्यस्य गर्भस्थितिः । यथा—

भञ्झाऽनिलमिव लवलीप्रणयलता न सहते दीर्घाम् ।

प्रतिघां, प्रियसखि ! तत्त्वं वदामि तव, माऽतिकोपिनी भूयाः ॥ ८४

अत्र 'तत्त्वं वदामि तवे'ति वाक्यान्तरं गर्भितम्—अतः 'प्रतिघां मानिनि ! राधे ! तेन त्वं माऽतिकोपिनी भूया' इति साधु ।

भग्नक्रमो भग्नप्रक्रम इत्यर्थः—स च कारक-वचन-पर्य्यायादि-क्रम-भङ्गादित्वेन बहुधा भवति । यथा—

काचिद्वीणां मुरजमपरा काऽपि वंशीं दधाना
काश्चित्तालं करकिशलये तालधारित्वमापाः ।
चक्रुः सङ्गीतकविरचनां (च) रासमध्ये कयाचि-
द्गानं नानास्वरपरिमलं मोदमुच्चैर्वितेने ॥ ८५

अत्र 'कयाचिदि'ति कारकक्रमभङ्गः, 'काश्चिदि'ति वचनक्रमभङ्गः—तेन 'काश्चिदि'ति स्थाने 'काचिदि' त्येव पाठ्यम्,'आपा' इत्यत्र विसर्गाभावश्च, 'चक्रु'रित्यत्र 'चक्रे' इति च । 'कयाचिदि'त्यत्र 'रासमासाद्य काचि-द्गानं नानास्वरपरिमलामोदमाविश्चकारे'ति पाठ्यम् ।

पर्य्यायक्रमभङ्गो यथा—

हरेः कृपा काऽपि समुज्जिहीते, मुकुन्दभक्तेषु न चापरेषु (च) । ८६

अत्र पर्य्यायक्रमभङ्गः । तेन 'हरिप्रियेष्वेव न चापरेष्वि'ति वाच्यम् । इदं ये प्राचीना दैवतादिविषये रसं न मन्यन्ते तेषां मतानुरोधेन लिखितम् । ते तु सत्यं व्याहरन्ति श्रीभगवन्तं विनाऽन्येषां नामान्तराभावाद्भेदप्रतीतिः स्यादेव, तत्तन्नाम्ना प्रसिद्धस्य श्रीभगवतस्तु नामान्तराख्यानेन पर्य्यायक्रमभङ्ग-दोषः, तस्य नाम्नामनन्तत्वात् । अत्र तु सुतरां न दोषः, हरिमुकुन्दयोर्भेद-

कन्दरसम्भूतानां गर्भो यत्र तद्यथा स्यात्तथाऽरिष्टासुरं गोष्ठाद्वते प्राप्नोति । वक्तन्तरस्य वर्णनकर्त्तुर्जनस्योक्तौ । स समासः । तेनेति—उच्चलत्तस्य मत्तवृषसम्भूतस्येव यो युगपत् संरावोऽतिघोरशब्दो यत्र तद्यथा स्यात्तथाऽभ्येषि अभिमुखं गच्छसि ।

हरेरिति—हरिभक्तेष्वित्येव पर्य्यायक्रमः । 'मुकुन्दभक्ते'ष्विति पदेन तस्य भङ्गो ज्ञेयः । अत्र कथितस्य 'हरि' पदस्य पुनः कथनात् या पौनरुक्त्याशङ्का साऽप्यत्र न कार्य्येत्याह— तथा चेति ।

प्रतीतेरभावात् (7) । अत्र कथितपदाशङ्काऽपि न कार्य्या । तथा च—

विषादे विस्मये हर्षे कोपे दैन्येऽवधारणे ।
उद्देश्यप्रतिनिर्द्दिश्यविषये च प्रसादने ।
आनुकम्प्यादिके चापि पौनरुक्त्यं न दुष्यति ॥ ३४५ (क) का—

अतोद्देश्यप्रतिनिर्द्दिश्यविषयतैव ।

यथा—न भजति तपसा क्लमः क्लमत्वं विषयभवं न सुखं सुखत्वमेति ।
विषमपि च विषस्य नाशकं स्यान्नहि सदृशे सदृशत्वमेव नित्यम् ॥८७

इत्यादौ पौनरुक्त्यं तच्छब्देन वा निर्द्देशो गुणः । आदिशब्दादर्थान्तरसंक्रमितेऽपि । यथा—'फलमपि फलं माकन्दाना'मित्यादि (३यकिरणे १मश्लोकः) । यत्र तु आरम्भ एव क्रमो नास्ति, तत्र भग्नक्रमो नास्ति ।

यथा— आलिङ्गन् बाहुदायास्तनु,मनुरमयन्नर्मदां, तुङ्गभद्रां
चुम्बन्, भद्रां विकर्षन्, निरवधिसुरसो देविकाया रसेन ।
वाञ्छत्याः केलिलुब्धो, मुखनिकटमिलच्चन्द्रभागोऽयमुच्चैः
कावेरीवारिखेलां कलयति रमणीमण्डले कृष्णसिन्धुः ॥ ८८

एवमन्यदप्यूह्यम् । न विद्यते क्रमो यत्र तदक्रमम् । यथा—
इह मयि सुखं निद्रामाप्ते कया मम चोरिता
मणिमुरलिकाहारः कण्ठात् स चाधिकदुर्लभः ।

उद्देश्यप्रतिनिर्द्दिश्योदाहरणान्तरमाह—यथेति । तपसा करणेन जातो यः क्लमः दुःखं तस्य वैषयिकदुःखसदृशत्वेऽपि न दुःखत्वम् । एवं विषयजन्यसुखस्य पारमार्थिकसुखसदृशत्वेऽपि न तस्य सुखत्वम् । तथाविधदुःखजनकत्वेन द्वेष्यमपि कदाचिदन्तरस्य नाशकमपि भवति, अतः सदा द्वेष्यमपि न भवति ।

आलिङ्गन्निति—रमणीमण्डले श्रीकृष्णरूपः सिन्धुः कावेरीवारिखेलां करोति—'कावेरी स्यान्नदीभेदे हरिद्रापण्ययोषितोः' । अत्र कृष्णपक्षे हरिद्रा, सिन्धुपक्षे नदी । किं कुर्वन्नित्याकाङ्क्षायामाह—बाहुं ददातीति बाहुदा गोपी, पक्षे बाहुदा नदी । नर्मदेत्यादयो गोपीविशेषाः, पक्षे प्रसिद्धनद्यः । दिव्यतीति देविका प्रेयसी तस्याः शृङ्गाररसेन सुरसः, पक्षे देविका नदीविशेषस्तस्या रसेन जलेन । वाञ्छती प्रकृष्टवचोयुक्ता काचिद्गोपी, पक्षे वाञ्छती नदी । चन्द्रभागा काचिद्गोपी, पक्षे चन्द्रभागा नदी । पत्युः कुञ्जमध्ये गान्धर्वरीत्या विवाहकर्त्तुः श्रीकृष्णस्य निगदितं श्रुत्वा सा कात्यायनीव्रतपरा नन्दव्रजकुमारिका ।

---

(7) 'इद'मित्यादिः 'भावा'दित्यन्तः सन्दर्भो मुद्रितपुस्तके नास्ति । स च सन्दर्भष्टीकाकृताऽप्युपेक्षित इवाभाति । केनापि प्रक्षिप्तोऽयं स्यात् ।

निगदितमिति श्रुत्वा पत्युर्विहस्य विहस्य सा
निभृतनिभृतच्चेलाञ्चल्या मुखेन्दुमपावृणोत् ॥ ८९

अत्र 'हारश्चायं मणीन्द्रकुलोज्ज्वल' इति चकारस्थितौ क्रमः, अन्यथाऽक्रमः। एवम् 'इति निगदितं श्रुत्वे'ति क्रमः—तदन्यथाऽक्रमः। अस्थानस्थपदादत्रायं भेदः—तत्तु तथाभूतमप्यन्वयबोधं झटिति करोत्येव, इदन्तु न तथा।

अमतो विरुद्धः परार्थः परस्य रसस्यार्थो यत्र तदमतपरार्थम्। यथा—

हरिपरिचयान्नीवी मोक्षं गता, गतबन्धन-
श्चिकुरनिकरो, हारश्चायं गुणेन वियोजितः।
दशनवसनं (छ) निर्लेपत्वं जगाम मृगीदृशां
सुरतरभसो ज्ञानाभ्यासादतीव विशिष्यते ॥ ९०

अत्र परार्थः शान्तरसः शृङ्गाररसे विरुद्ध इत्यमतपरार्थम् (छ)—तेन 'इह (8(विहरणे नीवी'त्यादि पठित्वा चतुर्थचरणे 'घनरसमयीभावः कामोत्सवस्तु समोऽभवदि'ति पाठ्यम्।

हरिपरिचयादिति—श्रीकृष्णस्य निबिडसंयोगान्नीव्यादीनां मोक्षपदवीप्राप्तत्वे सति प्रकटितो यः सुरतसम्बन्ध्यानन्दसमुद्रस्तस्य परमाणुरपि ज्ञानाभ्यासजन्यब्रह्मानन्दे नास्ति। एतदेवाह —सुरतरभस इति। तथा च भक्तिरसामृतसिन्धुधृतपुराणवचनम्—'ब्रह्मानन्दो भवेदेष चेत् परार्द्धगुणीकृतः। नैति भक्तिसुधाऽम्भोधेः परमाणुतुलामपि ॥' घनमयीभावः सान्द्रानन्दमयीभावः—तथा च कामक्रीड़ाजन्यसान्द्रानन्दः कामक्रीड़ा च अनयोः साम्यन्तु यथा कारणं तथैव कार्य्यस्योत्पत्तिरित्याकारानुरूपत्वमेवेति ज्ञेयम्।

(छ) दशनवसनमिति—दन्तच्छदशब्दवत् परिवृत्तिसहोभयावयवघटितोऽधरबोधकः शब्द इति ज्ञेयम्। अत्र समुदयवाक्यार्थविमर्शे 'निर्मृष्टरागोऽधर' इति विदग्धनारीललितलपितं मूलभूतं स्यात्। परार्थः शान्तरसः शृङ्गाररसे विरुद्ध इति—रसविरोधचर्चायां न सर्वेरसा इतररसैः सहाश्रयैक्येन विषयैक्येन वा स्थातुं प्रभवन्ति यथा शान्तरसः श्लेषाद्यभिधानव्यतिरिक्तस्थले शृङ्गाररसेन विरुध्यते। एष एव मार्गः प्राचीनैरानन्द-वर्द्धनादिभिर्नव्यमतप्रवर्त्तकैः 'क्षिप्तो हस्तावलग्न' इत्यादि सन्दर्भसमाकलनेन ध्वन्यालोके सिद्धान्तितो जिज्ञासुभिस्तत्र एव समाकलनीयः। सच्चिदानन्दघनस्याखण्डस्य रसस्यैक्य-कलनायां नास्ति पारमार्थिको विरोध इति हि तत्त्वदृशां दर्शनम्। नवं शीकरमासाद्येति —अत्रापि न वंशीकरम् आसाद्य नवंशीकरमासाद्येति द्विधा पदभङ्गः सम्भवतीति ज्ञेयम्। एषु नेयार्थता निहतार्थता वा न दोषायेति विदुषां सुस्थितः सिद्धान्तः।

(8) 'हरिविहरणे' इति निकृष्टतरः पाठो मुद्रितपुस्तक एवोपलभ्यते।

एवं वाक्यदोषानुक्त्वाऽर्थदोषानाह—

कष्टोऽपुष्ट-व्याहत-पुनरुक्त-ग्राम्य-दुष्करा अपि च ।
संशयितो हेतुहतः प्रसिद्धिविद्याविरुद्धश्च ॥
अनवीकृतः सनियमोऽनियमस्तथा सनियमे च ।
सामान्ये सविशेषः सामान्यो युतो विशेषे च ॥
साकाङ्क्षो निर्वाहे पूरणकारी विरूपसहचरितः ।
व्यङ्ग्यविरुद्धो विध्यनुवादयुक्तस्तथाऽश्लीलः ।
त्यक्तपुनःस्वीकृत इति दुष्टा अर्थास्तु विंशतिस्त्रियुता (छ) ॥
३४६का—

सन्द-श्री·

प्रत्येकेनोदाहरणानि व्यस्तेन—'न वंशीकरमासाद्ये'ति (छ) (७म किरणे ३५ श्लोके)। अत्र यमानुजनियमुना, पक्षे नियमः, यमनियमेति गणना क्रमादिति कष्टोऽर्थः।

किन्त्वयं चित्रकाव्यादौ न दोषो न च वा गुणः ॥३४६(क)का—

अपुष्टो यथा—

कौस्तुभमहसा वक्षःस्थलमिदमाभाति राधिकाजानेः ।
उद्यद्दिनमणिकिरणैरतिवितता गगनसरणीव ॥ ८१

अत्रातिविततत्वमपुष्टम् ।

व्याहतो यथा—

यस्याश्चन्दनचन्द्रिकासरसिजप्रालेयवर्षोपल-
स्पर्शादप्यधिकं त्वचां सुखकरस्पर्शो निदाघाहनि ।
सेयं लोचनकौमुदी मम सखे! राधा हिमस्यागमे
वक्षोजद्वितयोष्मणैव हरते शीतस्य भीतिश्च मे ॥ ८२

अत्र चन्द्रिकाया अप्यधिको यस्याः स्पर्श इति तस्या अपकर्षः सूचितः, पुनः 'सेयं लोचनकौमुदी'ति तस्या एवोत्कर्षे व्याहतोऽर्थः। तेन 'सेयं चित्त-रसायन'मिति पाठ्यम् ।

(छ) व्यस्तेन यथाक्रमं विनाऽपि व्युत्क्रमेन प्रत्येकेन श्लोकेन । लीलोपधानं सम्भोगलीलाय

पुनरुक्तो यथा—प्रेयसि ! राधे ! कथं ममोरौ सति भूमावुपविश्यते ? तथाहि— ऊरुः पीठ,मुरो विलासशयनं, लीलोपधानं भुजौ,

खेलाब्जं करपल्लवौ, मणिमयादर्शः कपोलस्थली ।

आचम्यं वदनाम्बुजासवरसः, स्वेच्छोपदंशोऽधरो,

मम्मूर्त्तिस्तव वल्लभे ! मधुमतीसिद्धिः स्वयं साधिता ॥ ८३

अत्र कन्दर्पमञ्जरीनाटिकायां चूर्णिकायां 'प्रेयसी'ति सम्बोधने सति पुन'र्वल्लभे' इति सम्बोधन मर्थपौनरुक्त्यं, तेन चूर्णिकायाम् 'अयी'ति सम्बोधने सति दोषहानिः । 'मधुमतीसिद्धि'रित्यत एव समाप्यते चेत्तथाऽपि 'स्वयं साधिते'ति निर्वाहे पूरणकारी दोषः । एवं 'मधुमती'ति सामान्ये सविशेषः—'मम्मूर्त्ति'रिति विवक्षिते सति सनियमेऽनियमः—तेन 'मधुमती काऽप्येव सिद्धिः परे'ति चेत् क्रियते तदा पूरणकारिदोषहानिः, किन्त्वनियमे सनियमो दोषः । तल्लेण चत्वारो दोषा दर्शिताः । तेन 'प्रायोऽयं मम विग्रहः खलु तव क्रीडोपचारः पर' इति पाठे सर्वदोषहानिः । किन्त्वास्य तृतीयचरणं चेच्चतुर्थ-चरणं भवति तदा दुष्क्रमदोषोऽपीति । किञ्च 'प्रायोऽयं मम काय एव हि मया भोगाय ते कल्पित' इति चेत् ग्राम्योऽपि ।

संशयितः सन्दिग्धो यथा—

वृद्धेहमासाद्य निषेवणीयं किमत्र तन्नोपदिशन्तु भव्याः ।

गोविन्दपादाम्बुरुहासवः किं स्त्रीरत्नवक्त्राम्बुरुहासवः किम् ॥ ८४

अत्र शान्तशृङ्गारयोः शान्तस्यैवोपदेश्यत्वादसन्दिग्धत्वे (१०) प्रश्नो दोषः ।

'तत्क्रिया' इति प्रसिद्धसुधापानम् । भक्षितगोधूमादय 'उपदंश'शब्दवाच्याः । मधुमतीसिद्धिः कामोन्मत्ताजनकं यन्मादकं वस्तु तत्सम्पादनीया सिद्धिस्तद्रूपेत्यर्थः । स्वयं साधिता स्वतःसिद्धा । सामान्य इति—पीठशय्यालीलाकमलादिसर्ववस्तुसम्पादनीया (९) सिद्धिस्तद्रूपा श्रीकृष्णमूर्त्तिरिति सामान्ये वक्तव्ये 'मधुमती'ति विशेषनिर्देशात् सामान्ये सविशेषरूपो दोषः । प्रायोऽयमिति—'काय'शब्दस्याधोऽङ्गविशेषबोधकत्वेन ग्राम्यरूपो दोषो ज्ञेयः ।

(९) 'लीलाकमलादिसम्पादनीयेति' (ख) पुस्तके पाठः ।

(१०) —'त्वादसन्दिग्धे' इति (ख) (ङ) पुस्तकयोः पाठः ।

हेतुहतो यथा—अपि देशः स किमास्ते श्रवणशलाकेव कोकिलालपितिः ?

दावानलकीला इव न यत्र सखि ! चन्द्रमःपादाः ॥ ८५

अत्र कोकिलालपादेः श्रवणशलाकाऽऽदित्वे हेतुर्नोक्तः । तेन 'प्रियाविरहेण स देशः श्रवणशलाकेव यत्र न पिकोक्तिः । न च दवदहनज्वाला इव वा यत्रेन्दुदीधितयः' इति पाठ्यम् । 'अपि देशः स किमास्ते श्रवणशलाकेव कोकिलालपितिः । दावानलकीला इव दयितवियोगे न यत्र शशिभासः ॥' इति चेत्तदा व्यङ्ग्यविरुद्धो भवति—यस्मिन् देशे वल्लभान्तरं लभ्यत इति व्यङ्ग्य विरुद्धम् ।

प्रसिद्धिविरुद्धो यथा—

त्वमनाकुलवकुलतरो ! मत्तः खलु सुभग एवासि ।

राधायाः पदकमलजघाताद्यदकालफुल्लोऽसि ॥ ८६

अत्र पद्मिन्याश्चरणाघातेन रक्ताशोक एवाकाले फुल्लति, मुखमदिरागण्डूषेण हि वकुल इति कविसम्प्रदायप्रसिद्धिः (ज)—तदन्यथा चेत् प्रसिद्धिविरुद्धोऽर्थः—तेन 'राधाया मुखमदिरागण्डूषबलादकालफुल्लो यदि'ति वाच्यम् ।

विद्याविरुद्धः शास्त्रविरुद्धो यथा—

अयं महात्मा परमस्तपस्वी स्नायी निशीथेषु निशीथभोजी (ज) ॥ ८७

अपि देश इति—स देश उपदिश्यतां, तद्देशजिगमिषा नायिकाया अभिप्रायः ।

(ज) मुखमदिरेत्यादि—तथा च संग्रहः—'स्त्रीणां स्पर्शात् प्रियङ्गुर्विकसति वकुलो योषितामास्यमद्यात् पादाघातादशोकस्तिलककुरवकौ वीक्षणालिङ्गनाभ्याम् । मन्दारो नर्मवाक्यात् पटुमृदुहसनाच्चम्पको वक्त्रवातात् गीतात्नामेरुर्विकसति च पुरो नर्त्तनात् कर्णिकार' इति । कविसम्प्रदायसिद्धिरिति—एतदधिकानां कविप्रसिद्धिभृतां सामान्यतः परामर्शः साहित्यदर्पणे 'मालिन्यं व्योम्नि पाप' इत्यादिनोद्दिष्टस्तत एवालोकनीयः । एषां कक्षाविभागे नियामकं वचनम्—'असतोऽपि निबन्धेन सतामप्यनिबन्धनात् । नियमस्य पुरस्कारात् सम्प्रदायस्त्रिधा मत' इति । अत्र 'वस्तुवृत्तिरतन्त्रं, कविसमयः प्रमाण'मिति यायावरीयसिद्धान्तस्तत्त्वम् । राजशेखरकृतायां काव्यमीमांसायां केशवमिश्ररचितेऽलङ्कारशेखरे वाग्भटीये काव्यालङ्कारे जिनसेनकृतेऽलङ्कारचिन्तामणौ तथैवमादिषु

इत्यादौ ग्रहोपरागादिकमन्तरेण रात्रिस्नानं धर्मशास्त्रविरुद्धं, निशीथ-भोजनमपि तथा। यद्युपहासपरमिदं तदा न दोषः। स्तुतिपरत्वे तु दोष एव। यथा वा—नखाङ्कितं दोस्तटमङ्गदस्यारोपेण गोपायति काऽपि गोपी।

उरोजयोः काचन चुम्बलग्नं ताम्बूलरागं घुसृणैः पिनष्टि॥ ९८

इत्यादावङ्गदस्थाने नखक्षतं स्तनयोश्च चुम्बनं कामशास्त्रविरुद्धम्। एवं यस्य यच्छास्त्रं तस्य तद्विरुद्धत्वं दोषः।

अनवीकृतो यथा—जातं कुले धनवतां महतां ततः किं

शास्त्रेषु बुद्धिरखिलेषु कृता ततः किम्।

पुण्यान्युरूणि विहितानि जनैस्ततः किं

विस्तारितञ्च भुवनेषु यशस्ततः किम् (अ)॥ ९९

अत्र 'ततः किमि'त्येतैरर्थोऽनवीकृतः। तेन 'कृष्णे रतिर्हि परमं पदमातनोती'ति नवीकृतः स्यात्। सनियमो दोषो 'मधुमती काऽप्येव सिद्धिः परे'त्यत्र (९३ श्लोके) दर्शितः, अनियमश्च 'मन्मूर्त्तिरेवे'ति यत्र कृतं तेन तत्रैव दर्शितः। सामान्ये विशेषश्च 'मधुमतीसिद्धि'रित्यत्रैव, मधुमतीति विशेषनिर्द्देशे दर्शितः—वस्तुतः सिद्धिसामान्यमेव निर्द्देष्टुं युज्यते।

विशेषे सामान्यं यथा—

भाग्याधिक्यत उत्तरोत्तरसमुत्कर्षावधिभ्यो गुण-

ग्रामेभ्योऽपि बलाधिकस्तनुभृतां कोऽपि स्वभावोदयः।

जन्म क्षीरनिधौ, श्रियः सहजता, श्रीकृष्णवक्षःस्थले

वासो, हन्त तथाऽपि न मणेरश्मेति वादो गतः॥ १००

अत्र विशेषे कौस्तुभे सामान्यस्य मणेर्निर्द्देशः—तेन 'वासो यस्य तथाऽपि कौस्तुभमणेस्तस्याश्मता नो गते'ति पाठ्यम्। साकाङ्क्षो यथा—

वृथाऽन्यथा मानिनि! मानमुच्चैः कृष्णोऽयमेताश्च वयं समस्ताः।

प्रसीद राधे! विनिधेहि चित्ते कृपामपारो गुणवारिधिस्ते॥ १ १

कविशिक्षानिबन्धेषु बहुतरेष्वेतेषां विस्तरः। विद्याविरुद्ध इत्यादि—आचार्य्यदर्शितपरिगणितेषु देशकालकलालोकन्यायागमविरोधिष्वेतेषामन्तर्भावो भाव्यः। अयं महात्मेति—'असावनुपनीतोऽपि वेदानधिजगे गुरो'रितिवदुद्दिष्टम्। नवीकृतः स्यादिति—परं तथाऽपि पदत्रयस्थे 'ततः किं'मिति वाक्यावयवावृत्तौ विच्छित्तिहानिः।

अत्रायं क्षणो नोपेक्षितुं योग्यः, नापि वयं क्षेपयितुं योग्या इत्याकाङ्क्षामपेक्षते इति साकाङ्क्षः।

निर्वाहे पूरणकारी तु 'मधुमतीसिद्धिः स्वयं साधिते'ति (८३ श्लोके) 'स्वयं साधिते'ति पूरणकारी, 'मधुमतोसिद्धि'रित्येतावतैव निर्वाहः स्यात्। इममेव दोषमपदयुक्त इति पूर्वे पठन्ति (भ)।

विरूपसहचरितः सहचरभिन्न इत्यर्थः। स यथा—

स्तवेन लज्जा द्रविणैरमत्तता श्रुतेन धैर्य्यं यशसाऽतिनम्रता।
दोषेण तापः प्रणयेन वश्यता सतामियं स्वारसिकी हि रीतिः॥ १०२

अत्र स्तवादिभिरुत्कृष्टैः सहचरैर्दोषतापयोर्निकृष्टयोर्वैरूप्यम्। तेन 'दानैरहमि'रिति पाठ्यम्। व्यङ्गविरुद्धस्तु 'अपि देशः स किमास्त' इत्यादौ (८५ श्लोके) प्रागेव दर्शितः।

विध्ययुक्तो विधेयस्यान्यथा स्थितिमत्ता। यथा—

मुहुर्लसितया राधे! त्वं प्रयत्नैः प्रबोधिता।
त्वयाऽसमीक्ष्यकारिण्या तथापि क्रियते हठः॥ १०३

अत्र 'त्वं प्रयत्नैः प्रबोध्यसे' इत्येव विधेयम्। तदन्यथास्थितौ विध्ययुक्तः।

अनुवादायुक्तो यथा—अयि परभृत! तस्याः कण्ठनादेन तस्या-
स्तव निपतितमच्छि प्रायशो विस्मयेन।
विरहिहृदयकालव्यालमावर्जयेथाः
कथय कथमिदानीं लप्स्यते कुत्र राधा॥ १०४

प्रबोधितेति—सर्वत्र विधेयस्य मुख्यत्वेन स्थितिरपेक्षिता भवति, अत्र तु विधेयरूपायाः प्रबोधनक्रियायाः गौणक्तप्रत्ययसमभिव्याहारात् गौणत्वमायाति, अतो विध्ययुक्तत्वदोषो ज्ञेयः। अयि परभृतेत्यादि—पूर्वोक्त'परभृत'पदस्यानुवादरूपं हे विरहिहृदयकालसर्पेति पदं, तत्तु अयुक्तम्—अपकर्षबोधकसम्बोधनानन्तरं कथयेति प्रार्थनाया असङ्गतेः।

(भ) निर्वाहे पूरणकारीति—ग्रन्थकृतः प्राचीनतराणां केषाञ्चिदियं संज्ञा स्यात्। प्राचां मम्मटादीनां ग्रन्थेष्वस्यापदयुक्ततेति (अपदस्थतेति वा संज्ञेति प्रकाशविवेककारा मीमांसकचक्रधरौघाः श्रीधरादयः), साहित्यदर्पणे त्वस्यास्थानयुक्ततेति संज्ञा दर्शिता। न चात्र च-वै-तु-हीत्यादिवत् श्लोकपादपूरणार्थमेतदिति कृत्वाऽस्य प्राचीनोक्तपुनरुक्ताधिकपददोषाभ्यां कथंकारः स्वीकार्य्यः। अत्र समग्रस्यैवान्तरवाक्यस्य निष्प्रयोजनत्वादि, तत्र तु

अत्र 'विरहिहृदयकालव्याले'ति नानुवाद्यम् । कुतः ? 'कथये'ति प्रार्थनाफलाभावात् । तेन 'मम रुचिसदृशत्वाभ्मिते'त्यनुवाद्यम् ।

अश्लीलो यथा—आदित्सयांऽशुकानामुन्नतभुजवीक्षणां कुमारीणाम् ।

पश्यति हरौ विरेजे गतवसनानामधो दृष्टिः (भ) ॥ १०५

अत्र नम्रा दृष्टिरिति विवक्षितम् । अत्राधोऽङ्गदृष्टिरिति यत् प्रतीयते तदेवाश्लीलम् । तेन 'गतवसनानां नता दृष्टि'रित्येव शुद्धम् ।

त्यक्तपुनःस्वीकृतो यथा—

न चन्द्रेणास्यन्ते तुलयितुमिदं साहसमहो !
ममास्ते, तेनैषा स्तुतिरपि न चन्द्रानन इति ।
न चन्द्रो लज्जावांस्तदपि यदुदेति स्मितमुखो
धिगेनं यं शश्वत् ग्लपयति कुहूरात्रिरसती ॥ १०६

अत्र 'स्तुतिरपि न चन्द्रानन' इत्येवोपसंहारः कृतः, तथाऽपि 'न चन्द्रो लज्जावानि'ति यदपरमुपक्रम्यते तेन त्यक्तपुनःस्वीकृतता ।

उक्तास्त्रयोविंशतिर्दोषाः । येषु येष्वेते दोषा दर्शितास्तेषु तेष्वन्येऽपि बोद्धव्याः, तेन दोषा अपि 'सङ्करेण त्रिरूपेण संसृष्ट्या चैकरूपया' उक्तसंख्याः शब्दादिगता बहवो भवन्ति । तथाहि श्रुतिकट्वादयः षोडश पददोषाः । एते समासगतत्वेऽपि पुनः षोडश, तेन पुनर्द्वात्रिंशत् । पदांशे त्रयोदश, वाक्ये षोडशैव—एवमूनविंशत् । पुनर्वाक्यमेव यद्दुष्टं तत्र प्रतिलोमवर्णादित्वेनैकविंशतिः । पुनरर्थदोषास्त्रयोविंशतिः—एवं चतुश्चत्वारिंशत् । सर्वैकत्वे पञ्चोत्तरशतं (१०५) दोषाः (भ) । एते यथास्थिति सङ्करसंसृष्ट्या बहुधैवेति (भ) ।

एतदेवाह—अत्रेति ।

वाक्यघटकस्य कस्यापि पदस्येति स्फुटमेव भेदोपलम्भात् । अतएव तस्य वाक्यदोषत्वमेव । एतत्प्रसक्तं दर्पणालोचनमुपयोगि । गतवसनानामधोदृष्टिरिति—भागवतपुराणप्रथिते वस्त्रहरणप्रस्ताव इति प्रकृतप्रसङ्गः । पञ्चोत्तरशतमिति—एतच्च काव्यप्रकाशदर्पणकारादीनमनुसृत्य । रसदोषाणामग्रे वक्ष्यमाणानां नात्र गणनम् । नेदमसमीचीनम्, यतो रसापकर्षकत्वमुखेनैव परिणामे तत्रैव पर्य्यवसानादमीषां सर्वेषां दोषत्वप्रसङ्गः, अन्यच्च वक्ष्यमाणा इतरविलक्षणा रसदोषा मुख्यतः प्रबन्धाश्रया एव, न वाक्यतदवयवाद्याश्रयाः । बहुधैवेति—'सङ्करेण त्रिरूपेणे'त्यादि नयमनुसृत्य । गणनाप्रणाली प्रागेव ध्वनिकिरणटिप्पणे (८७ पृः) गुणीभूतकाव्यकिरणटिप्पणे (१२४ पुः) प्रोद्देशि । तत्रारुचिकारणमधुनातनानां पूर्बमेवैस्माभिरुद्घाटितम् ।

कर्णावतंसादिषु यत् कर्णादिशब्द ईक्ष्यते ।
तत्सान्निध्यादिबोधार्थं तज्ज्ञेयं न प्रयोजयेत् ॥ ३४७ का—

अवतंसादिशब्दः कर्णाद्याभरणार्थक एव, तथाऽपि तेषु कर्णादिशब्दो यदीक्ष्यते तत्तदासन्नत्वादिप्रतिपत्त्यर्थं ज्ञेयं, न तद्दूष्यमित्यर्थः। न तु 'प्रयोजयेत् स्वयं कविनाऽप्रयोज्यम्', (ञ) 'प्रक्षालनाद्धि पङ्कस्य दूरादस्पर्शनं वर'मिति न्यायात्। यदि दृश्यते क्वापि, तदा न दूषयेदिति यावत्। आदिशब्दात् शिरःशेखरः, श्रवणकुण्डलं, धनुर्ज्या—एष्वासन्नत्वाद्यर्थः। मुक्ताहारः, पुष्पमाला—अनयोरन्यरत्नामिश्रत्वोत्कृष्टपुष्पनिर्मितत्वे, केवल-'हार'शब्देन केवल-'माला'-शब्देनैव तत्तत्प्रतीतेः। न प्रयोजयेदित्यस्यायमर्थो वा, एवमादीनां कवि-प्रयुक्तत्वात् कदाचित् प्रयोक्तव्यत्वञ्च, नत्वित्यादिदिशा पादनूपुरजघनकाञ्च्यादि प्रयोक्तव्यमिति (ञ)।

'वाचं जगादे'त्यादिषु वाग्विशेषणार्थमेव वाचमित्यादिप्रयोगः—विशेषणा-भावे तु 'वाचं जगादे'ति दोष एव, धात्वर्थेनैव प्रतीतेः। अत्रापि क्रिया-विशेषणेनैव तदवगतेर्न दातव्यं 'वाच'मित्यादिपदमिति केचित्, (ञ) तन्न, वस्तुविशेषणे क्रियाविशेषणं न चमत्कारि। एवं पद्भ्यां गच्छतीत्यादिष्वपि विशेषणे सति न दोषः (११)। ख्यातेऽर्थे निर्हेतुता न दोषः, ख्यातेरेव झटिति बुद्धेऽर्थे हेतुर्नापेक्ष्यते। श्रुतिकट्वादीनां दोषाणां परकथितानुकथने न दोषः—क्वचिद्वक्त्राद्यौचित्येनानुकथनं विनाऽपि गुणोऽपि, क्वचिन्न दोषो न गुणश्च। वैयाकरणादौ वक्तरि रौद्रादौ रसे च गुणः, वीररसे गुणः; नीरसे न

(ञ) न तु प्रयोजयेदिति—यदाह काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तिकृद्वामनः (२।२।१९)—'तदिदं प्रयुक्तेषु।' प्रकाशकृदपि तमनुसृत्य 'स्थितेष्वेतत्समर्थनम्।' प्रयुक्तानामाकृतिसंग्रहो वामनीये ग्रन्थे। तत्र च सिद्धान्तघोषणम्—'न हि भवति यथा श्रवणकुण्डलमिति तथा नितम्बकाञ्ची अपी'ति। प्रक्षालनाद्धीति न्याय एषां स्वत एवापुष्टत्वादिक्लतदुर्घटत्वे विनिगमहेतुः, शिष्टप्रयोग एवात्र तन्त्रं यथेतरत्र। वाचं जगादेत्यादि—अत्रापि प्राचीना-लङ्कारिकवामनादिमतपरामर्शः। वस्तुविशेषण इत्यादि—तथाचैतदर्थं दर्पणोद्धृतं केषाञ्चि-न्मतम्—'यत्र विशेषणस्यापि क्रियाविशेषणत्वं सम्भवति तत्रापि तत्प्रयोगो न घटत' इति।

(११) 'एव'मित्यादि वाक्यं (ग) (ङ) पुस्तकयोर्नास्ति।

गुणो, न दोषश्च । अप्रयुक्तनिहतार्थौ श्लेषादौ न दुष्टौ । अश्लीलन्तु शान्तवक्तरि न दुष्टम् । (११क) 'द्व्यर्थैः पदैः पिशुनयेच्च रहस्यवस्त्वि'ति मुनिवचनबलात् 'करिहस्तेन सम्बाधे' इत्यादि केचित् पठन्ति । तदसत्—तस्याश्लीलत्वादर्थदोष एव (ञ) । किन्तु रहस्यवस्त्विति यस्य शब्दवाच्यतायां दोषस्तदेव नत्वश्लीलम् । सन्दिग्धमपि क्वचिदप्रस्तुतप्रशंसाव्याजस्तुत्यादिप्रतिपादकं यदि भवति प्रत्युत गुण एव । प्रतिपाद्यप्रतिपादकयोर्ज्ञापकत्वे सत्यप्रतीतो गुणः । अधमप्रकृतिषु विदूषकादौ च ग्राम्यो गुणः (ञ) । न्यूनपदं हर्षशोकमत्तताऽऽधिक्ये सति गुणः, क्वचिन्न गुणो न दोषः । अधिकपदं विषादादौ गुणः—प्रागुक्तमेतत् । मत्ततायान्तु विशेषत एव । कथितपदं लाटानुप्रासेऽर्थान्तरसंक्रमितवाच्ये विहितस्यानुवादे च गुणः । पतत्प्रकर्षः क्रमेण क्रोधादिह्रासे गुणः । भिन्नवाक्यतया रसभेदे च । समाप्तपुनरात्तं क्वचिन्न दोषो न गुणः—क्वचिदिति यत्र झटिति रसापकर्षकं न स्यादिति । विशेषणदानार्थमेव यत्र पुनर्दीयते न वाक्यान्तरत्वेन तत्रैव दूषणम् । अस्थानस्थसमासं क्वचिद्गुणः क्रोधाद्यस्थानेऽपि । यत्र क्रोधाद्यनुकरणं तत्रेत्यर्थः । गर्भितमवश्यविधेयत्वेन प्रकृतवाक्यपरिपोषकत्वे सति गुणः । अन्ये सर्वे दुष्टा एव ।

किन्त्विति—यस्य शृङ्गाररसादेः । शब्दवाच्यतायामिति—तथाच काव्ये 'शृङ्गार' इति शब्दश्चेत्तदा दोष एवेत्यर्थः—स च रसदोषो न त्वर्थदोषः (ञ) । नन्विति—

परं काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तिकामधेनुकारादयः केचिदापाततः प्राचीनसम्मतिमूरीकृत्यान्यथा प्रतिपद्यन्ते । द्व्यर्थैः पदैरित्यादि—केचित् पठन्तीत्यादि च—दर्पणेऽस्य तन्नता स्वीकृता । 'सुरतारम्भगोष्ठ्यादावश्लीलत्वं तथा पुन'रिति, नैतन्मतं कौस्तुभकृदाद्या आद्रियन्ते । परं 'द्व्यर्थैः पदै'रिति वचनस्य यदत्र व्याख्यानं न तन्मनोज्ञं सर्ववादिसम्मतं वा । वैष्णवचक्रचूडामणिभिः शुचिभावग्रस्तहृदयैरन्ययोर्ऽङ्कितमिदमित्यास्तां पल्लवितेन । ग्राम्यत्वमधमोक्तिष्विति—एवमादिषु वृत्तावेवास्य सर्वस्य परामर्शः साधितो न तु कारिकाभिरिति ग्रन्थकृतो ग्रन्थसमापनव्यग्रता प्रकटिता । ग्राम्यत्वमेतादृशस्थले सुतरां निसर्गसिद्धमिति न तत्र दोषत्वस्यावकाशः । रुद्रटीये काव्यालङ्कारे सोदाहरणोपष्टम्भमेतत् साधु साधितम् ।

(११क) अत्र 'उक्तं च' इत्यनन्तरसन्दर्भावतारकः क्वाचित्कः पाठस्त्यागार्हः ।

अथ रसदोषानाह—

रसानां शब्दवाच्यत्वं स्थायिनां व्यभिचारिणाम् ।
विभावस्यानुभावस्य व्यक्तौ कष्टा च कल्पना ॥
प्रतिलोमविभावादिग्रहो दीप्तिरभीक्ष्णशः ।
वृथा विस्तारह्रासौ च तथाऽङ्गस्यातिविस्तृतिः ॥
अङ्गिनोऽनभिसन्धानं प्रकृतीनां व्यतिक्रमः ।
अनङ्गस्य प्रकटनं रसदोषा इमे स्मृताः ॥ ३४८का—

तत्र रसानां शब्दवाच्यत्वं (ट) यथा—

राधामाधवयोरेव शृङ्गारः श्रुतिरोचनः ।
वैदग्ध्यं यत्र पर्य्याप्तं कृतार्थश्च मनोभवः ॥ १०७

अत्र 'शृङ्गार'शब्दः । किन्तु 'विलासः श्रुतिरोचन' इति पाठ्यम् । एवं रसादिशब्दश्च । एवं वीरादयश्च । रसादीनां शृङ्गारादिपरत्व एव दोषः, नत्वास्वादादिपरत्वे, तस्य नानाऽर्थत्वात् । तेन सरसो रसवान् रसिक इत्यादौ न दोषः ।

चन्दनानिलचन्द्रांशुपुंस्कोकिलकलस्वनैः ।
माधव्यां रजनौ राधाकृष्णयो रतिरैधत ॥ १०८

अतो मुनिवचनबलात्तु काव्येऽश्लीलार्थबोधकद्व्यर्थपदप्रयोगोऽपि न कर्त्तव्य इति भावः । विभावस्येति—रससाक्षात्कारे रसान्तःपातितया विभावादित्रयाणां सम्यक्तयाऽभिव्यक्तिरपेक्षिता भवति । यत्र तु अनुभावस्य चमत्कारातिशयेन तस्यैव रसे प्राधान्येनाभिव्यक्तिर्न तु विभावादेः, विभावादयस्तु अनुभावपर्य्यवसायिनो भवन्ति, तत्र विभावस्याभिव्यक्तौ कष्टकल्पना,

(ट) रसदोषा इति—अत्रापि गतानुगतिकतया प्राचीनतरनिबन्धानुसृतिः, प्रबन्धाश्रयत्वादुदाहरणप्रपञ्चोऽपि ततो गृहीतः । ते च निबन्धकाराः प्राचीनतराणां शास्त्रदृशां सरणिमनुसरन्तीति कुतोऽत्र वैमुख्यावसरः ? रसानां शब्दवाच्यत्वमिति—एवमेव भूयसां प्राचीनानां दर्शनं यच्छृङ्गारादिपदसमावेशनेनापि रसादीनामवगतिः स्यात् । तथाचोद्भटकृते भामहविवरणे 'पञ्चरूपो रस' इति प्रतिपत्तिः । एवमपि तन्मतमनुसृत्य कृतायां प्रतीहारेन्दुराजलघुवृत्तौ 'एतेषां पञ्चाशत्संख्यानां भावानां सूचकाश्चत्वारोऽनुभावादयः । ते चानुभावा विभावा व्यभिचारिणः स्वशब्दश्च ।' जिज्ञासुभिरुद्भटीयकाव्यालङ्कारोपरि प्रतीहारेन्दुराजकृतो लघुवृत्तिग्रन्थः प्रेयस्विलक्षणव्याकरणपरः परामृश्-

अत्र रतेः स्थायिनः शब्दवाच्यत्वं, तेन 'प्रीतिरैधते'ति पाठ्यम् । यत्र 'रति'शब्दस्य स्थायिता न प्रतीयते तत्र न दोषः—यथा भगवति रतिरस्तु ।

आदर्शे स्वमुखालोके विस्मयोत्फुल्ललोचना ।
दैवादागतमालोक्य कृष्णं राधा ह्रियं दधे ॥ १०९

अत्र व्रीडाव्यभिचारिभावः (ट) ।

यत्र तु स्वस्वव्यापारेण लज्जाऽऽदयो व्यभिचारिणो बोधयितुं न शक्यन्ते परं शब्दवाच्यतयैव प्रतीयन्ते, तत्र न दोषः । यथा—'तस्यास्तपाभये'त्यादिः (५म किरणे २१७ पृः) । अत्र त्रपाऽऽदीनां व्यञ्जकशब्दोपादान उन्मादादिभिः सहारोप्यारोपकभावो न घटते । यत्रान्योन्यं हेतुहेतुमद्भावस्तत्र न दोषः—

औत्सुक्येनाजनि चपलता, व्रीडस्तया प्रादुरासी-
त्तस्याश्चिन्ता समजनि, तया प्रादुरासीद्विमर्शः ।
हर्षस्तेन व्यजनि सुदृशां, तेन चावेग एव
प्रादुर्भूतः प्रविशति हरौ कौण्डिनीं राजधानीम् (ट)॥११०

अत्र गुणः । एवं विभावानुभावयोः कष्टकल्पनाव्यक्तिर्यथा—

सा दक्षिणे मरुति वाति समुद्यतेन्दौ कृष्णं विलोक्य रचनामवगुण्ठनस्य ।
द्राघीयसीं विदधती भुजवल्लिमूलव्यक्तां पयोधरतटीं पुनरावबार ॥ १११

अत्रोद्दीपनविभावा आलम्बनविभावाश्चानुभावपर्य्यवसायिनः स्थिता इति कष्टकल्पना । एवमनुभावाश्चालम्बनविभावपर्य्यवसायित्व दुष्टाः—ऊह्य मुदाहरणम् (ट) ।

अतो रसदोषो ज्ञेयः—एवं विभावस्य चमत्कारातिशयेऽनुभावस्याभिव्यक्तौ कष्टकल्पना ज्ञेया । अवगुण्ठनस्येति—अत्रानुभावोऽवगुण्ठनस्य दीर्घीकरणम्, एवं पयोधरतट्याः पुनः-संवरणं, तयोश्चमत्कारातिशयेन प्राधान्येन रसेऽभिव्यक्तिः, दक्षिणानिलचन्द्रोदयरूपो-द्दीपनादयोऽनुभावपर्य्यवसायिनः स्थिता इति कष्टकल्पनया रसदोषो ज्ञेयः ।

नीयः । केचित्तु नव्यतरा नाव्यरूपेणक्षुद्रामचन्द्रगुणचन्द्रादयो गतानुगतिकत्वादांशिकतया प्राचीनमतवीथ्यवगाहिनः । परं ध्वन्यालोकानुसारिणो नवीना एतन्निक्ततरमिति रसानां शब्दवाच्यत्वपक्षं निराकुर्वन्ति प्रत्युतास्य दोषतैवेति घोषयन्ति । रसोपलब्धिविषये नवीनानां प्राचीनमतवैलक्षण्यमेवात्र हेतुः । तस्या इति—षष्ठकिरणीयमेतत् पद्यं कौस्तुभकृतो वैद्यवंशप्रभवत्वं डिण्डिमारावेणद्घोषयति । ऊह्यमुदाहरणम्—यथा परिहरति रतिं

प्रतिलोमविभावादिग्रहो यथा—

मुग्धे मा कुरु मानं, कलय कटाक्षेण पुण्डरीकाक्षम् ।
अनिलतरलनलिनीदलजलकणमिव यौवनं विद्धि ॥ ११२

अत्र शृङ्गारे प्रतिलोमस्य शान्तस्यानित्यताप्रकाशनरूपो विभावस्तत्प्रकाशितश्च निर्वेद इति दुष्टम् । एवं शृङ्गारे शान्तानुभावश्च प्रतिलोमतया दुष्टः । अभीक्ष्णशो दीप्तिः पुनरेकस्यैव रसस्यौज्ज्वल्यं यथा कुमारसम्भवे रतिविलापे । वृथाविस्तारोऽकाण्डे प्रथनं यथा वेणीसंहारे द्वितीयेऽङ्केऽनेकसंक्षये प्रवृत्ते भानुमत्या सह दुर्य्योधनस्य शृङ्गारवर्णनम् । तथा ह्रासोऽकाण्डे च्छेदो यथा वीरचरिते द्वितीयेऽङ्के राघवभार्गवयोर्वीररसे 'कङ्कणमोचनाय गच्छामी'ति राघवोक्तौ । अङ्गस्यातिविस्तृतिर्हयग्रीववधे हयग्रीवस्य । अङ्गिनोऽनभिसन्धानं रत्नावल्यां चतुर्थेऽङ्के वाभ्रव्यागमने सागरिकाविस्मृतिः ।

प्रकृतीनां व्यतिक्रमस्तु यथा—प्रकृतयस्तावत् दिव्या अदिव्या दिव्यादिव्याश्च । तथा धीरोदात्तादीनां प्रागुक्तानाञ्चतुर्णामुत्तमा मध्यमा अधमाश्च । अतोत्तमप्रकृतेर्मध्यमाधमत्वेन वर्णनं, मध्यमाधमप्रकृतिकयोरुत्तमप्रकृतिकत्वेन वर्णनं, मध्यमस्याधमत्वेन च वर्णनं दुष्टम् । उत्तमदेवताऽऽदीनां पार्वतीपरमेश्वरादीनां शृङ्गारवर्णनञ्च न कार्य्यम् । यत्तु कृतं श्रीकालिदासादिभिस्तद्दुष्टम् (ट) । तद्वर्णनं हि स्वपित्रोः शृङ्गारवर्णनमिव । एवं

श्रीकेशवयोर्लक्ष्मीनारायणयोरित्यर्थः । उक्तं चेति—प्रसिद्धे श्रीकण्ठे (ठ) औचित्य-

---

मतिं लुनीते, इत्याद्याकरोद्धृतं पद्यम् । अनङ्गस्य प्रकटितम्—अत्राप्युदाहरणाविष्कारो दर्पणादौ द्रष्टव्यः । अन्यच्च रत्नावल्यां तृतीयेऽङ्के राज्ञा स्वयं वर्णितस्य सूर्य्यास्तमनस्य तमोपिधानस्य च तिरस्कारगर्भकाक्षेपेणैतो विदूषकवर्णनस्य प्रशंसाऽऽद्यप्यस्य लक्ष्यम् । यत्तु कृतमित्यादि—पूर्वेषां मतानुवाद एतत् । दोषविवेचने नवीना अपि निबन्धारो न व्यक्तिगतमाहात्म्यग्रस्तमाना इति महत् गौरवस्थानम् । एतच्चातिरसञ्चलद्धृदयानां प्रायशो मर्य्यादोल्लङ्घनमपि, यदाहुर्नमिसाधुपादा रुद्रटालङ्कारटीकायां प्राचीनसम्मतिमुखेन—'गणयन्ति नापशब्दं न वृत्तभङ्गं क्षयं वाऽर्थस्य । रसिकत्वेनाकुलिता वेश्यापतयः कुकवयश्च ॥' वस्तुतस्त्वेतद्धि सर्वेषामेव दोषाणामुपलक्षणम् । औत्सुक्येनेत्यादावनवीकृतत्वमर्थदोष इति स्फुटमेव ।

श्रीकेशवयोरपीति केचित् (ठ)। केचित्तु वर्णयन्ति, तयोरीश्वरत्वाद्देवतात्वं नेति। वर्णनं यथा—

'विपरीतरए लच्छी'मित्यादि (काव्यप्रकाशोदाहृते ५म श्लोके १३ श्लोके)। 'अन्यत्वमन्यसमये' इत्यादि च।

राधामाधवयोस्तु वर्णनोक्तमेव (ठ), सर्वेश्वरत्वेन देवतात्वाभावात्, विधिवाक्यञ्च 'विक्रीडितं व्रजवधूभिरिदञ्च विष्णोः श्रद्धाऽन्वितोऽनु शृणुयादथ वर्णयेद्य' (श्रीमद्भागवतपुराणे १०।३३।३९) इत्यादि। किन्तु यत्र यत्रानौचित्यं प्रतीयते तत्तदेव न वर्णनीयमिति। उक्तं हि ध्वनिकृता—

अनौचित्यादृते नान्यद्रसभङ्गस्य कारणम्।
प्रसिद्धौचित्यबन्धस्तु रसस्योपनिषत् परा॥ इति॥

(Dhvanyaloka. p. 145).

अनङ्गस्य रसानुपकारकस्य प्रकरणं दुष्टम्। जह्यमुदाहरणम्।

एकाश्रयत्वे रसयोर्न विरोधः प्रवर्त्तते।
भिन्नाश्रयत्वे विरोधः शान्तशृङ्गारयोर्यथा॥ ३५०का—

एकाश्रयत्वे हास्यशृङ्गारयोरद्भुतहासयोरद्भुतशृङ्गारयोर्वीरकरुणयोर्न विरोधः। शान्तशृङ्गारयोः शृङ्गारकरुणयोः शृङ्गारबीभत्सयोः केवलं बन्धस्तु रसस्य सर्वोत्कृष्टोपनिषत्परमप्रमाणीभूतवेदतुल्या इत्यर्थः। एकाश्रयत्व इति—एकविषये हासशृङ्गारयोर्न विरोधः, भिन्नविषये तु सुतरामेव विरोधो नास्ति।

(ठ) श्रीकेशवयोरपीत्यादि—तयोर्देवतात्वेऽयं सिद्धान्तः। यदुदाहृतं सगौरवं तैरेव—"राधामाधवयोरेव विलासः (शृङ्गारः) श्रुतिरोचनः।" अत्र भागवतपुराणीयराद्धान्तः ('कृष्णस्तु भगवान् स्वय'मिति) समस्यापूरकः। अनौचित्यादित्यादि—औचित्यपदार्थस्यार्थविचारः श्रीक्षेमेन्द्रादिभिः कृतः, ध्वन्यालोकेऽस्य यौक्तिकता प्रतिपादिता। यथा वनवासस्यसीताया इत्यादि—यथोत्तररामचरिते षष्ठेऽङ्के। शान्तशृङ्गारयोः क्वचिन्न दोष इति—'चिपमो हस्तावलम्ब' इत्यादि पद्यालोचनेनानन्दवर्द्धनादिभिरन्यैरपि प्राचीनैरयं पन्थाः प्रवर्त्तितः। पारमार्थिकतत्त्वे तु न कोऽपि विरोधः—सच्चिदानन्दरूपस्य रसस्य स्वरूपतो घनविश्लेषे न काऽपि विच्छित्तिः, न वा स्थायिविरोधेनैव केवलं तत्सम्भवः। एतच्चालोचितं दर्पणकृता स्वग्रन्थे तत एव द्रष्टव्यम्। रसस्य दार्शनिकमतानुमतचैतन्यभेदस्वीकारे विरोधस्य कथाऽपि न जागर्त्ति कुतः पुनर्विरोधभावसम्भावनेति सुप्रकटम्। तथाचाभाणकः—शिरो नास्ति शिरोव्यथा। यदाहुः प्राचीनटीकाकृतः—'चैतन्यभेदादास्वादाद्द स रसस्ताद्दृशो मत' इति। निर्वाणेत्यादि—भक्तिसिद्धान्तसारभूतमेतत्। यदाहुरद्वैताचार्य्यवर्य्या अपि भक्ति-

विरोध एव। शृङ्गारकरुणयोरङ्गाङ्गिभावे न दोषः। यथा वनवासस्थसीताया गर्भदर्शनात् प्राक् शृङ्गारस्मृतिः (ठ)। अत्र करुणोऽङ्गी शृङ्गारोऽङ्गम्।

शान्तशृङ्गारयोः क्वचिन्न दोषः। यथा—

निर्वाणनिम्बरसमेव पिबन्ति केचिन्नव्या न ते रसविशेषविदो वयन्तु।
श्यामामृतं मदनमन्थरगोपरामानेत्राञ्जलीचुलुकितावशितं पिबामः(ठ) ॥१११

अत्र पूर्वार्द्धे शान्तः परार्द्धे शृङ्गारः, तथाऽपि शुद्धम्—शान्तस्य न्यक्कृतत्वात् शृङ्गार एव पुष्टः। प्रागुक्तलक्षणस्य रसस्यानन्दस्वरूपत्वेन प्रतिपादितैक्ये रसस्य रसेन विरोध इति यदिह प्रतिपाद्यते तत्तु सामग्रीभूतस्य स्थाय्यादेरेव, नतु रसस्य (१२)।

* इत्यलङ्कारकौस्तुभे दोषप्रदर्शनो नाम दशमः किरणः। *

समाप्तोऽयं ग्रन्थः।

भिन्नविषये शान्तशृङ्गारयोर्विरोधः, एकविषये तु सुतरामेव विरोधः। निर्वाणेति—उष्ट्रा यथाऽऽम्रमुकुलं विहाय कटुकषायकण्टकितां लतां खादन्ति, तथा केचिद्भगवद्गुण-माधुर्य्यादिकं विहाय निर्वाणरूपनिम्बरसं पिबन्ति। ते भव्या न रसविशेषविज्ञाः। वयन्तु मदनेन मन्थरा या गोपाङ्गनानेत्राञ्जलीरूपा रसना तया चुलुकितमास्वादितं तत एवावशितं ताभिः स्वीयत्वेन निश्चितं यत् श्यामामृतं तत् पिबामः—इति।

मार्गोपदेशका मधुसूदनसरस्वतीचरणाः स्वग्रन्थे भक्तिरसायने—'नवरसमिलितं वा केवलं वा पुमर्थं परममपि मुकुन्दे भक्तियोगं वदन्ती'ति प्रास्ताविकीं प्रसक्तिं सूचयन्तोऽप्यष्टमस्तबकान्ते रिवाश्रान्ताः—'तच्छान्यायां श्रुतौ शुद्धा रतिर्गोविन्दगोचरा। एतदन्तं हि शास्त्रेषु साधनाम्नान-मिष्यते' इति। बहवोऽप्यपरेऽद्वैतवीथीपथिका गोपवधूविटेन वशीकृतचित्तविक्ता एतदनुषक्तं श्रीभागवतपुराणवचनमेव समर्थयन्ति। 'श्रेयःस्रुतिं भक्तिमुदस्य ते विभो! क्लिश्यन्ति ये केवल-बोधलब्धये। तेषामसौ क्लेशल एव शिष्यते नान्यद् यथा स्थूलतुषावघातिनाम्' इति। निर्वाणेत्यादि पद्यं कवेः श्रीचैतन्यचन्द्रोदये नाटके स्थितम्—मुद्रितपुस्तकस्थः पाठः किञ्चिद्भिन्नः। निर्वाणनिम्बरसमिति साधुः पदविन्यासः। अत्रार्थे एवमाहुरालङ्कारिकवर्य्याः

(१२) (च) (छ) पुस्तकयोर्मूल इत ऊर्द्धम् 'श्रीमतः कर्णपूरस्य चरणावनिशं भजे। निर्मितः कृप-कण्ठार्थो येनालङ्कारकौस्तुभः।' इत्यंशोऽयथोपलभ्यते। स च टीकाऽवसाने यदि भवितुमर्हति तदैव विनिवेश्यः। (ख) पुस्तके टीकावसाने पाठो यथा—समाप्तेयं ग्रन्थस्य टीका। श्रीलश्रीराधागोविन्दो जयतितराम्। श्रीमतः कर्णपूरस्य चरणावित्यादि।

केचित्तु प्रवीणमतयः—"तत्तद्रसान्तमयान् विषयान् विहाय सुखश्चिरं श्रयति मोक्षमरुस्थलीं यः। तस्यात्मनः कथमिवास्तु गुणो विनाशो भोगात्ययेऽपि विकला विभुता न यत्ने"ति ।

इह रसघनबन्धे कर्णपूरप्रबन्धे विशदपदकदम्बैष्टिप्पणीमादरेण ।
अरचयदनुमत्या प्राच्यपाश्चात्यविद्यासरणिसरणसन्धो नास्ततन्द्रो नवीनः ॥ १

कौस्तुभे मणिमयि वनमाला मौक्तिकावलिरिति प्रथमानाः ।
उद्धुरं दधति यन्मयि मोहाल्लाघवं किमपि तल्लघु यातु ॥ २

पुनात्तिशान्तिसमया धिया या न्यस्तैकदा धूर्जनकेन केन ।
प्रत्यग्रपुनात्तिकदर्थितेन साऽन्येन कष्टात् परिनिष्ठिताऽद्य ॥ ३

अशक्तानां समुद्धर्त्तृ ध्रुवं ज्योतिः प्रमाद्यताम् ।
अस्तु मे शरणं वस्तु चिदानन्दमयं महत् ॥ ४

भट्टपल्लीनिवासस्य शिव ! श्रीशिवशर्मणः ।
करुणासवलिप्सोर्मे कृतौ प्रीतिरिहास्तु ते ॥ ५

इति वाशिष्ठान्वयसम्भव-श्रीशिवप्रसादभट्टाचार्य्यकृतायामलङ्कारकौस्तुभमौक्तिकावल्या-मुत्तरार्द्धमवसितम् ।

समाप्तोऽयं ग्रन्थः ॥ शुभम् ।

परिशिष्टम् ।

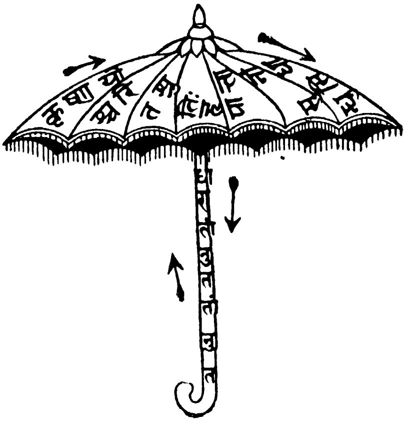

छत्रबन्धः ।

ततुतां ततुतां राधाकृष्णयोश्चरितश्रुतिः ।

हृत्तापाता सुधासिन्धुधारा तां नु ततां नुत ॥

(२७१ पृः)

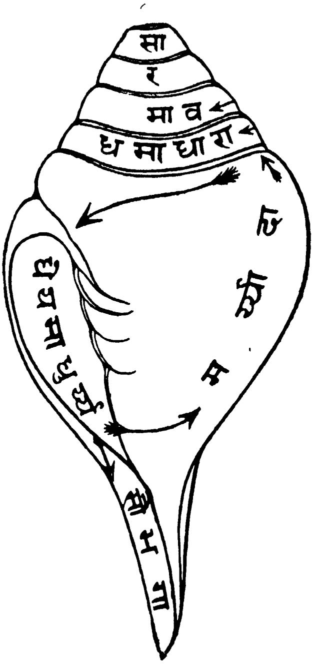

शङ्खबन्धः ।

धैर्यमाधुर्य्यमर्य्यादा राधा माधवमार सा ।

सारमाऽवधमाधारा धैर्यमाधुर्य्यसौभगा ॥

(२७१ पृः)

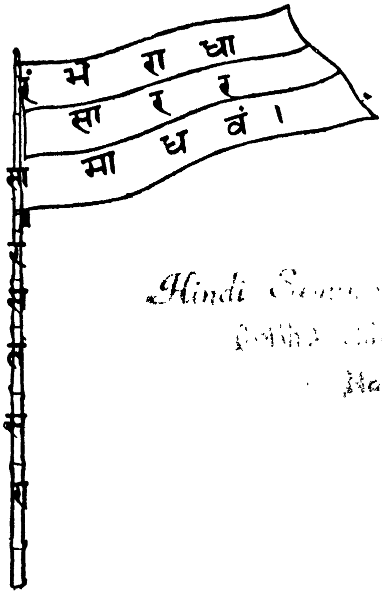

पताकाबन्धः ।

राम-तंसरसारम्भे राधा साऽर रमाधवम्।
बन्धमाररसाधारामेऽरं सारसतंसरा ॥

(२७२ पृः)

गदाबन्धः ।

राम-तंसरसारम्भे राधा साऽर रमाधवम् ।
बन्धमाररसाधारामेऽरं सारसतंसरा ॥

(२७२ पृः)